

รัชกาลที่ ๖ สมัย
 พระจุลจอมเกล้าเจ้า
 อยู่ว่า สมเด็จพระเจ้า
 ภาณุพงศ์ มอญ ๘๓

ชีวิตในวัง สมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เนื้อหาทั้งหมดใน OpenBase ถูกเผยแพร่ภายใต้สัญญาอนุญาต Creative Commons Attribution-Noncommercial-Share Alike BY-NC-SA 3.0 Unported License ท่านสามารถนำเนื้อหาทุกชิ้นไปใช้และเผยแพร่ต่อได้ โดยต้องอ้างอิงแหล่งที่มา นำมาแก้ไขเพื่อการค้า และต้องใช้สัญญาอนุญาตชนิดเดียวกันนี้เมื่อเผยแพร่งานที่ดัดแปลง เว้นแต่จะระบุเป็นอย่างอื่น

อธิบายภาพปก

หม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา ต.จ. ฉายที่กรมมณีนี หลังจากงานเสกสมรส
และได้รับพระราชทานตราจุลจอมเกล้ากับเข็มอักษรพระนามสมเด็จพระพันปีหลวง

ผู้ออกแบบปก

รัชชาญ มาตรศิลป์

ชีวิตในวัง
สมัยพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ของ
หม่อมศรีพรหมา กฤดากร

มูลนิธิจิมทอมป์สัน
๖ ซอยเกษมสันต์ ๒ ถนนพระราม ๑ ก.ท. ๕
จัดพิมพ์อุทิศแด่
หม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา ต.จ.
พ.ศ. ๒๕๒๑

รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณอันเกล้า ฯ

เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทว่าหม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๕๒๑ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพวงมาลาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และของสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ โดยเลขาธิการพระราชวังเป็นผู้เชิญไปวางหน้าหีบศพ

ต่อมาเมื่อถึงกำหนดจัดงานรับพระราชทานเพลิงศพ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้หม่อมหลวงบัว กิติยากร เป็นผู้แทนพระองค์ ไปในงานพระราชทานเพลิงศพ ตลอดจนได้พระราชทานผ้าไตรจำนวน ๑๐ ไตร สำหรับทอดที่หน้าหีบศพอีกด้วย

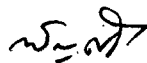
พระมหากรุณาธิคุณทั้งได้กล่าวมาข้างต้น หากหม่อมศรีพรหมา กฤดากร จะหยั่งทราบโดยญาณวิถีใดได้ ก็คงจะมีแต่ความปีติชื่นชมโสมนัส ด้วยสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ เป็นล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้าและครอบครัวของหม่อมศรีพรหมา กฤดากร ขอน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายบังคม ณ เบื้องพระยุคลบาท ด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ และขอเทิดทูนพระมหากรุณาธิคุณอันยิ่งใหญ่ไว้เหนือเกล้าเหนือกระหม่อม เพื่อเป็นสรวพสิริสวัสดิ์พิพัฒนามงคลแก่วงศ์สกุลชั่วกาลนาน

ข้าพระพุทธเจ้า

ข้าพระพุทธเจ้า

ขอเดชะ

รำลึกในพระมหากรุณาธิคุณ

เมื่อสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในล้นเกล้า ฯ
รัชกาลที่ ๗ ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า หม่อมศรีพรหมา กฤดากร
ณ อยุธยา ได้กราบถวายบังคมลาถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๒๑
ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้หม่อมเจ้าการวิก จักรพันธุ์ และชายนํ้า
พวงมาลาไปวางพวงหน้าหีบศพ และประทับเป็นองค์ประธานในการสวดพระ
อภิธรรมเมื่อวันที่ ๒๗ กันยายน ๒๕๒๑

และเมื่อถึงกำหนดจัดงานรับพระราชทานเพลิงศพ ได้ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้า ฯ ให้มหาดเล็กอัญเชิญรูปเทียนไปพระราชทานเพลิงศพด้วย

หากหม่อมศรีพรหมา กฤดากร จะยังทรงโดยฉันทาภิไธยได้ ก็คง
จะชื่นชมโสมนัสด้วยสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้าล้นกระหม่อม
หาที่เปรียบมิได้

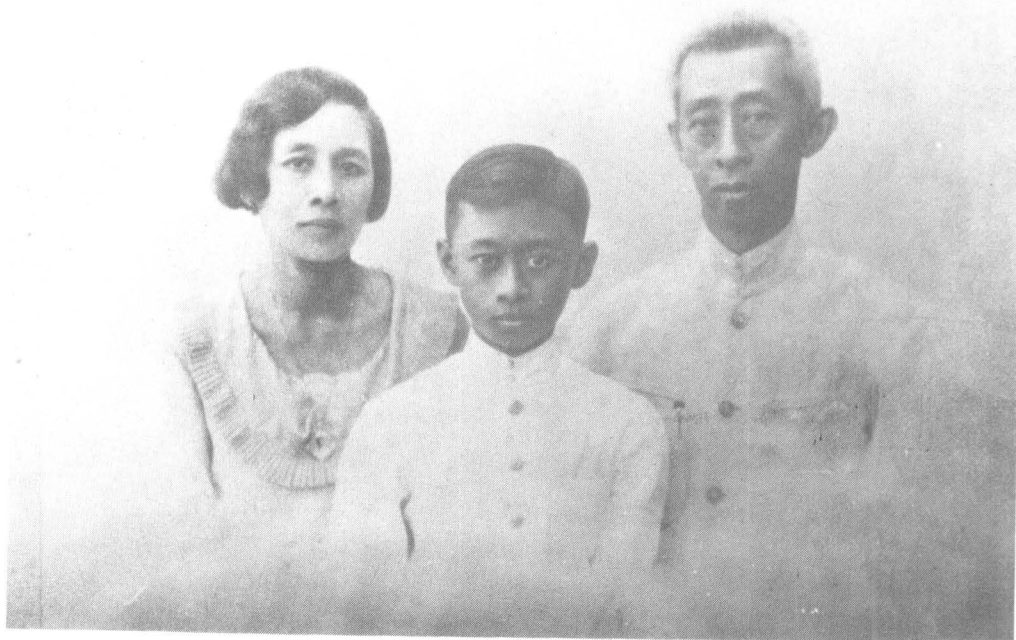
ข้าพระพุทธเจ้าและครอบครัวของหม่อมศรีพรหมา กฤดากร ขอ
พระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบถวายบังคมแทบเบื้องพระยุคลบาท
ด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้าล้นกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้า ม.ร.ว. อนุพร กฤดากร

ข้าพระพุทธเจ้า ม.ร.ว. เพ็ญศรี ประดิษฐพงศ์

ม.จ.สิทธิพร หม่อมศรีพรหมา ม.ร.ว.อนุพร และม.ร.ว.เพ็ญศรี

ม.จ.สิทธิพร หม่อมศรีพรหมา และ ม.ร.ว.อนุพร เมื่อบุตรจะไปเรียนอังกฤษ

ม.จ.สิทธิพรและหม่อมศรีพรหมที่บางเบิด

หม่อมศรีพรหมเลี้ยงอาหาร นิสิตคณะวิศวกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ที่พระเจรีญวิศวกรรม พาไปเยี่ยมที่บางเบ็ด

ม.จ.สิทธิพร หม่อมศรีพรหม
กับบุตรสะใภ้และหลานย่าที่หัวหิน

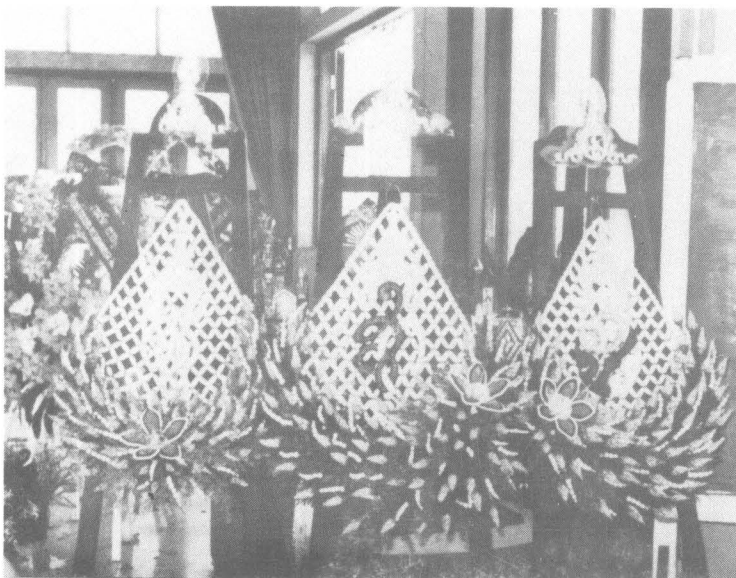
หม่อมศรีพรหมกับธิดา ที่บ้านเมืองนนท์

หม่อมศรีพรหมกับมิสซิสฟรอส ประธานคณะกรรมการการต่อสู้เอาชนะความอด
อยากยากแค้น แห่งชาติออสเตรเลีย ถ่ายเมื่อหลังงานพระศพ ม.จ.สิทธิพร

รูปนี้ท่านจดไว้ว่าฉายเมื่อ ๒๘ กันยายน ๒๕๑๓

พวงมาลาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ของสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ
และของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๑
ซึ่งได้ทรงพระมหากรุณาพระราชทานมาวางไว้ที่หน้าหีบศพ

พระราชันท์มนี และพระเปรียญวัดชลประทานรังสฤษฎี
พิจารณาผ้าหม้างสุกของหลวงที่พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ

ม.ล.บัว กิตติการ ผู้แทนพระองค์ จุดไฟหลวงในงานพระราชทานเพลิงศพ

รำลึกพระคุณ

ตลอดเวลาที่หม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา ล้มป่วยด้วยโรคชราเป็นเวลา ๑๖ เดือน ได้รับความกรุณาจากญาติมิตร นำอาหารคนป่วยมาเยี่ยมเสมอ ๆ ตลอดจนไปเฝ้าปรนนิบัติจนวาระสุดท้าย หม่อมศรีได้ถึงแก่กรรมลงโดยสงบเมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๒๑ เวลา ๒๐.๑๕ น. ที่บ้านเลขที่ ๖๙/๔๒ ซอยโรงพยาบาลบำรุงราศนราทร ถนนพรี

ในงานศพเป็นเวลา ๕ วันที่วัดชลประทานรังสฤษฎ์ ปากเกร็ดนนทบุรี ได้รับความกรุณาอย่างยิ่งใหญ่จากญาติและมิตร ช่วยสละแรงและปัจจัยในการบำเพ็ญกุศลสวดพระอภิธรรมศพ ตลอดจนได้เสด็จและไปร่วมเป็นเกียรติในวันพระราชทานเพลิงศพเมื่อวันที่ ๓๐ กันยายน ๒๕๒๑

บุตรหลานของหม่อมศรีพรหมา กฤดากร ขอกราบพระบาทขอบพระทัยเจ้านายทุกพระองค์ และขอบคุณญาติมิตรผู้มีเกียรติทั้งหลาย ที่ได้ไปร่วมในงานบำเพ็ญกุศลและพระราชทานเพลิงศพของหม่อมศรี และกราบขออภัยในความบกพร่องไม่เรียบร้อยต่างๆ ที่เกิดขึ้นระหว่างงาน กับขอขอบคุณคณะกรรมการมูลนิธิจิมทอมป์สัน ที่กรุณาช่วยจัดพิมพ์หนังสือเป็นอนุสรณ์ถึงหม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา ไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ขอส่วนบุญกุศลซึ่งท่านได้ตั้งจิตอธิษฐานทำให้แก่หม่อมศรี จงลดบรรดาลให้ท่านทั้งหลายจงประสบแต่ความสุขความเจริญยิ่งยืนนาน

บุตรและหลาน

ไว้อาลัยแด่แม่

ถึงแม้จะทราบว่าคนเราเกิดมาต้องแก่ เจ็บ และตายไปตามวิถีทางของกฎธรรมชาติ แต่ลูกก็สุดที่จะทำใจปลงตกไปได้ ในเมื่อวันและเวลาของแม่มาถึง ก็จะต้องจากลูกไปโดยไม่มีวันกลับคืนมา

เมื่อจัดงานศพแม่เสร็จไปแล้ว ลูกได้พยายามสวดสัจธรรมเฝ้าหาทางพระเจ้าช่วย ดับความโศรกเศร้าอันใหญ่หลวงสุดจะพรรณนา แต่ลูกก็ไม่สามารถชนะใจได้ ลูกยังเข้าไม่ถึงพระธรรม

การสูญเสียผู้บังเกิดเกล้าเป็นความโศรกเศร้าที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในชีวิต

แม่ได้อบรมสั่งสอนลูกให้เป็นคนดี ทำมาหากินโดยซื่อสัตย์ สุจริต พยายามพึ่งตัวเองให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ยามใดที่ลูกมีทุกข์แม่ก็ช่วยปลอบโยนและคอยช่วยเหลืออยู่เสมอมิได้ขาด ต่อไปนี้จะไม่ม่แม่คอยเป็นกำลังใจอีกแล้ว ลูกโชคดีที่มีแม่อยู่ด้วยจนอายุเลยครึ่งคน

แม่มีสุขภาพดีมาตลอดเวลาเพราะรักษาทัวดี รับประทานอาหารง่าย ๆ และดื่มนมแม่ จนมาถึงลงเมื่อวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๑๙ แต่อาการปวดเจ็บไม่ปรากฏชัด จนได้ฉายเอกซเรย์เมื่อเดือนกรกฎาคม โดยการสั่งของนายแพทย์ธำรงค์รัตน์ ปรากฏว่ากระดูกสะโพกหัก ต้องเข้าทำการผ่าตัดที่โรงพยาบาลพระมงกุฎ เมื่อวันที่ ๔ สิงหาคม ๒๕๑๙

หลังผ่าตัด แม่มีโรคแทรกซ้อนแทบจะเอาชีวิตไม่รอด ต้องขอบคุณนายแพทย์หลายท่านที่โรงพยาบาลพระมงกุฎที่รักษาแม่อย่างเต็มความสามารถ จนหายกลับบ้านได้ในเดือนกันยายน

น้องตัวแม่เป็นผู้กำลังใจเข้มแข็ง ไม่ยอมแพ้ จึงหายเป็นปกติ แต่กินไม่ได้ ลูกนั่งเองไม่ได้ ต้องมีผู้ดูแลประจำตลอดเวลา แม่ไม่เคยบ่น ให้เป็นที่สงสารของญาติมิตรผู้กรุณาไปเยี่ยม ว่าอยากตายหรือเสียใจในโชคชะตาที่ต้องเป็นคนพิการเลย แม่อยากจะอยู่ดูหลานเติบโต และได้อยู่อย่างสงบเสงี่ยมเจียมตัวมาตลอด ๒ ปี

เมื่อกลางเดือนมิถุนายน ๒๕๒๑ แม่มีอาการอุจตันของเส้นโลหิตสมอง ด้านขวา แพทย์หญิงคุณหญิงศรีจิตรา บุณนาค แนะนำให้เข้ารับรักษาตัวในโรงพยาบาลบาราศนราครเพราะใกล้บ้าน ผู้อำนวยการได้รับไว้และให้แพทย์ดูแลรักษา อยู่ห้อง ไอ.ซี.ยู. เป็นเวลา ๒ อาทิตย์ก็หายกลับบ้านได้ และมีอาการดีขึ้นเรื่อย ๆ จนเป็นปกติ รับประทานอาหารได้มาก หน้าตาสดใส อารมณ์ดี สนุกสนานกับเด็กๆ ในบ้าน ถึงแม้ว่าสมองของท่านจะเลอะเลือน บางเวลา แต่ความเก่าท่านยังจำได้แม่นยำ

ลูกๆ ได้ถามว่าถ้าแม่มีอาการอุจตันอีกจะให้ทำอย่างไร แม่ไม่ประสงค์ จะเข้ารับรักษาตัวในโรงพยาบาลอีก เพราะคิดว่าไม่มีประโยชน์ ไม่ต้องการจะถูกแทงด้วยเข็มเวลาให้น้ำเกลือ ไม่ต้องการเครื่องช่วยชีวิตทางวิทยาศาสตร์ ขอตายที่บ้านเพราะบ้านหลังนี้ปลูกไว้เพื่อตาย และแม่รักบ้านมาก แม่อยู่อย่างมีความสุขจนถึงคืนวันที่ ๔ สิงหาคม แม่มีอาการอุจตันอีก จึงพาเข้าโรงพยาบาลบาราศ ๖ อีกครั้ง แต่แพทย์ช่วยอะไรไม่ได้ เพราะเส้นโลหิตท่านเปราะหมด ให้น้ำเกลือไม่ได้ ลูกจึงตัดสินใจรับกลับมารักษาที่ตนเองที่บ้าน

พอท่านรู้สึกตัว พุดได้บ้างก็ยังรู้สึกสังสัยเรื่องการทำศพ เพราะท่านคงจะทราบดีว่าป่วยครั้นนี้คงต้องตาย ท่านให้จัดการศพของท่านให้เสร็จภายใน ๓ วัน เวลาจะตายให้จับมือแม่ให้อยู่ในท่านมัสการ ตอนนั้นมาสมองของท่านเลอะเลือนหนัก พุดเพื่อตลอดเวลา จนพุดไม่ได้ อาหารได้แต่อาหารเหลว จนวันที่ ๒๐ กันยายน แม่ไม่รับอาหารใด ๆ เลย และมีอาการปวดเมื่อยทั้งตัว พลิกตัวไม่ได้ เป็นแผลที่หลัง พี่หญิงวงศ์ศิริ ลาบเกษร ได้กรุณามาเฝ้าปรนนิบัติอยู่ตลอดเวลา จนท่านสิ้นลมไปเมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๒๑ เวลา ๒๐.๑๕ น. โดยไม่มีอาการทรมานทรมานเลย มือเท้าเย็นไปเรื่อย ๆ จนหยุดหายใจ เป็นการตายอย่างธรรมชาติ ตามที่ท่านประสงค์ทุกประการ

ขณะที่แม่ทุพลภาพ ลูกได้เรียนแม่ว่าไม่ต้องห่วงเรื่องการตาย การทำศพ เงินที่แม่มีเหลืออยู่เล็กน้อยให้ใช้เสียให้หมดในขณะที่มีชีวิตอยู่ ตายแล้วก็เอาไปไม่ได้ ส่วนงานศพของแม่ พี่น้องลูกหลานจะช่วยกันทำ ท่านก็หายห่วงไปบ้าง เวลาท่านป่วยหนัก ท่านไม่ได้หมดสติ เรียนอะไรให้ทราบก็เข้าใจทุกอย่าง จน ๒ วันก่อนสิ้นใจที่ท่านอยู่ในอาการโคม่า แม่ได้ตายไปโดยไม่มีเงินเหลือสักบาทเดียว

งานศพของท่านได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ฯ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีในล้านเกล้า ฯ รัชกาลที่ ๙ อย่างสมเกียรติ ยิ่งความปลาบปลื้มให้กับบุตรหลาน อย่างหาที่เปรียบมิได้

ท่านอาหญิงผจรงจิตร และน้อง ๆ ได้กรุณาจัดดอกไม้ประดับหีบศพ และบนเมรุในวันพระราชทานเพลิงอย่างสวยงาม ลูกหลานขอขอบพระทัย

และรอบใจน้อง ๆ ในความกรุณานี้ ดอกไม้เป็นสิ่งที่แม่รักที่สุด หากท่าน
มีฉันทะใด ๆ ที่จะทราบได้ ท่านคงจะปลาบปลื้มจิตใจเป็นที่สุด

ลูก ๆ ได้พยายามจัดงานศพแม่ตามที่แม่สั่งให้ได้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้
ถึงแม้จะเลยกำหนดวันที่แม่กะไว้ไปบ้าง ก็เนื่องจากเหตุสุดวิสัย

แม่และพ่อมีความสัมพันธ์ต่อกันลึกซึ้ง ยากจะหาพ่อแม่ใดเปรียบได้
ขอให้วิญญาณของแม่ไปพบกับพ่อสมประสงค์ และประสบแต่สันติสุขใน
สัปปายะภพเทอญ

จากลูกของแม่

คำปรารภ

หนังสือนี้ มุลนิธิจิมทอมป์สันมีแก้ไขจัดทำให้เป็นของชำร่วยด้วยความหวังดี เพื่อที่บุตรธิดาของหม่อมศรีพรหมา กฤดากร จะได้ถวายจ่ายแจกท่านผู้มีพระคุณ ที่ช่วยเหลือเกื้อกูลมารดามาแต่ท่านยังมีชีวิต คราบบาจนถึงงานพระราชทานเพลิงศพท่าน

นอกจากนี้แล้ว มุลนิธิ ฯ ยังได้ขออนุญาตนำเอารูปและเรื่องไปปรุงแต่งประวัติ เพิ่มเติมออกไป เพื่อจำหน่ายให้มหาชนคนรุ่นหลังที่ไม่รู้จักท่านผู้วายชนม์ ได้มีโอกาสรู้จักท่านเป็นต่างหากออกไป ทั้งนี้เพื่อถนอมถนุณจากที่ลงไปเป็นค่าตีพิมพ์หนังสือเล่มนี้ ถ้าได้กำไรจากการจำหน่ายอีกเล่มหนึ่งนั้นก็จะมอบให้ทายาทของผู้วายชนม์สำหรับบำเพ็ญกุศลอุทิศแด่ท่าน โดยผ่านมุลนิธิสิทธิพร กฤดากร หรือเนื้อหาบุญแห่งใดตามแต่ใจปรารถนา

การรวบรวมหนังสือเล่มนี้ และอีกเล่มหนึ่งซึ่งให้ชื่อว่า *อัตชีวประวัติ* ของหม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา อยู่ในความรับผิดชอบของนายสุลักษณ์ ศิวรักษ์ ซึ่งเป็นผู้ประสานงานระหว่างทายาทกับมุลนิธิ หากท่านต้องการหนังสืออีกเล่มหนึ่งนั้น ซึ่งมีเพิ่มบทสัมภาษณ์ท่าน ประกอบกับเรื่องการถนอมรักษาอาหาร ที่ท่านเคยเรียบเรียงลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ *กสิกร* ขอได้หาซื้อได้จากมุลนิธิดังกล่าว หรือที่ร้านศีกษิตสยาม ๔๗๑๕ ถนนพระราม ๔ สามย่าน ก.ท. ๕ ซึ่งเป็นตัวแทนจำหน่าย ข้อความที่ขาดหายไปเล่มนี้มีเพิ่มเติมในอีกเล่มหนึ่งอย่างบริบูรณ์ที่สุด เท่าที่จะค้นมาเติมได้

ว่าเฉพาะเล่มนี้ ตั้งชื่อตามที่ท่านผู้วายชนม์เขียนไว้ที่หน้าแฟ้มอัน
รวบรวมเรื่องอัตชีวประวัติท่านไว้ ตั้งได้จำลองลายมือท่านลงไว้ที่ใบปก
หนังสือนี้ด้วยแล้ว แม้เนื้อเรื่องจะรวมตลอดเลยนอกวงออกไปจนเมืองนอก
ด้วยก็ตาม หวังว่าท่านที่ได้อ่านหนังสือนี้ไป คงได้รับความรู้เกี่ยวกับท่านผู้
วายชนม์ตามสมควร หากมีอะไรขาดตกบกพร่อง หรือไม่เป็นที่พอใจท่าน
ขอได้โปรดตำหนิหรือทักท้วงไปยังผู้รวบรวมและเรียบเรียงด้วย จะเป็นที
ชอบพระคุณ หากมีคุณความดี หนึ่งใด อันเกิดจากการตีพิมพ์หนังสือแล้ว
ไซ้ร้ ขอท่านได้โปรดรำลึกนึกถึงหม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา ผู้
เป็นต้นเค้าที่มาของหนังสืออนุสรณ์นี้ด้วยเทอญ

ประวัติ

ชื่อ	หม่อมศรีพรหมา กฤดากร
เกิด	วันที่ ๑๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๑
บิดามารดา	พระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดชผู้ครองนครน่านกับหม่อมศรีคำ แล้วพระพรหมสรินทร์ ซึ่งต่อมาเป็นพระยามหิบาลบริรักษ์ (สวัสดิ์ ภูมิรักษ์) กับคุณหญิงฮุ้น ขอตัวไปเป็นบุตรบุญธรรม
คู่สมรส	หม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร ไอรสงค์ที่ ๔ ในพระเจ้าบรม วงศ์เธอชั้น ๔ กรมพระนเรศวรฤทธิ์กับหม่อมสุภาพ
บุตรธิดา	หม่อมราชวงศ์อนุพร และหม่อมราชวงศ์หญิงเพ็ญศรี
การศึกษา	คุณหญิงฮุ้นสอนมูลบทบรรพกิจ จนจบเล่ม ๑ สามารถหัด อ่านหนังสือต่าง ๆ ด้วยการผสมคำเองได้ แล้วจึงไปเข้า โรงเรียนในกรุงเทพฯ บ้าง ก็พอตีพระยามหิบาลบริรักษ์ เดินทางไปรับตำแหน่งอัครราชทูตไทยประจำประเทศรัสเซีย การศึกษาจึงเป็นอันยุติไปเพราะต้องเตรียมตัวไปต่างประเทศ การศึกษาในระหว่างอยู่ต่างประเทศไม่ได้กระทำอย่างจริงจัง มากนัก เพราะทั้งบิดามารดาต่างมีงานราชการมาก ได้จ้าง ครูชาวต่างประเทศมาสอนภาษาอังกฤษให้ที่สถานทูต อาศัย ว่าหม่อมศรีพรหมาเป็นคนเฉลียวฉลาด มีมานะ มีไหวพริบ ดีและมีความจำอันดีเยี่ยม แม้จะได้รับการศึกษาน้อย แต่ก็ สามารถอ่านออกเขียนได้เร็ว มักจะถ่อมตนอยู่เสมอๆ ว่าเป็น

ผู้ที่ไม่มีการศึกษา เรียนอะไรก็ไม่จบ ดิกรักก็ไม่มีสักใบ แต่
บทความที่หม่อมศรีพรหมาเขียนตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์
กสิกร ก็เป็นข้อพิสูจน์ที่ดีในตัวเองแล้วว่าเป็นผู้มีความรู้
ความสามารถเพียงพอในด้านการเขียนความคิดความอ่าน

การทำงาน

เมื่อหม่อมเจ้าสิทธิพรกราบถวายบังคมลาออกจากราชการ ใน
พ.ศ. ๒๔๖๓ เพื่อไปค้นคว้าหาความรู้ทางการเพาะปลูกที่
ทรงสนพระทัยอยู่ ได้ลงมือทำไร่นาทดลองที่ฟาร์มบางเบิด
ห้วยสัก จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากบาง
สะพานนัก โดยใช้หลักทางวิทยาศาสตร์ที่ค้นคว้าในวิชา
เกษตรกรรม ปฏิบัติจริงและหาข้อบกพร่องข้อแก้ไขไว้ จน
ฟาร์มบางเบิดเป็นฟาร์มตัวอย่างที่สำคัญแห่งหนึ่ง มีชื่อเสียง
ในการผสมไก่เล็กระยอง และเพาะปลูกแตงโมพันธุ์ต่างประ
เทศ จนรู้จักกันดีในชื่อของแตงโมบางเบิด เป็นฟาร์มแห่ง
แรกในประเทศไทยที่ปลูกพืชคลุมต่าง ๆ ด้วยการปลูกหมุน
เวียนในที่ดินแห่งเดียว เป็นแห่งแรกที่ได้ทำการอนุรักษ์ดิน
ไม่ให้หน้าดินถูกชะล้างไป และได้ส่งพันธุ์ปศุสัตว์มาเลี้ยง
เป็นการค้า ทำปุ๋ยพืชสด บ่มหมักเพื่อบำรุงดินให้อุดมสมบูรณ์
สำหรับพืชอื่น ๆ ต่อไป ใช้ยาปราบศัตรูพืช ส่งเครื่องมือ
ทุนแรงบางชนิดจากต่างประเทศมาใช้ จนเป็นเหตุให้เกิด
วิวัฒนาการทางการเกษตรจนถึงปัจจุบันนี้ อาจจะกล่าวได้ว่า
ความสำเร็จและชื่อเสียงเกียรติยศของฟาร์มบางเบิด ครั้ง
หนึ่ง มาจากความเสียสละทั้งกำลังกายและกำลังทรัพย์ ความ

ช่วยเหลือทั้งร่างกายและแรงใจของหม่อมศรีพรหมผู้เป็น
ชายา ซึ่งตลอดเวลาที่ผ่านมา ก่อนไปอยู่ที่ฟาร์มบางเบิด
หม่อมศรีพรหมมีชีวิตคุ้นเคยอยู่แต่ในวัง ไม่เคยตรากตรำ
ทำงานหนักในที่กลางแจ้ง เช่นการทำไร่มาก่อน แต่หม่อม
ศรีพรหมก็ไปร่วมทุกข์ร่วมสุขด้วยความเต็มใจ เรียนรู้การ
ทำไร่และปรับตัวเองให้เข้ากับชีวิตชาวไร่ เป็นทั้งเพื่อน คู่
คิดและภรรยา ในขณะที่หม่อมเจ้าสิทธิพรทรงทดลองค้นคว้า
ตามหลักวิชาในการทำไร่ หม่อมศรีพรหมก็รับหน้าที่รับผิดชอบ
ชอบดูแลการทำสวนและเลี้ยงไก่ นอกเหนือไปจากหน้าที่
การงานภายในบ้าน ความรู้ที่ได้จากการค้นคว้าทดลองก็มีได้
ปีติบังรู้เพียงคนเดียว แต่เผยแพร่ฝึกฝนและสนับสนุนส่งเสริม
ให้ชาวบ้านในแถบนั้นได้รู้จักได้ใช้ นอกจากนั้นยัง
เขียนบทความเกี่ยวกับการเกษตร ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์
กสิกร เพื่อเผยแพร่ไปยังพี่น้องชาวไร่ชาวนาให้กว้างขวางยิ่ง
ขึ้นไปอีก ผลผลิตจากฟาร์มบางเบิดที่เหลือจากการขายและ
คัดเลือกทำพันธุ์แล้ว ก็แจกจ่ายแบ่งปันให้แก่เพื่อนบ้านและ
คนงาน ถ้าเหลือมากหม่อมศรีพรหมก็จะอัดลงขวดเก็บไว้
รับประทานได้เป็นเวลานาน เป็นการถนอมรักษาอาหาร
แบบหนึ่ง ซึ่งหม่อมศรีพรหมเป็นคนแรกที่ได้ศึกษาหลัก
และวิธีการถนอมอาหารโดยไม่ต้องใช้ตู้เย็น รวมทั้งทดลอง
ปฏิบัติจนได้ผลเป็นที่น่าพอใจ และได้เผยแพร่สิ่งที่ได้ปฏิบัติ
แก้ไขแล้วก็ออกเผยแพร่ในหนังสือพิมพ์ กสิกร เช่นเดียวกัน

เมื่อหม่อมเจ้าสิทธิพรถูกกล่าวหาว่าเป็นกบฏในปี พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้ถูกกักขังที่บางขวางและเกาะตะรุเตา เกาะเต่า เป็นเวลานานถึง ๑๑ ปีนี้ หม่อมศรีพรหมต้องต่อสู้คดีจนเพียงตัวคนเดียว ต้องดูแลไร่และเลี้ยงบุตรธิดาที่ยังเล็กอยู่ทั้งสองคนด้วยความมานะอดทน โดยมีได้ทอดอาลัยต่อชะตากรรมที่เกิดขึ้นแต่อย่างใด แม้ว่าในช่วงแรกจะรู้สึกเสียใจอยู่บ้างก็ตาม แต่แล้วก็กลับมีสติคิดถึงงานในไร่ คณงาน ค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ที่จะต้องรับผิดชอบ ในไม่ช้าหม่อมศรีพรหมก็ทำการทดลองค้นคว้างานทางเกษตรต่อไปจากที่หม่อมเจ้าสิทธิพรได้ทรงทำทั้งค้างไว้ และได้จดหมายรายงานผลการทดลองรวมทั้งขอข้อแนะนำข้อแก้ไขในปัญหาต่าง ๆ ได้ตอบกับหม่อมเจ้าสิทธิพรตลอดมา จนกระทั่งหม่อมเจ้าสิทธิพรได้รับอิสรภาพ เหตุการณ์หนึ่งซึ่งอยู่ในความทรงจำของหม่อมศรีพรหมตลอดมาก็คือ การขึ้นศาลในภาวะที่ประกาศใช้กฎอัยการศึก เพราะถูกกลั่นแกล้งเรียกร้องเอาเงินค่าปีปากจากเจ้าหน้าที่ในอำเภอผู้มีนิสัยชอบการคอร์รัปชัน แต่หม่อมศรีพรหมก็ใช้สติจะ ความกล้าและความดี ต่อสู้จนชนะคดีในที่สุด

งานชิ้นสำคัญที่หม่อมเจ้าสิทธิพรและหม่อมศรีพรหมร่วมกันทำจนหม่อมเจ้าสิทธิพรสิ้นชีพิตักษัยไปแล้วก็ยังไม่สำเร็จ คือ โครงการตัวอย่างทดลองใช้ปุ๋ย และการอบรม

ลูกหลานชาวนาให้รู้จักใช้บู้ เนื่องจากเห็นว่าประชากรของ
ประเทศและโลกเพิ่มขึ้นมาก ที่ดินสำหรับการเพาะปลูกคงมี
ขนาดเท่าเดิมหรือน้อยลง ไม่อาจให้ผลผลิตเพิ่มขึ้นตาม
จำนวนประชากรได้ จำเป็นต้องเพิ่มผลผลิตทางด้านวิทยา
ศาสตร์แทน และชาวนาเองใช้บู้ไม่ถูกต้องและไม่ถูกวิธี
หม่อมศรีพรหมาได้ต่อสู้ในเรื่องนี้อยู่จนตลอดอายุ โดย
ร่วมมือกับกลุ่มชาวนาที่ได้มารับการอบรม แต่เนื่องจากทุน
ทรัพย์มีน้อย การทำโครงการและการใช้บู้จึงไม่เผยแพร่
ไปได้มากตามที่คาดหวังไว้ สิ่งที่หม่อมศรีพรหมาเป็นกังวล
มากที่สุดคือ ลูกหลานชาวนา ซึ่งจะไม่สนใจอาชีพการทำนา
และประพฤติตนเป็นเด็กเกเร ทิดยาเสพติด แม้สิ้นท่าน
สิทธิพรแล้ว หม่อมศรีพรหมาก็ยังได้พยายามฝึกลูกหลาน
ชาวนาตั้งแต่อายุ ๗ ปีลงมาให้รักและรู้จักประโยชน์จากการ
เพาะปลูก ซึ่งถือเป็นทรัพย์สินในดินที่ใครขยันก็จะเก็บเกี่ยว
ไปได้ หม่อมศรีพรหมากะทำไปด้วยความหวังดี ด้วย
ความจริงใจและด้วยความรัก มิได้เห็นแก่ลาภยศสรรเสริญ
แต่ประการใด สมควรได้รับการสดุดีในความดี ณ ที่นี้
หม่อมศรีพรหมา มีอายุอยู่มาจนถึง ๙๐ เศษจึงป่วยลงด้วย
โรคชรา ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน และได้รับ
พระราชทานเพลิงศพเมื่อวันที่ ๓๐ กันยายน พ.ศ. ๒๕๒๑
ณ วัดชลประทานรังสฤษฎ์ นนทบุรี

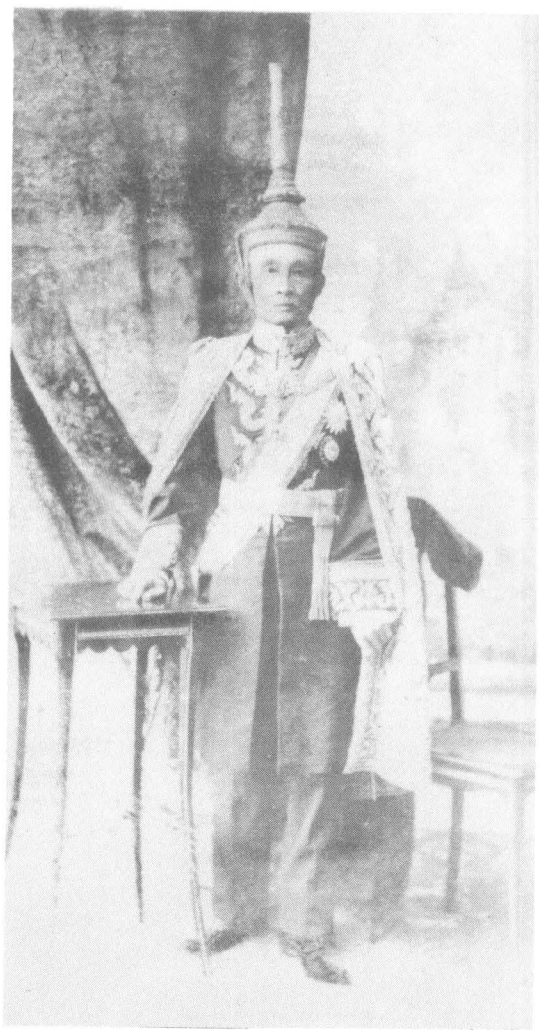
อัฐิประวัติ

ของ

หม่อมศรีพรหม กฤดากร

รูปเจ้าศรีพรหมารูปนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงถ่ายด้วยฝีพระหัตถ์และตั้งไว้ในห้องพระบรรทม
บนพระที่นั่งอัมพรสถานจนสวรรคต

พระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช (สุริย ณ น่าน)
สวมขลุ่ยในฐานะเจ้าประเทศราช
ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ประถมภรณ์ช้างเผือกและปฐมจุลจอมเกล้า

พระยาและคุณหญิงมหิบาลปริวรรต (สวัสดิ์และอุ้น ภูมิรัตน)

รูปแผนซึ่งงานสงกรานต์ ในรัชกาลที่ ๕ พระเจ้าอยู่หัวทรงถ่ายด้วยฝีพระหัตถ์

พระนามและนาม

แต่งเป็น

ยี่น

๑. สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า หลวงแม่เจ้า
๒. เจ้าจอมมารดาเลื่อน ร.๕
๓. พระองค์เจ้านารี ร.๔ เทวดาคู่แท้
๔. ม.จ.พร้อมเพราพรรณ ชายาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร "
๕. พระองค์เจ้าอรุณศรีรัชตสมโภช ร.๕ "
๖. พระองค์เจ้าวณีย์ (ร.๕) "
๗. เจ้าจอมมารดาจิว (ร.๕)
๘. พระวิมาดา กรมพระสุทธาสินีนาฏ ท่านผู้หญิงพระบาท
นั่งเก้าอี้
๙. เจ้าจอมมารดาอมร (ร.๕)
๑๐. ม.จ.สุมลาลย์มณฑล ชายาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เจ้าแม่สารวัด
๑๑. เจ้าจอมเอิบ บุนนาค (ร.๕)
๑๒. เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ (ร.๕)
๑๓. สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง
๑๔. พระองค์เจ้าศศิวงศ์ (ร.๕)
๑๕. เจ้าจอมมารดาทับทิม (ร.๕)
๑๖. หม่อมศรีพรหมา กฤดากร เจ้าแม่สารวัด
๑๗. ม.จ.นารณพคุณ ทองแถม (ร.๔)
นั่งกับพื้น
๑๘. พระองค์เจ้าอาทิตยนิภา
๑๙. เจ้าจอมมารดาเหม (ร.๕)
๒๐. ม.จ.ปลื้มจิตร์ จิตรพงศ์ (ร.๔)
๒๑. พระองค์เจ้าสุจิตราภรณ์ (ร.๕)
๒๒. กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ (ร.๔)
๒๓. พระองค์เจ้าอรุณวดี (ร.๔)
๒๔. เจ้าจอมเรียม บุนนาค (ร.๕) (หมอบ) กรมโกลน ยายอ้อม

(นั่ง) สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ

คุณหญิงอุบล มหิบาลบริรักษ์

(ยืน) พระยามหิบาลบริรักษ์ อัครราชทูตสยาม ประจำพระราชสำนักเซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก

กัปตันครูลอฟ พระอภิบาลทูตกระทรวงมหาดม

นายพุ่ม นักเรียนไทยโดยเสด็จ ซึ่งภายหลังแปลงสัญชาติเป็นรัสเซีย

หลวงอภิรักษ์ฯ (พระยาสุรินทรว) เลขานุการสถานทูต

เจ้าศรีพรหมา ฉายที่เจดีย์ พระที่นั่งวิมานเมฆ ในรัชกาลที่ ๕

เจ้าศรีพรหมและม.จ.อุไรวรรณ ทองใหญ่ อายุรุ่นเดียวกัน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงถ่ายพระราชทานเมื่ออายุ ๑๗ ปี

เมื่อนาน

ข้าพเจ้าเป็นธิดาคนหนึ่งของพระเจ้าสุริยวงศ์ผริตเดช เจ้าครองนคร
น่านและแม่เจ้าศรีคำ ซึ่งเป็นหม่อมน้อยของท่าน ข้าพเจ้าทราบไม่ละเอียด
นักเรื่องประวัติของแม่เจ้าศรีคำ ทราบแต่ว่าเมื่อครั้งขบถเจ้าอนุเวียงจันทร์
พระเจ้าน่านได้ตามเสด็จกรมหลวงวงศาธิราชสนิทไปปราบขบถ ตอนกลับ
นครน่านได้ต้อนรับเชลยมาหลายพันคน พระเจ้าน่านได้ส่วนแบ่งเชลยมาพันคน
ในจำนวนนี้มีแม่เจ้าศรีคำและพี่ชาย ซึ่งข้าพเจ้าเรียกว่าลุงฟูรวมอยู่ด้วย ภาย
หลังพระเจ้าน่านได้ยกแม่เจ้าศรีคำขึ้นเป็นหม่อมน้อยของท่าน

ข้าพเจ้าเกิดเมื่อวันที่ ๑๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๑ มีพี่น้องร่วมมารดา ๕
คน เป็นชาย ๓ คน หญิง ๒ คน พี่ชายเสียชีวิตหมดตั้งแต่เล็กๆ ข้าพเจ้า
จำไม่ได้ พี่สาวชื่อเจ้าบัวแก้วและข้าพเจ้าศรีพรหมเป็นคนสุดท้าย

ข้าพเจ้าจำความได้ กะเนว่าอายุราว ๆ ๓ ขวบ ข้าพเจ้าเรียกบิดาว่า
เจ้าหลวง เวลาพูดกับคนอื่นเรียกเจ้าชีวิต ข้าพเจ้าเป็นลูกรัก เวลาเจ้าหลวง
ออกขุนนาง ข้าพเจ้าจะต้องติดตามออกไปด้วยเสมอ

ขณะที่ออกรับขุนนางพร้อมเจ้าหลวงครั้งหนึ่ง มีน้องของเจ้าหลวง
ศักดิ์เป็นอาของข้าพเจ้า มียศเป็นเจ้าอุปราช และพระพรหมสุนทรเจ้าเมือง
น่านรวมอยู่ด้วย ข้าพเจ้าเป็นเด็กค่อนข้างซน อยู่ไม่สุข เทียวได้นั่งตกเจ้า
หลวงบ้างเจ้าอุปราชบ้าง คาสอดสายมองไปเห็นรองบาทหนึ่งของเจ้าอุปราช
ไม่มีเชือกผูก ปล่อยำไว้ ข้าพเจ้าคงจะทักออกไปว่า รองเท้าทำไมไม่มี

เชือกผูก จำได้ว่าเจ้าหลวง เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ (ลูกคนโตของเจ้าหลวง) และพระพรหมสุรินทร์หัวเราะกันขึ้น อาจจะเป็นเหตุที่ทำให้พระพรหมสุรินทร์สนใจในตัวข้าพเจ้า

ข้าพเจ้าได้ใช้ชีวิตในวัยเด็กใกล้ชิดกับเจ้าหลวงมากกว่าแม่ ตอนนั้นฉันยังรุ่นราวคราวเดียวกันคนหนึ่งชื่อเจ้าเทพมาลา เป็นลูกแม่เจ้ายอดเหล้า จะเทียบเจ้านายทางใต้ แม่เจ้ายอดเหล้าก็ยอมเหี้ย เราสองคนนี่ พ่อเป็นพี่เลี้ยง ทั้งอาบน้ำและป้อนข้าวให้เอง ข้าพเจ้าจำได้ว่าตอนหน้าหนาว เวลาที่นอนหนาว พี่เลี้ยงพาไปอาบน้ำเย็น หนาวเกือบตาย เสร็จแล้วพาขึ้นเผ้าเจ้าหลวง ท่านประทับรอยุ่ที่เฉลียงใหญ่หน้าห้องบรรทม ที่นั้นมีแม่เตาไฟติดพื้นไว้ผิง และในขณะที่เดียวกันท่านก็ปิ้งข้าวเหนียวเสียบไม้เสวยและป้อนลูกด้วย ข้าวเหนียวปิ้งนี้เรียกว่า “ข้าวอ้อปลา” ประกอบด้วยข้าวเหนียวหนึ่งแผ่น ออกเป็นแผ่น โรยเกลือ ทาน้ำมันหมู เอาปลายชนิดหนึ่งปิ้งสุกแล้วถอดก้างออก วางลงบนข้าว ม้วนข้าวห่อให้มีคิตัวปลา เอาไม้เสียบแล้วปิ้งที่แม่เตาไฟ ระหว่างปิ้งใช้ใบตองฉีกชุบน้ำมันหมูทาไปพลาง ปิ้งไปจนกรอบ รับประทานร้อน ๆ อร่อยมาก แต่ก่อนจะได้รับประทาน เจ้าหลวงจะต้องให้ข้าพเจ้าและน้องเทพมาลาทำอะไรสักอย่างหนึ่งเพื่อแลกข้าวคั้น เช่น จ้อย (ร้องเพลง) และพ้อนไปด้วย ต้องพ้อนรอบแม่เตาไฟหลายรอบกว่าจะได้รับประทาน

ข้าพเจ้ามีชื่อเล่นว่า “จอต” ซึ่งเจ้าหลวงตั้งให้ คนใช้เรียกว่า “อีนายจอต” ข้าพเจ้าได้ตามเจ้าหลวงออกรับแขกบ่อย ๆ และได้ฟังผู้ใหญ่พูดกันพอจับเค้าได้ว่า ขณะนั้นฝรั่งเศสกับประเทศเรามีข้อพิพาทเกี่ยวกับเขตแดน

พระพรหมสุรินทร์เป็นเจ้าเมืองน่าน ต้องทำหน้าที่เจรจากับฝรั่งเศส โดยมี
 คุณนายอันภรรยาเป็นล่าม เพราะท่านรู้ภาษาฝรั่งเศสดี ตอนนั้นเองคุณพระ
 และคุณนายได้พบข้าพเจ้าบ่อยๆ เวลาไปที่คุ้ม มักจะเอาลูกกวาดและน้ำอบไทย
 มาฝาก ข้าพเจ้าเป็นคนขี้อี๋ ชอบของหอม เลยติดคุณนายมาก เวลาข้าพเจ้า
 ออกไปหาคุณนายที่จวนเจ้าเมืองและไม่มีใครพาไป ข้าพเจ้าจะอาดอวาท
 ตีโพยตีพาย ข้าพเจ้าชอบตุ๊กแก อายุเพียง ๓ ขวบก็รู้จักตีตีพระเอกก็เก เจ้า
 ของวิกซื่อนายพร้อม เวลาได้ยินเสียงกลองก็เด้กตุ้ม ๆ ต๋อม ๆ ข้าพเจ้าเป็น
 ชาวเหนือก็จริง แต่ไม่ชอบข้าวเหนียว นอกจากข้าวจี๋ ชอบรับประทาน
 ข้าวจ้าวกับมะม่วงสุก ข้าพเจ้าเป็นเด็กชน มักจะชอบเที่ยวไปกวนผู้คนเวลา
 มีงาน เช่นงานก๋วยสลาก ผู้คนมักจะมาช่วยงานจัดของสลากกันเต็มนอกชาน
 ที่หอคำ แม่จึงจับตัวใส่ห้องโบราณที่มีธรณีสูงประมาณ ๑ ศอก แต่จะเทียบ
 กับตัวเด็กเล็ก ๆ ๓ ขวบก็แค่ออก ถ้าจะออกจากห้องต้องปีนธรณี แม่จึงเอา
 เฝียงมาวางเรียงไว้บนธรณี เพราะข้าพเจ้าเกลียดเมียง ไม่ยอมแตะต้อง จึง
 ไม่กล้าปีนออกมา ได้แต่ร้องไห้กรีด ๆ เหมือนมีลางสังหรว่าจะไม่อยู่เมือง
 เหนือ จะต้องไปอยู่กับคนอื่น ซึ่งเป็นชาวเมืองใต้ และก็เป็นอย่างจริง โดยพระ
 พรหมสุรินทร์และคุณนายอันขอข้าพเจ้าจากเจ้าหลวงมาเป็นบุตรบุญธรรม

คำวันหนึ่งข้าพเจ้าแอบได้ยินแม่เจ้ายอดหล้า แม่เจ้าศรีคำ และพี่ ๆ
 ผู้ใหญ่ ปรึกษากันว่า “กันนี้เขาจะมาเอาตัวอื่นไป” ข้าพเจ้ารู้สึกใจหาย
 และรู้ในจิตสำนึกว่าจะต้องเป็นพระพรหมสุรินทร์และคุณนายที่จะมาเอาตัวไป
 ข้าพเจ้าไม่แสดงให้ใครทราบว่าคุณพเจ้ารู้ แต่ข้าพเจ้ามุกเข้ามั่ง ทำเป็นนอน
 หลับ ไม่ออกไปวิ่งเล่นอย่างเคย ข้าพเจ้านอนคิดว่าเอามี้อยู่คนเดียวที่นอนไว้
 แน่น แต่ไม่ร้องไห้ กลัวใครจะว่าอ่อนแอ

ในที่สุดก็มีสาวใช้ของคุณนายสองคน ชื่อนางสอนกับนางโมรา เข้ามาแกะมือข้าพเจ้าออกจากเบาะ อุ้มตัวข้าพเจ้าขึ้นบ่า พาวิ่งออกจากคุ่มไปจนเจ้าเมือง ตอนนั้นเองที่ข้าพเจ้าร้องให้สุดเสียงไปตลอดทาง พอถึงจนเจ้าเมือง ยี่เกนายนพรัตน์กำลังแสดงอยู่ คุณนายลงทุนจ้างยี่เกนมาแสดงให้ดู แต่ข้าพเจ้าไม่ยอมดู ข้าพเจ้าร้องเรียกแต่ “อี่แม่คำเอ๊ย มาเอาเฮาจิม” ทั้งแต่ย่าคำจนฟ้าสว่าง หมอคนแรงหลบอยู่บนบานางโมรา

เจ้าหลวงเป็นบิดาที่เห็นการไกล อยากให้ลูกได้รับการศึกษาและเปิดหูเปิดตา ท่านเป็นคนธรรมะธรรมโม จึงได้ตัดสินใจให้ลูกอยู่กับพระพรหมสุรินทร์และคุณนาย แม่เจ้าศรีคำเศร้าโศกตกใจไม่ได้ถึงเป็นบ่าววิ่งเข้าบ่า เจ้าหลวงต้องปลอบโยนว่า “อย่าเศร้าโศกไปเลย เราคนธรรมะธรรมโมให้ทานลูกได้บุญเหมือนพระเวสสันดรให้กัณหาชาติไปกับชูชก” เจ้าหลวงพาแม่เจ้าศรีคำขึ้นช้างออกเที่ยวบ่าไปตามท้องที่ต่าง ๆ จนคลายความคิดถึงลูก

ข้าพเจ้าตื่นนอนขึ้นที่จนเจ้าเมืองประมาณบ่ายสองโมง พอลืมตาขึ้นรู้สึกตัวนอนอยู่บนเตียงไม้ มีลูกกรงรอบ แซ่มชั้นสบายดี มีผู้ใหญ่หนึ่งเฒ่า คือน้องคุณนายอันชื่อน้ำเง็ก และป้าจิด เพื่อนของน้ำเง็ก พอลงจากเตียงก็เห็นของเล่นหลายอย่าง จำไม่ได้ว่ามีอะไรบ้าง ที่จำได้ก็คือโรงงิ้วเล็ก ๆ มีตัวงิ้วอยู่ ๓ ตัว ถือหอกบ้าง ถือทวนบ้าง ทำท่าเต้นงิ้ว เล่นงิ้วเล่นเพลินไป ไม่ได้รับประทานข้าว รับประทานแต่นมตราเหม่มทูนหัวกับขนมปังหน้าแวน

ข้าพเจ้าเรียกคนนายอันว่า “คุณแม่” เรียกคุณพระพรหมสุรินทร์ว่า “คุณป๊ะ” หมายความว่าคุณพระ แต่ยังพูดไม่ชัดก็เลยกลายเป็น “คุณป๊ะ” และเรียกติดปากไปจนโตอายุ ๑๔ ปี

คุณแม่ล่อใจให้อยู่ด้วยเครื่องแต่งตัว มี “สายสร้อยตัว” และจี้ระย้าเพชรซีก เลยชอบใจ ตกลงอยู่กับเป็นแม่เป็นลูก คุณแม่ปั้นหม้อดินและเชิงกรานให้เล่นหุงข้าวหุงแกง เห็นคุณแม่ปั้นหม้อ ขำพเจ้ากับบ้าง นึ่งปั้นปากเบียวปากบุญ เป็นที่ขบขันของคุณพ่อ เมื่อปั้นแล้วก็เผาในเตาที่เผาหินทำเบ้ง

ระหว่างที่คุณพ่อรับราชการอยู่ที่นั่น คุณแม่ทำเบ้งหิน เบ้งสารภี และน้ำอบไทยขาย การทำเบ้งหินต้องไปเอาหินอ่อนมาจากเขา จำไม่ได้ว่าเขาชื่ออะไร ขนใส่เกวียนมาเผาในเตาก่อด้วยดินเป็นรูปเหมือนชามคว่ำ วางหินและฟืนสลับกันไปเป็นชั้น ๆ เผาไปประมาณ ๓-๔ วัน จึงค่อยหินมาทั้งลงในน้ำที่ใส่โอ่งมังกรไว้ เมื่อหินร้อน ๆ ตกลงไปในน้ำ ๆ จะเดือดเหมือนน้ำโซดา ร้อนฟองหมก เอามือจับหินดู ถ้าหินละลายเนียนเป็นเบ้งก็ใช้ได้ ถ้ายังไม่เนียน ยังเป็นเม็ด เหมือนเม็ดทราย ต้องเผาท่อไปอีก และเอามาลองแช่น้ำดูอีกจนเนียนใช้ได้ จึงกรองด้วยผ้าขาวบาง แช่วนไว้จนเส็ดตักน้ำ เอาออกจากห่อผ้า ใส่โอ่งเคลือบ เอาน้ำหล่อพอท่วมเบ้ง ปิดฝาไว้เมื่อไรคนใช้ว่างก็ควักเบ้งออกมาหยอกเป็นเม็ด ๆ ลงบนกะดังที่ปูด้วยใบตองตากแดด ต่อนั้นข้าพเจ้าอายุระหว่าง ๓-๔ ขวบ ก็หยอกกับเขาด้วย และพยายามหยอกจนได้ดีเท่าผู้ใหญ่ ใคร ๆ ชมว่าทำได้สวย เม็ดสม่ำเสมอ ไม่ใหญ่ไม่เล็ก เรียงแถวตรงตามแนวใบตอง ถ้าจะเอาเบ้งกลืนสารภี เด็กต้องตื่นแต่เช้า ไปเก็บดอกสารภีต้นใหญ่ที่หน้าคุ่มหลวง และมาปลิดเอาแต่เกษร มาบดด้วยหินบด จนละเอียด แล้วเอาไปปนกับเบ้ง แล้วหยอกตากแดด แห้งแล้วตวงด้วยตะไลขาย ข้าพเจ้ายังเล็ก ไม่ทราบคุณแม่ขายถ้วยละเท่าไร

ที่จวนเจ้าเมือง มีลูกช้างอยู่ตัวหนึ่ง ยังเล็กมาก กินอาหารเองยังไม่เป็น มีพี่เลี้ยงชื่อตาแย้ม ลูกช้างตัวนี้กำพร้าแม่ มาอยู่ที่จวนตอนไหนอย่างไร ข้าพเจ้าไม่ทราบ จำได้แต่ว่าข้าพเจ้าขึ้นชั้นแต่เช้าก็ไปช่วยตาแย้มเลี้ยงลูกช้างตาแย้มแกตำหยาบและหุงข้าวสวยคลุกเกลือ บินเป็นก้อนให้ข้าพเจ้าป้อน ข้าพเจ้าต้องเอาข้าวใส่เข้าไปในปากลูกช้างจนสุดแขน ในคอลูกช้างนุ่มนิ่มมาก คุณพ่อเอานมใส่ขวดวิสกี้มาให้ทุกเช้า ไม่ทราบว่ามันอะไร ข้าพเจ้าต้องเอาขวดใส่เข้าไปในปากลูกช้างจนมีคอกขวด แล้วเทนมลงในคอตั้งกลิ้ง ๆ จนหมดขวด พอป้อนนมแล้วบางวันข้าพเจ้าก็ขึ้นขี่หลัง มันก็เดินไปตามบริเวณจวน ได้ทุนจวนต่ำ พอพ้นหลังช้างนึกเหนื่อย วันหนึ่งข้าพเจ้าขึ้นขี่หลังแล้วช้างเกิดคึก วิ่งลอดได้ทุนจวน ข้าพเจ้ารู้ตัวทันที ก็มลังกลอดคอมันไว้แน่น จึงไม่กลิ้งลงมาจากหลัง พี่เลี้ยงชื่อแม่ใจ และพวกผู้ใหญ่ที่ได้เห็น ตกใจมาก คิดว่าข้าพเจ้าจะถูกตบครูดตกจากหลังช้างเสียแล้ว แต่พอช้างวิ่งหลุดออกไปอีกด้านหนึ่งของจวน มีข้าพเจ้ากอดติดหลังออกไปด้วย ต่างโล่งอกก็ใจไปตาม ๆ กัน แม่ใจร้องให้

ต่อมาอีกไม่นานลูกช้างตัวนี้ไถ่ลงมากับแพซุงของคุณหลวงจิตรจำนงค์ เพื่อถวายทูลกระหม่อมเอยคน้อย (พระปกเกล้า รัชกาลที่ ๗) ที่กรุงเทพฯ โดยใครเป็นผู้ถวาย ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบ เพราะยังเด็กมาก จำได้แต่ว่าคุณแม่กับข้าพเจ้าไถ่ลงมากกรุงเทพฯ ด้วย แต่มาโดยเรือปทุม มีคนต่อ ๒ คน เล่นเทียบไปกับแพซุง ในเรือมีคุณแม่ ข้าพเจ้า พี่เลี้ยงชื่อแม่ใจและคนต่อเรือ ๒ คน ส่วนอาหารการกิน อาศัยรับประทานกับคุณหลวงจิตรจำนงค์ ในกะต้อบนแพซุง ซึ่งเป็นที่อาศัยนอนของคุณหลวงด้วย ลูกช้างก็อยู่บน

แพซุง^{สี่}นิ้ว คทา^{สี่}แถมคนเลียง^{สี่}ล่องลงมาด้วย ตามสายตาเด็ก รู้สึกว่าแพซุงใหญ่ยาวเหลือเกิน

เมื่อก่อนนี้การเดินทางต้องระวัง^{สี่}ใช้ป่า (มาลาเรีย) คุณแม่จึงให้ข้าพเจ้ารับประทานยาควินิน^{สี่}วันหนึ่งเว้นวันหนึ่ง ข้าพเจ้ามักอาละวาดเพราะยาขมมาก กว่าจะกรอกยาได้ ข้าพเจ้าร้องให้ตื่นรณजनยาหก ต้องล่อด้วยมะตูมเชื่อม ถ้าไม่ได้มะตูมเชื่อมไม่ยอมรับประทานยา เราไปแยกทางกับคุณหลวงจิตรจำนงค์ที่ปากน้ำโพ คุณแม่กับข้าพเจ้าล่องเรือมากรุงเทพฯ ๖ ตามลำพัง ส่วนลูกช้างล่องแพตามหลังมากับคุณหลวง

ข้าพเจ้าไปจำได้อีกครั้งหนึ่ง ตอนที่คุณแม่พาข้าไปรอรับลูกช้างอยู่ที่ประตูยามค่ำ อยู่ทางด้านพระที่นั่งอัมรินทร์วินิจฉัย ข้าพเจ้าเห็นสมเด็จพระพันปีกับทูลกระหม่อมเอียดน้อยเสด็จออกไปรับลูกช้างทางด้านในของประตูยามค่ำ ตามฤกษ์กำหนดไว้เวลาเช้าราว ๆ ๒ โมง ลูกช้างมีผ้าแดงขาวร้อยกระดิ่งผูกคอ ทา^{สี่}แถมต้องไปส่งถึงโรงช้างที่ในประตู่พิเศษไชยศรี และเข้าใจว่าต้องอยู่จนลูกช้างคุ้นกับคนเลียงใหม่ ลูกช้างตัวนี้ไม่ทราบว่าจะต่อมาได้พระราชทานชื่ออย่างไร

คุณแม่พาข้าพเจ้าไปพักอยู่กับเจ้าคุณปู่ พระยาไกรโกษา ที่บ้านท่าเตียน ซึ่งเป็นวังพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เตียน^{สี่}วัน พักอยู่ประมาณ ๒ เดือน ก็เดินทางกลับน่านอีก โดยทางเรือ

กลับขึ้นไปน่านคราวนั้น คุณแม่เตรียมเก็บข้าวของเพื่อย้ายลงมากรุงเทพฯ ๖ เพราะคุณพ่อได้แต่งตั้งให้ไปเป็นเจ้าเมืองชลบุรี ก่อนย้ายลงมาคุณพ่อต้องไปราชการที่เชียงของ จังหวัดเชียงราย เอาคุณแม่และข้าพเจ้าไปด้วย โดยไปทางเรือของหลวง มีตราราชสีห์อยู่ที่หางแมงป่องท้ายเรือ

ขณะนั้นโจรผู้ร้ายซุกซม สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพจึงประทานเรือหลวงให้คุณพ่อไปราชการ เพราะมีตราราชสีห์ โจรผู้ร้ายจะได้เกรงกลัว

ข้าพเจ้าแอบไต่ยีนคุณแม่พู่ท้าวจะไปขุดนิลเชียงของ ข้าพเจ้าคิดในใจว่าจะต้องตามไปขุดด้วย นึกว่าคภาพว่าในดินที่เชียงของคงจะมีนิลมีพลอยเยอะแยะ คุณพ่อแต่งตัวนั่งผ้าโจงกระเบน ใส่เสื้อราชปะแตน กวักมือเรียกผู้ใหญ่บ้านที่อยู่ฝั่งตรงข้ามแม่น้ำ ให้เอาเรือชะล่าเล็กมารับ เพราะน้ำขึ้นผู้ใหญ่บ้านลงน้ำขึ้นเรือมา คุณพ่อจะไปราชการฝั่งตรงข้าม ข้าพเจ้าจะไปขุดนิล ขอตตามไปด้วย คุณพ่อไม่ให้ไป เพราะจะต้องไปทำงาน ข้าพเจ้าไม่ยอม ร้องไห้ตีโพยตีพาย จุกเสียดคุณพ่อไว้ คุณพ่อชักจูง พุดไม่ฟังเสียงก็เลยตีเอา ๒ จาด คุณพ่อไม่เคยตีข้าพเจ้าเลย ข้าพเจ้าก็เลยเสียใจร้องไห้สะอึกสะอื้น คุณแม่นั่งดูเฉยไม่ว่าอะไร พอคุณพ่อลงเรือชะล่าไปแล้ว คุณแม่บอกว่า “นิงเสียเถอะ แล้วเราไปกัน ๒ คน ปะไปราชการ เราไปด้วยไม่ได้หรอก” ข้าพเจ้าจึงไต่ยีน แต่จนแล้วจนรอดก็ไม่ได้ไปขุดนิล แต่ว่ามีชาวบ้านนำหินมาให้คุณแม่ที่เรือ เมื่อกลับไปถึงบ้าน คุณแม่เอาหินไปติดกับซัคลังแล้วฝนกับหินเหมือนหินลับมีด จนหินรอบนอกหลุดไปหมด เห็นเม็ดพลอย บางเม็ดก็ไม่ดี บางเม็ดก็ดี สีสวยมาก มีสีน้ำเงิน สีแดง สีม่วงและสีชมพู

เมื่อก่อนคุณแม่ล่องกลับลงมากรุงเทพ ฯ กับข้าพเจ้า คุณพ่อยังติดราชการ ต้องตามลงมาที่หลัง วันหนึ่งมีฝรั่งคนหนึ่ง ชื่อ มองซิเออร์ ปาวี มาหาคุณพ่อที่จวน เข้าไปพบตระกั้นในออฟิศ แล้วออกมาที่นอกชาน ข้าพเจ้าเดินเล่นอยู่แถวนั้น นึกในใจว่า ฝรั่งคนนี้จุกยาวจริงๆ ไม่เคยเห็นจุกใครยาวเท่านี้ มองซิเออร์ปาวีถามข้าพเจ้าว่า อายุเท่าไร ข้าพเจ้าตอบ

ไม่ถูก หันมองคุณพ่อๆ บอกให้บอกเขาเอง ข้าพเจ้าอีกก็อยู่พักใหญ่เพราะ
ประหม่า คุณพ่อเตือนให้ตอบเขา ข้าพเจ้าก็เลยตอบไปว่า อายุ ๑๑ ขวบ
คุณพ่อและมองซิเออร์ปาวีหัวเราะกันใหญ่

มองซิเออร์ปาวีส่งของเล่นให้ข้าพเจ้าชิ้นหนึ่ง ข้าพเจ้าดีใจมาก ของ
เล่นเป็นกลิ้งกลิ้งหัวโต สีเขียว เวลาไขลานมีกลิ้งกลิ้งเปิดออก มีเสียงเพลง
กังหน่องแห่ง กระต่ายสีขาวมีตาแดงโผล่หัวออกมาจากกลิ้งกลิ้งกลิ้ง
เพลงหยุด มีเสียงดังแกร็ก กระต่ายก็หดหัวลงไป กลิ้งกลิ้งกลิ้งก็หุบ
พอไขลานใหม่ เพลงก็ดังขึ้นอีก กระต่ายก็โผล่ขึ้นมาอีก ข้าพเจ้ารักของเล่น
ชิ้นนี้มาก

กงสุลฝรั่งเศสที่นั่นซื้อมองซิเออร์เคอร์ฟองตุลีส คนนี้พูดไทยได้บ้าง
มองซิเออร์ปาวีเป็นผู้แทนรัฐบาลฝรั่งเศสในการปักปันเขตแดนแม่น้ำโขง

ชีวิตในวัง สมเด็จพระปกเกล้า ฯ เมื่อบรมราชชนนี

โดยที่เวลานี้ประชาชนกำลังได้สลับรับฟังพระราชประวัติย่อ ๆ ของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า ฯ เนื่องแต่การอัญเชิญพระบรมอัฐิของพระองค์มาสู่ประเทศเรา ผู้เขียนซึ่งเห็นพระองค์แต่พระชนม์พรรษาราว ๔ ปี และได้มีโอกาสเล่นด้วยพระองค์ ตั้งแต่ผู้เขียนอายุ ๕ ปี จนถึง ๑๒ ปี จึงก็อยากจะเขียนอะไรอันเกี่ยวกับพระองค์ท่านมาฝากกันฟัง บางทีอาจจะเป็นการช่วยเหลือผู้ที่คิดจะเขียนพระราชประวัติพระเจ้าแผ่นดินไทยเรา ให้ได้วินิจฉัยแลเข้าใจพระอุปนิสัยของพระองค์อีกแง่หนึ่งได้ ฉะนั้นเรื่องสั้น ๆ นี้อาจเป็นประโยชน์ได้บ้าง

ขณะที่เขียนเรื่องนี้ ผู้เขียนมีอายุ ๖๐ ปีแล้ว เมื่ออายุประมาณ ๕ ปี คุณแม่ได้นำไปถวายตัวต่อสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ พระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๕ แห่งพระราชวงศ์จักรี โดยเหตุที่คุณแม่จำเป็นต้องไปต่างประเทศ เพราะพระยามหิบาลบริรักษ์ สามิ จะต้องไปรับหน้าที่ทูตที่ประเทศรัสเซีย

จึงบ่ายวันหนึ่ง คุณแม่ก็ได้นำตัวผู้เขียน พร้อมทั้งรูปเทียนแพแลดอกไม้ ใส่พานเข้าไปในวัง คอยเฝ้าสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ที่อัมมจรรย์ของพระที่นั่งสุทธาศรี พอบ่ายราว ๕ โมงเย็น สมเด็จก็เสด็จออกรับแขกที่ตรงอัมมจรรย์ชั้นสุคนธ์เอง ถ้าเป็นบ้านธรรมดาถือว่าตรงหัวบันไดได้ แต่

บันไดพระที่นั่งกว้างใหญ่ ปูด้วยหินขาวกับต่างดงาม เมื่อทรงทราบความ
ประสงค์ว่าจะพาลูกมาถวายฝาก ก็ทรงรับรองด้วยพระอัธยาศัยอันอ่อนหวาน
ผู้เขียนแม้จะยังเป็นเด็กอยู่ ก็ยังรู้สึกกระแเสแห่งความเมตตาแผ่มารู่ เมื่อ
มองเห็นพระพักตร์และพระเนตรที่หวานและมของพระองค์ ทรงรับดอกไม้
รูปเทียน แล้วส่งรับกับข้าหลวงคนหนึ่งว่า “ไปตามพ่อเอียน้อยมา” พอ
สักประเดี๋ยวก็ได้เห็นเด็กชายน้อย ๆ รูปร่างแบบบางผิวนวล ทรงฉลอง
พระองค์แบบเสื้อกางเกงติดกันอย่างฝรั่งสีขาว ไว้พระเมาฬี(จุ) มีพวงมาลัย
สวมรอบ บักปิ่นพลอยอะไรอยู่กลาง เพชรรอบ มานั่งลงข้างสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เข้าใจเอาเองว่าคงเป็นลูก คือสมเด็จพระปกเกล้า ฯ เมื่อทรงพระเยาว์
พระชนม์พรรษาระหว่าง ๓-๔ ปี ชาววังจะเรียกพระองค์ว่าทูลกระหม่อม
เอียน้อย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า “แม่ได้ข้าหลวงใหม่ พ่อเอียน้อยไปเล่นด้วย
ไหมจ๊ะ” ทูลกระหม่อมเอียน้อยทรงยิ้มอย่างหวาน แต่ไม่รับสั่งตอบว่า
อะไร รู้สึกว่าทรงอายหน่อย ๆ แต่ประทับเคียงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทำ
พระเนตรหยิบหน่อย ๆ เมื่อสมเด็จพระปราศรัย แล้วก็เสด็จเข้าห้องนำเงิน
ซึ่งติดต่อกับพระที่นั่งสุทธารศรี ณ ห้องนั้นเป็นที่ประทับเล่น และรับแขก
เจ้านายฝ่ายใน ผู้เขียนก็ได้ถูกนำไปยังห้องพักอยู่ชั้นล่างของพระที่นั่งนั้นเอง
มอบให้คุ้นชม ภายหลังเป็นพระพี่เลี้ยงพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ คุณแม่ก็
อำลากลับไป

ผู้เขียนถูกพาไปนอนที่ห้องนอนใหญ่ อยู่ชั้นล่างของพระที่นั่งเทพคณัย
เรียกว่าห้องหม่อมเจ้า เพราะห้องนั้นมีหม่อมเจ้าชายและหญิงบรรทมหลาย
องค์ ซึ่งอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ อันเป็นพระราชกรณียกิจ ซึ่งได้ทรง
กระทำให้แก่ผู้ที่นำบุตรธิดามาถวายไว้ ที่เป็นกำพร้า ที่บิดามารดาต้องจาก

ไปรับราชการไกล ๆ เช่นตัวผู้เขียน หรือไปตามจังหวัดต่าง ๆ ซึ่งห่างไกลจากพระนคร ซึ่งสมัยนั้น ที่ห่างไกลจริง ต้องไปแรมเดือนจึงจะถึงก็มี พระองค์ก็ทรงอุปการะดูแล ให้กินอยู่อย่างนุ่ม เล่าเรียน ยังมีเงินเดือนพระราชทานให้ด้วย เช่นตัวผู้เขียนได้ขึ้นต้น ๑ บาทต่อ ๑ เดือน พระองค์ประจักษ์พระโพธิ์ใหญ่ที่อยู่กลางเมือง สำหรับทุกคน มีสิทธิ์จะเข้าภายใต้ร่มเงาเพื่อความร่มเย็นจะนั้น นอกจากพระราชวงศ์แล้ว บุตรหลานข้าราชการก็ได้ทรงรับไว้มิใช่น้อย ในห้องหม่อมเจ้าจึงเต็มไปด้วยเด็กทั้งเจ้าแต่ไม่ใช่เจ้าทั้งหญิงทั้งชาย จะจรรยานามทั้งหมดก็จะยาวมากเกินจุดประสงค์ไป จึงขอกล่าวถึงเพียงบางท่านเท่านั้น หม่อมเจ้าที่เป็นชายคือ หม่อมเจ้าวิเศษศักดิ์ชยางกูร หม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี หม่อมเจ้าดำรงศักดิ์ เทวกุล หม่อมเจ้าวงศ์นิรชร เทวกุล หม่อมเจ้าปิยะบุตร จักรพันธุ์ หม่อมเจ้าพงษ์ภูวนารถ ทวีวงศ์ หม่อมเจ้าหญิงมี หม่อมเจ้าหญิงพาสีเอื้องนงค์ (เรียกกันว่าเจ๊ต) หม่อมเจ้าแก่ง ทวีวงศ์ แลหม่อมเจ้าทัศนียอนงค์ลักษณะ สวัสดิวัฒน์ พระพี่นางต่างชนนีกับสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี เป็นพระธิดาองค์ใหญ่ของสมเด็จพระบรมราชินี ๖ ที่ไม่ใช่เจ้ามี ม.ร.ว. หญิงชั้นชยางกูร มีคุณหญิงขจร ภรรยาเตี้ยวัน คุณวาศ ธิดาพระยาโชฎีกการาช เศรษฐี (พัก) คุณหญิงอิงกมนตรี ที่ต้องไปนอนตามที่ต่าง ๆ ก็ยังมีเพราะที่ไม่พอกัน ผู้เขียนได้รับคำบอกเล่าจากคุณชมพู่เลี้ยงว่า ต้องขึ้นเฝ้าสมเด็จพระทูลชนนี และถ้าทูลกระหม่อมรับสั่งให้หาไปเล่น ก็ต้องไป

ผู้เขียนจะอยู่ในวังได้ก็วันจำไม่ได้ ไม่ได้จำด้วยกัน เพราะไม่ทราบว่า จะได้มาเขียนเรื่องเมื่ออายุ ๖๐ ปี แต่ก็ได้มีคนมาตามให้ขึ้นไปเล่นกับทูลกระหม่อม ที่พระที่นั่งเทพนิย ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับพระที่นั่งสุทธารศรี มี

คาถาฟ้าชั้นกลาง มีเจดีย์งเดิมติดต่อกันได้ โดยผ่านห้องน้ำเงินที่กล่าวมาแล้ว การขึ้นไปเล่นก็เล่นอย่างธรรมดา มีก่อบ้านด้วยไม้ เขาทำขายเป็นหีบ ๆ เล่นตุ๊กตาทหารเป็นหีบ ๆ เล่นหุ่นขี้ผึ้งแกวดยาเตาฟุ้ง เล่นตีกลองเป่าแตร แล้วแต่ทุลกระหม่อมจะมีพระประสงค์จะเล่น แต่ที่เล่นสนุกที่สุดก็คือเล่นที่ต่างว่าเป็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพราะได้เล่นกับทุลกระหม่อมเอี้ยก เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ (กรมขุนนครราชสีมา) พระเชษฐาของพระปกเกล้าฯ ตามธรรมดาพระเชษฐาจะทรงเล่นกับหม่อมเจ้าชาย เล่นเป็นทหารและโปลิศ จะไม่ทรงร่วมกับพระอนุชา เพราะมีแต่ผู้หญิง ยิ่งทรงเรียกว่าพวกจุ๊จุ๊ก็เสียอีก พวกผู้หญิงก็ตึงแ่งแสนอน ไม่อยากจะไปแตะต้อง แต่วันหนึ่งเหตุการณ์จะผันแปรไปอย่างไรไม่ปรากฏ จำไม่ได้ พระเชษฐาได้ทรงชวนพระอนุชาว่าเล่นเป็นหม่อมป้ากับแม่เล็กกันไหม อธิบายกันสองสามคำเป็นการตกลง ว่าจะให้พระอนุชาของคณน้อยเป็นนายหลวง พาพระมเหสีและเจ้าจอมไปประพาสทะเลและเกาะต่าง ๆ ด้วยเรือพระที่นั่งจักรี ตอนนั้นพวกผู้ชายอาจจะเกิดอยากเล่นกับผู้หญิง จึงคิดหาเรื่องให้มาเล่นรวมกันจนได้ และได้ช่วยกันจัดเรือพระที่นั่ง โดยนำเอาเรือกลไฟลำใหญ่ของเล่นยาวประมาณ ๑ เมตรกว่า ๆ มาตั้งกลางห้อง เอาหีบของเล่นต่าง ๆ มาล้อมเรือ ตีวงกว้างจนทุกคนเข้าไปนั่งและยืนได้ ทรงมอบพระอนุชาให้จัดการภายใน คือหาตัวมเหสีและเจ้าจอม ส่วนพระเชษฐาเองจะเป็นกัปตัน หม่อมเจ้าชายเหล่านี้นำหน้าที่ต่าง ๆ ตามระเบียบในเรือเท่าที่ทำได้ โดยเคยตามเสด็จพระราชดำเนิน ตอนนั้นจะเห็นได้ว่าพระอนุชา แม้จะยังทรงพระเยาว์มาก ก็สามารถทำหน้าที่เลือก แม่เล็ก คือสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ซึ่งได้แก่หม่อมเจ้าหญิงทศนี ซึ่งตามธรรมดาที่โปรดปรานอย่างยิ่งอยู่แล้ว จนขาด

ไม่ได้เลย ถ้าไม่จำเป็น ถวายข้าวเสวยก็ต้องทำหนังสือใหญ่องค์เดียวเท่านั้น
 เจ้าจอมตัวโปรดในเวลานั้นคือเจ้าจอมชุ่ม พี่พระยาบุรุษรัตนราชวัลลภ
 ผู้เขียนได้รับตำแหน่งนั้น และคนอื่น ๆ ก็รับหน้าที่ต่าง ๆ กันไป ฝ่ายใน
 พระอนุชาทรงควบคุม ฝ่ายหน้าเป็นหน้าที่พระเชษฐา ถ้าถึงเกาะอะไรที่
 โปรดก็จะพาพระมเหสีและราชบริพารลง เช่นถึงเกาะพะงัน ก็จะเสด็จที่
 น้ำตก สรงน้ำและเก็บรังนกนางแอ่น หอยปู ของเหล่านี้จะใช้ขนมปังหีบ
 ลูกกวาด ซ็อกโกแลต ผู้เขียนเป็นคนไปเบิกมาจากคุณชมพู่เพียง ซึ่งเป็น
 ต้นห้องเก็บสัมภาระทั้งหมดของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแล้วก็นำไปถวายที่
 แลต่อแต่ร่วมวงกันได้แล้ว ต่อไปทุก ๆ วันอาทิตย์ ซึ่งเป็นวันหยุดทรง
 พระอักษร และหยุดเรียนของบรรดาหม่อมเจ้าและมิใช่เจ้าชายหญิง ก็ได้
 ร่วมเล่นอื่น ๆ กันตลอดมา เช่นเทศน์มหาชาติ พระเชษฐาและหม่อมเจ้าชาย
 ที่ไม่ช้อย่างองค์ จะรับหน้าที่เป็นพระเทศน์ องค์อื่นก็จะเป็นอุบาสก
 อุบาสิกา ต่างก็ต้องจัดหาเครื่องกัณฑ์ แล้วแต่ปัญญาและความสามารถ
 ของแต่ละคนไป ใครแต่งดีกว่าเพื่อน ก็จะได้รางวัล ฉะนั้นทุกคนจะไม่
 ค้นหาผ้าหีบไม้ ฝากระป๋องขนมปัง มาตกแต่ง ติดด้วยใบไม้ก้านไม้ ด้วย
 ขี้ผึ้ง ต่างว่าเป็นต้นไม้ แสดงภาพตอนชูชกพาภรรยาไปตั้งขึ้นต้น
 พระเวสสันดรประทานกุมาร กัณฑ์มัทรีไปป่า ลูกกวาด ซ็อกโกแลต ถูก
 ไปเบิกมาใช้ ขี้ผึ้งเป็นของหายากที่สุด เพราะผู้เก็บซึ่งเป็นคนแก่หวง เห็นว่า
 เบิกมาพอแล้ว จะไม่ให้อีก แต่ก็ขี้ใจรั้นส่งทุกกระหม่อมไม่ได้ แกลยใส่
 กุญแจห้องเสีย โดยตัวเก้อยู่ข้างใน ให้คนใช้ใส่กุญแจขังตัวเองไว้ ลวงว่า
 ไม่อยู่แล้ว ผู้รับใช้คือหม่อมเจ้าชายไปเลาะกุญแจห้อง เพื่อจะย่องเบาเอาขี้ผึ้ง
 มาบ้าง แต่หน้าต่างก็ติดลูกกรงเหล็กเข้าไม่ได้ ปีนป่ายหาทางก็มองเห็นผู้

รักษาของ คือพระนมยัม เคยเป็นพระนม (แม่นม) เจ้าฟ้าตรีเพชร พระเชษฐา สิ้นพระชนม์ไปแล้ว นอนอ่านหนังสือธรรมอยู่ อ้อนวอนขอแก ก็ไม่ให้ หม่อมเจ้าชายเหล่านั้นทรงบันดาลโทษะ ปรีกว่าจะเอาเทียนจุดไฟ เสียไป ไปจุดให้ลูกขึ้นหยิบและก็ได้ทำกันทันที เป็นการกระทำที่ต้องให้ พระนมยัมต้องลุกขึ้นมาหยิบขี้ผึ้งส่งให้ทันที และรีบเรียกคนใช้ให้ไขกุญแจ มิฉะนั้นอาจจะถูกไฟครอกตายในห้อง พวกผู้ชายได้ขี้ผึ้งมาติดแแต่งกันที่เทศน์ ตีใจกัน โห่ร้องเกรียวกราว โดยไม่ต้องเกรงว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและ สมเด็จพระราชินี ซึ่งบรรทมอยู่ชั้นบนใกล้ ๆ นั้นเอง เพราะทั้งสองพระองค์ บรรทมกลางวันคืนบ่อย การเล่นเช่นนั้น สำหรับเด็ก ๆ อายุ ๔-๕-๖-๗-๘ ปี อย่างแกไม่เกิน ๑๒ โดยการนำของทูลกระหม่อมทั้ง ๒ พระองค์ พระชนม ราว ๘ พระองค์หนึ่ง ได้เป็นไปอย่างมีระเบียบเป็นเรื่องเป็นราว เลียนแบบ ที่ทรงเห็นจริงจากราชประเพณีของพระราชบิดามารดา มิได้ทรงเล่นนอกกฎ นอกทาง ซึ่งถ้าจะทรงเล่นก็เล่นได้ จึงนับได้ว่าทรงกระทำอย่างใช้พระ ปรีชาญาณอยู่มาก สำหรับสมเด็จพระปกเกล้า ฯ ซึ่งถ้าเป็นลูกชาวบ้านบาง คน ยังกินนมและยังไม่เป็นภาษาอะไร พระองค์ก็ทรงกระทำหน้าที่ของ พระองค์ ที่ดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์สมมุติได้ตามหน้าที่เป็นอย่างดี คือพระราชบิดาทรงรับสั่งกับพระราชชนนีฉันใด พระองค์ก็ทรงจำได้ และ ทรงแสดงได้อย่างใกล้เคียงที่สุด เพราะองค์ที่ได้ตำแหน่งมเหสี ก็โปรดปราน อยู่เป็นอย่างดีแล้ว และจึงจูงกันได้สนิทสนมดี

ควรสังเกตอีกอย่างว่า ยังมีสมเด็จพระเชษฐาอีกพระองค์หนึ่งคือ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย (ทูลกระหม่อมตัว) ซึ่งผู้เขียนมิได้กล่าวถึง แต่พระองค์ก็ประทับอยู่ในส่วนหนึ่งของพระที่นั่งองค์

นั้นเอง ที่ผู้เขียนมิได้กล่าวถึง ก็เพราะพระองค์ไม่โปรดที่จะเล่นอย่างที่เล่นกัน โปรดประทับเงียบ ๆ กับคนมีอายุ บันรูปสัตว์ต่าง ๆ ด้วยขี้ผึ้ง ซึ่งกระทำได้เป็นอย่างดี จึงไม่สมควรเข้าร่วมวงกับพระเชษฐาและพระอนุชา บางทีก็เสด็จมายืนทอดพระเนตร สักพักสักครู่เท่านั้น จึงไม่มีเด็กหญิงชายคนใดได้ไปเฝ้าเล่นกับพระองค์ เพราะชุกชนเกินไป นั่งไม่ติด ออย่าว่าแต่จะบันลือเป็นต้วมาเลย

ผู้ที่สนใจในพระอุปนิสัยของพระองค์พระปกเกล้า ฯ ควรสังเกตว่า พระองค์มีน้ำพระทัยกว้างขวาง ไม่ถือสาในพระเชษฐา ที่เคยทรงเหยียดว่า เป็นผู้หญิง อยู่กับพวกจุฑาจิต เมื่อทรงชวนเล่นด้วยก็ทรงรับด้วยน้ำพระทัยนักกีฬา ทำหน้าที่เต็มความสามารถ ใครบ้างในขณะนั้นจะสังเกตเห็นภายหลังว่าพระองค์เจ้าจะได้ครองราชสมบัติ เป็นพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชหฤทัยกว้างพอที่จะยอมสละพระราชอำนาจให้ปวงชนชาวไทยเราโดยเต็มพระราชหฤทัย เพื่อความก้าวหน้าและรุ่งเรืองของประเทศชาติ เป็นผู้พระราชทานรัฐธรรมนูญให้แก่ปวงชนเป็นพระองค์แรก ฉะนั้นข้อความที่ผู้เขียนได้เขียนมานี้ สำหรับผู้สนใจใคร่ทำเป็นพระราชประวัติ อาจหยิบยกพระอุปนิสัย และน้ำพระทัยอันกว้างขวางของพระองค์มาประกอบการเขียนได้บ้าง ผู้ที่รู้เท่าเห็นจริง จะเว้นความเศร้าสลดมิได้ ในวันที่พระบรมอัฐิได้มาสู่พระนคร แล้วผู้รู้เช่นนี้จึงมาช่วยถวายพระพร ให้พระวิญญาณของพระองค์ ไปสิงสถิตย์อยู่ในที่อันมีแต่บรมสุข และถ้าพระวิญญาณของพระองค์จะเสด็จลอยเลื่อนมาได้ ก็ขอให้พระองค์เสด็จมาเยือนชาวไทย และหากจะทรงบันดาลให้เป็นไปได้ ก็ขอบันดาลให้เป็นไปสมพระราชประสงค์ที่ตั้งพระราชหฤทัยไว้ ให้เมืองไทยประสบแต่ความสงบสุขชั่วกาลนานเทอญ

อันเนื่องมาแต่ ทูลกระหม่อมหญิงอุบลรัตนสุทนต์ (เล็ก) สิ้นพระชนม์

ก่อนที่จะเล่าถึงชีวิตในวัง ผู้เขียนใคร่ขอขอบคุณเจ้าคุณอุดมพงศ์เพ็ญสวัสดิ์ ในความหวังดีของท่านต่อผู้อ่าน และต่อข้าพเจ้าโดยเฉพาะที่ท่านได้ชี้แจงข้อผิดพลาดของข้าพเจ้าในเรื่องนามพระอาจารย์สมเด็จพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๕ คำเตือนทำให้ข้าพเจ้ามีใจเขียนต่อไป โดยมีความหวังว่าหากจะผิดพลาดอะไรต่อไป ท่านจะกรุณาสละเวลาช่วยชี้แจง จะขอบพระคุณยิ่ง โดยที่ผู้เขียนอยู่ในที่ห่างไกลจากการติดต่อ จำได้เท่าใดก็เขียนไปอย่างนั้น ไม่มีโอกาสสอบสวน ทั้งไม่มีใครมีเวลาที่เรียกว่าว่าง จึงขอเขียนเพียงชนคินิยายเล่าสู่กันฟัง

สิ่งหนึ่งในหลายสิ่งในชีวิตผู้เขียนเมื่อยังเยาว์ ซึ่งยังผลุบ ๆ โผล่ ๆ อยู่ซึ่งจะได้ยกมาเล่าในที่นี้ คือวันสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงอุบลรัตนสุทนต์ เรียกกันว่าทูลหม่อมฟ้าหญิงเล็ก พระองค์ท่านเป็นสมเด็จพระปิตุจฉาของสมเด็จพระเจ้าอยู่องค์ปัจจุบัน เมื่อผู้เขียนเข้าไปอยู่ในวัง ท่านเริ่มทรงพระประชวรแล้ว ไม่เคยเห็นท่านเลย เห็นแต่พระรูปซึ่งน่ารักมาก แลดูว่าจจะรุ่มราวคราวเตี้ยวันคล้าย ยังไว้พระเมาพ็อย

วันนั้นเป็นวันครมฝนตลอดวัน ชาววังโจษกันว่าพระอาการหนักมาก อาจสิ้นในวันนี้ และก็ได้สิ้นในปลายวันนั้นจริง ๆ เด็ก ๆ ที่ห้องหม่อมเจ้า

มีความสนใจเป็นพิเศษ เห็นจะเป็นที่รู้สึกว่ารื่นราวคราวเดียวกัน มีความรู้สึกเศร้าใจในข่าวนี้ตามกัน พอจวนใกล้ค่ำซึ่งกะว่าจะต้องเชิญพระศพออก เด็ก ๆ ก็ชวนกันไปคอยดูที่หน้าตำหนักที่ประทับ ซึ่งเรียกว่าพระตำหนักเฉย ๆ แม้สมเด็จพระชนนี ก็เรียกว่าสมเด็จพระตำหนัก ส่วนสมเด็จพระบรมราชินีนาถ เรียกกันว่าสมเด็จพระทิบน ฝนก็เริ่มลงเม็ดปรอย ๆ เด็ก ๆ ไม่ย่อท้อต่อฝน แทะยังห่วนผมจุก จึงแอบเข้าไปซ้ายคาตำหนักเสด็จพระองค์จุฑารัตน์ ซึ่งอยู่เยื้องกัน เพื่อคอยดูเชิญพระศพออก พวกขบวนเชิญพระศพทั้งพระโกศ ลองใน และพระเสลี่ยง พวกที่เรียกว่าเป้งพรวดก็มากอยที่ชานชาลาพระตำหนัก พวกภูษามาลาที่จะจัดการกับพระศพ มีพระอัมพันเป็นหัวหน้า ก็ได้ขึ้นไปพร้อมแล้ว เจ้านายต่างกรมทรงดำท่งพระองค์ ก็ทยอยเสด็จเข้ามา เพื่อสรงน้ำพระศพ ยิ่งเย็นลง อากาศก็ยิ่งมีดคริม ฝนก็หนักลง เด็กยืนคอยปากสั่นมือเขียวอยู่ ต่างกรมมองก็ไหน่รู้จัก ก็กระซิบกระซาบกัน ไม่มีใครพูดดัง พอได้เวลาพลบค่ำพอดี เสียงปี่อู้แซ่ขึ้น เป้งพรวดก็ตี ปี่ก็เป่า อย่างละห้อย นั้นหมายความว่าเอาพระศพลงพระโกศ เด็ก ๆ บอกกันว่าใจหาย หยุดพุดใจกันพักหนึ่ง พอเสร็จพิธีก็เชิญพระโกศมาขึ้นพระเสลี่ยง เคลื่อนออกจากชานพระตำหนัก ที่พระโกศมีคนประคองหน้าหลังข้างละคน แต่งตัวเหมือนเทวดา เรา รู้จัก คือจำได้ว่า หม่อมเจ้าคำรัสคำรง เทวกุล กับหม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี ซึ่งอยู่รวมกันที่ห้องหม่อมเจ้า ถูกเรียกไปประคองพระโกศ ขบวนเชิญพระโกศย้ายหน้าไปทางออก คือประตูเทวพิทักษ์ ว่าจะเอาไปไว้ที่หอ จะเป็นชื่อนิเพทพิทยา หรือธรรมสังเวช หอนี้แหละ พอพระโกศผ่าน เด็กออกจะเบ้ ๆ น้ำตาก็ไหลปนน้ำฝน บางทีจะเป็นด้วยบรรยากาศ เพราะไหนจะเสียงคนร้องให้

บนพระตำหนักเชิงแซ่ เสียงปีเสียงเปิงพรวดที่เป่าอย่างเคร้า เห็นเจ้านาย
 ผู้ชายขับนำพระเนตรด้วยผ้าขับพระพักตร์ ทรงดำเนินตามพระศพออกมา
 ทั้ง ๆ ฝนพรา ๆ ในแสงไฟฟ้าซึ่งไม่สู้สว่างอยู่แล้ว ทำให้สลบสลัว หนาวฝน
 หนาวลมหนาวใจ สันสะท้านไปตาม ๆ กัน พวกชาววังที่เป็นข้าหลวง เชิญ
 ของที่จะเอาไปใช้ที่หอ ตามขบวนไป ร้องให้กันกระซิก ๆ ชาววังที่ตามไปดู
 ตามส่ง รวมทั้งเด็ก ๆ ซึ่งจะกลับที่อยู่อันคือห้องหม่อมเจ้า ก็ตามมาท้ายขบวน
 แล้วก็ต่างคนต่างแยกกันไป ภายหลังทราบว่สมเด็จพระชนนีทรงกรรแสง
 ไม่ได้พระสติ และก่อนนั้นมาก็ทรงระทมพระทัย ทรงทุกข์มาก ต่อئ้นมา
 อีกไม่ช้าไม่นาน ทูลกระหม่อมพระองค์น้อย (คือสมเด็จพระเจ้าฟ้าสมมทิวศั
 วโรทัย พระปิตุลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเหมือนกัน) ก็ทรงพระประชวร ว่า
 ประชวรบิด หมอไทยหมอฝรั่งรักษาไม่ทุเลา เด็ก ๆ เคยเดินผ่านที่ประทับ
 คือที่นอกประตูพิมานชัยศรี ไปโรงเรียนวังนอก แต่ไม่ทราบตรงไหน เมื่อ
 ทรงประชวรมาก ๆ เราเดินย่องกันเมื่อถึงตรงนั้น แล้วท่านก็ได้สิ้นสுகลงไป
 อีกพระองค์หนึ่ง แต่โดยที่ไม่เป็นผู้หญิง และไม่รุ่มราวคราวเดียวกัน เด็ก
 ก็ไม่ใคร่เศร้า เป็นแต่นึกสงสารสมเด็จพระราชชนนี ที่สูญเสียพระราชบุตร
 ไปใกล้ ๆ กันถึงสองพระองค์ ทราบว่ากว่าจะฟื้นความเศร้าก็เป็นเวลานาน
 จนผู้เขียนไปต่างประเทศแล้ว เมื่อทูลกระหม่อมพระองค์น้อยสิ้นพระชนม์
 จะเชิญพระโกศไปหอ ก็มีหม่อมเจ้าประคองพระโกศสององค์ ทราบว่า
 หม่อมเจ้าทองทิมาฯ ทองใหญ่องค์หนึ่ง กับหม่อมเจ้าสมบุญศักดิ์องค์หนึ่ง
 เป็นที่น่าคิดว่าพระโกศรัชกาลที่ ๘ ของเรา ทำไมไม่ให้หม่อมเจ้าประคอง

สำหรับเด็ก ความรู้สึกใด ๆ ก็ชั่วคราว แล้วก็สนุกสนานกันไปอีก
 ชนกันไปใหม่ ความที่ชนจนได้ชื่อว่าเด็กห้องหม่อมเจ้าที่เป็นหญิงจะชน

เท่าที่เป็นชาย ในกรมพระชั้นนาทเรนทร เมื่อทรงพบกับผู้เขียนที่รัสเซีย เยอรมนี รับสั่งว่านี่คนชนที่หนึ่ง เวลานั้นผู้เขียนมิได้ทูลคัดค้านแต่ประการใด แต่ความจริงชนกว่าก็มี พูถถึงความชน บางท่านอาจอยากรู้ว่าชนอะไรกันนักหนา จะเล่าให้ฟังเป็นบางอย่าง เล่ามากก็เปลืองหน้ากระดาษเปล่า ๆ

วันไหนสนุกสนาน เด็ก ๆ ก็รวมหัวกันเล่นตลกต่างว่าเป็นพระเจ้าลูกเธอ ธรรมเนียมในวัง ถ้าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอหรือพระเจ้าลูกเธอ เจ้านาย พระมเหสี พี่นาง น้องนาง จะเสด็จลงจากพระตำหนักไปไหน จะต้องมีข้าหลวงเชิญโคมลาน ที่มีเครื่องพัดลมเป่ากันหม้อน้ำมัน ต้องไขลานที่กัน จึงเรียกว่าโคมลาน นำหน้าไปก่อน ถ้าไม่เป็นเจ้า เป็นเพียงเจ้าจอม โคมลานจะตามหลัง เด็ก ๆ จะชวนคนใช้ ให้อุ้มอย่างรับเสด็จเจ้านาย เด็กอื่นจะไปฉวยโคมที่เขาจุดไว้ใช้การมานำ บ้างก็จะทำเป็นข้าหลวงตามหลังไปตามถนน โปรดเข้าใจว่าถนนในวังมีโปลิศผู้หญิงเฝ้าเป็นระยะทุกถนน เรียกว่าโซลน มีนายจ่า ๑-๔ บั้ง ควบคุม มีผู้กำกับ เรียกว่านายจ่าเอก โทตรี ยศใหญ่เต็มที่ได้เป็นหลวงแม่เจ้า เท่าที่ผู้เขียนทราบ ยศหลวงแม่เจ้าหมดไป ไม่เห็นมีอีก คนสุดท้ายชื่อจ่าเขียน ถ้าเจ้านายผ่านตรงผู้ใด โซลนผู้นั้นจะต้องลุกขึ้นขึ้น คำนับโค้งตัวอย่างผู้ชาย มีผลัดยามกันอย่างทหาร พวกเด็กพระเจ้าลูกเธอปลอมจะเที่ยวไปตามถนน โซลนเข้าใหม่ไม่รู้จัก คิดว่าเจ้านายจริง ก็ลุกขึ้นโค้งคำนับ เด็กก็จะพากันหัวเราะก๊ากไป เมื่อไรไปโดนคนเก่าๆที่รู้จักเจนความชนดี เมื่อเสียรู้เด็ก ก็จะมีเรื่องว่า “คุณๆเล็กๆนี้แหละชอบหลอก เกี้ยวจับตัวไปเวรประจำการเสีย” ที่นี้จะพากันวิ่งอูตุลตุ แต่ไม่ใช่เพราะกลัว แต่เพราะหมดสนุก กลับไปนอนกันที่ สถานที

เวรประจำการกรมโขนอยู่ใกล้ประตูยามค่ำ โปรตเข้าใจว่าพวกเด็ก ๆ ที่โหยง ไม่ค่อยกลัวใคร พวกโขนจึงไม่ค่อยอยากว่า เพราะสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ

เมื่อถึงสมัยสืบรดจักรยาน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ช่างตามใจเด็ก ทรงซื้อรถประทานพอสมตัวด้วยกันทุกคน แล้วก็หักกันเอง กว่าจะเป็นก็ได้แผลกันคนละหลาย ๆ โน ตามหน้าตา แข็งเข้า ผลสุดท้ายก็ตีกันได้ทุกคน ขณะนั้นทรงสร้างสวนกุหลาบใหม่ ๆ พระมเหสีทุกพระองค์ เจ้าจอมมารดาบางคน ได้พระราชทานเนื้อที่เป็นส่วนตัวส่วนพระองค์ ของใคร ๆ สร้าง ฉะนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ไปประพาสสวนของพระองค์แทบทุกวันก็ว่าได้ วันเสาร์เด็ก ๆ ได้ตามเสด็จกัน เสด็จรดพระที่นั่ง เรียกว่ารดแล่นคอ คือปีรถรอบคาน หลังคาเป็นเก๋ง ปิดเปิดได้ เทียมม้าเทศคู่ มีทหารเป็นราชองครักษ์ ชี้นำเทศตามเสด็จ มีรถที่นั่งรอง ซึ่งมีคนท้าวกับข้าหลวงสาว ๑-๒ คน มีรถกรมวังอีก ๑ คัน มีทางเสด็จ ๒ ทาง ถ้าเสด็จทางสะพานเสี้ยว ซึ่งบัดนี้รื้อเสียแล้วไปออกบางลำภู ข้ามสะพานเทเวศร์ ถ้าออกทางสะพานผ่านพิภพ ไปนางเลิ้ง ข้ามสะพานเทวกรรม บางทีถ้าเสด็จสายอื่น เรียกกันภาษาเด็กว่าเป็ดลม ที่อ่อนแอก็จะเหนื่อย ที่แข็งแรงก็สนุก ถ้าใครล่าหลังก็จะต้องถูกขูดชั้นรถกรมวัง ฉะนั้นไม่มีใครยอมล่าหลัง เหนื่อยก็อดเอา กลัวขยหน้า ว่าสู้เพื่อนไม่ได้

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จเหมือนกัน เสด็จรดเทียมม้าอย่างสมเด็จกับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอ แลรดพระที่นั่งรองก็มีสำหรับพระเจ้าลูกเธอองค์อื่น ๆ บางคราวจะมีฝ่ายในที่กำลังโปรด ใช้คำว่ากำลังขึ้น ตามเสด็จ เช่นพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ เสด็จยาพระองค์ภาณุ ฯ แต่เสด็จรดต่างหาก มิได้ร่วมในรถพระที่นั่ง หากจะรับ

การขอดก่อนไม่ แต่กลายเป็นให้เกียรติ เพราะฉายาเหมาะสมกับรูป ถ้าเด็ก
รู้อย่างนี้คงให้ไปอย่างอื่น ทำกางเหลียวหลังเป็นท่าถาม ผู้รักเด็กคือคุณ
หลวงศัลยธโยธาทหาร ภายหลังเป็นพระยาภักดีภูธร บิดาคุณเกราณ บุษริน
ภายหลังก็ได้พบกับผู้เขียนที่รัสเซีย เมื่อท่านไปเป็นพระอภิบาลทูลกระหม่อม
จักรพงษ์ภูวนาถ และเลยได้มารดาคุณเกราณมา เราก็คงเป็นเพื่อนกันดีที่
นั้น คุณหลวงศัลยธโยธาทหารช่างเล่านิทานดี และเล่าไม่จบจนบัดนี้เรื่องหนึ่ง เรื่อง
มีว่านก ๒ ตัว ตัวเมีย ทำรังบนต้นไม้ พอรังเสร็จตัวเมียไข่และไข่ ๓ ฟอง
และเมื่อลูกนกแตกจากไข่ ส่วนตัวผู้เข้าซึ้นก็ไปหาเหยื่อมาบ่อนเมีย แล้วตัว
เมื่อก็ูไปบ้าง ถ้าท่านหยุดเล่า เด็กซึ่งล้อมหน้าล้อมหลังก็จะว่าแล้วไง ท่าน
ก็จะว่าตัวผู้บินไป เด็กก็จะว่าแล้วไง ท่านก็ว่าตัวเมียบินมา พอดีเรียกรถ
พระที่นั่งเสด็จกลับพระบรมมหาราชวัง เด็กยังติดใจอยากจะฟังต่อ คราวหน้า
เล่าต่อ นะคะ อาทิตย์หน้าก็พลันมาถึง พอรับแจกข้าวห่อหั่วกันแล้ว รับ
ประทานเสร็จก็บิต ก็เตือนต่อนิทาน ขึ้นต้นท่านก็ว่าตัวผู้บินไป ตัวเมีย
บินมา เด็ก ๆ อ้าปากฟังโดยรู้เท่าไม่ถึงการ ฟังไป เอ ไม่เปลี่ยนบทบาท
เลย คนหนึ่งในหมู่ชาวไวสั๊กหน้อย พอท่านจะต่อตัวผู้บินไป ก็ชิงว่าเสีย
ก่อน ที่ปัญญาเขา ฟังรู้ ก็เช็กกันผสมโรง เลย์ว่ากันเสียเอง ตัวผู้บินไป
ตัวเมียบินมา คุณหลวงนั่งยิ้มฟัง พวกไม่เอาใจใส่กับนิทาน เห็นเอ็ดอึ้ง
เลยต้องหันมา รวมทั้งกรมวังและเจ้าหน้าที่อื่น ๆ ผสมโรงกับเด็ก เลยเป็น
การสนุกเฮฮาไป

แม่สมเด็จพระประทับคุยกับภรรยาข้าราชการบางคน ที่พระตำหนัก ไม่
ไกลกันเท่าไร แต่โดยที่ทรงชินพระกรรณต่อการแข็งแรงแห่งเด็ก จึงไม่ทรง
รำคาญ ถ้าบางครั้ง ทรงเห็นถึงผิดปกติ ก็จะทรงใช้ให้มาถามดู เช่นวัน

หนึ่งมีการออกขี้ว เนื่องมาจากในจำนวนพวกเด็ก เด็กคนหนึ่งชื่อคุณวาศน์ เธอเป็นเครือจีน ลูกพระยาโชฎีกกราชเศรษฐี (พัก) เธอได้พระราชทานหมวกใหม่ สมัยนั้นเด็ก ๆ ใส่หมวก สมเด็จพระส่งมาจากห้องเบคแมน เมื่อเขานำมากองเพื่อถวายทอดพระเนตรที่เจสิยงห้องน้ำเงิน ท่านรับสั่งให้เด็กไปเลือกเอาตามชอบใจ บางคนก็ชอบทรงนั้น บางคนก็ชอบทรงนี้ เพราะมีหลายอย่างหลายขนาด เด็กก็จะเลือกที่ตนเห็นดี ส่วนการจะเหมาะสมกับหน้านั้นไม่ต้องคิดถึงกัน คุณวาศน์เธอบังเอิญไปชอบรูปที่คล้ายหมวกชีโบที่แจ็กลากรดใส่ บางคนก็จะเลือกหมวกสานทรงแบน อย่างเด็กนักเรียนผู้ชายฝรั่งใส่ ผู้เขียนเป็นเจ้าของผมจุก ก็จุกขึ้นมาคำ หมวกก็ลอยลมอยู่ หากว่ามีสายยี่ดรีจิงไม่ตก แต่ก็จะออกจะอ่อนแอ เด็กไม่ทุกชั่ววัน ได้หมวกใหม่คนละใบ ใส่ถึบรตตามเสด็จอย่างสบาย วันเกิดเรื่อง ท่านราชของครักษ์ท่านหนึ่ง ท่านเหลือบไปเห็นหมวกชีโบของคุณวาศน์ จึงถามว่านี่หมวกใครเหมือนหมวกแจ็กลากรด มีคนตอบว่าของแม่วาศน์ เด็กคนหนึ่งนึกสนุกก็เอามาใส่ แล้วร้องว่าวักตั่งแซ่ เป็นเชิงล้อ คุณวาศน์เธอเป็นเด็กขีโมโหเกิดไล่ทุบกัน เลยถึงปล้ำปลุก ทุกคนเห็นสนุก เลยช่วยร้องแซ่งตั่งแซ่งยิ่งทำให้เจ้าของหมวกโมโหจัดขึ้น ไม่ยอมเลิก จนสมเด็จพระรับสั่งให้คนมาอุ้มเขากลับไปทูลถามเหตุการณ์ ท่านก็เพียงทรงพระสรวลเท่านั้น

อีกคราวหนึ่งก็ก่อวิวาทกับแจ็กออกร้านใบหอย สมัยนั้นถ้ามีการออกร้าน ก็มักจะมีการพนัน แทงอะไรต่ออะไร ดูเหมือนไม่มีการห้ามปรามกันเลย ปล่อยฟรี จำได้ว่ามีการเปิดตลาดใหม่ ชื่อตลาดยอต คงจะเป็นของฝ่ายในคนหนึ่ง เพราะพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ แต่ต่างขบวนกัน เด็กก็แน่นอนจะต้องไปได้บ้าง แต่ไม่ได้ตามเสด็จ รับสั่งให้ผู้ใหญ่พาไป มีนายนา

นายห้องเครื่องผู้หนึ่ง คุณทองเจือ ทองแถมผู้หนึ่ง คือเจ้าคุณไพชยนต์ร์
 เดียวนี้ พระราชทานเงินไปซื้อของเล่นคนละสี่ห้าบาท พอถึงตลาด เด็กก็
 จะซื้อของเล่นต่าง ๆ ไปถึงร้านเจ้าที่มีพนักให้แทงบ่ โดยไปให้พ่ิง แล้ววาง
 อัฐลงบนผ้าสี่เหลี่ยม เป็นลวดลายสีต่าง ๆ เช่นผ้าพระอภัย นางมัจฉา สีนสมุทร
 นางผีเสื้อ และรูปอื่น ๆ เจ้าเรียกให้เด็กแทงบ่ เราก็ไปยืนออกกันพ่ิงเจ้าไป
 เจ้าว่าเสียงโครม ๆ คราม ๆ มาตามกลั่น พระอภัยให้สะอื้นถึงมัจฉา เด็ก
 พวกนี้ไม่มีหัวพนัก จึงไม่มีใครมีปัญญาในทางนี้ ปรีักษากันว่าวางตรงไหนดี
 บ้างก็ว่าไม่รู้จะวางอะไร วางพระอภัยบ้าง นางมัจฉา สีนสมุทร นางผีเสื้อ
 กันไปเท่า ๆ โดยไม่รู้จะคิดเอาเหตุผลอะไร พอวางเสร็จ เจ้าเปิดแผ่นภาพ
 ทิออก เป็นนางผีเสื้อ เด็กตกตลึง ไม่เข้าใจว่าทำไมออกนางผีเสื้อ เจ้าก็
 รวบเอาอัฐเด็กที่แทงบ่ไม่ถูกไปหมด เกิดต่อว่ากันว่าทำไมออกนางผีเสื้อ ไม่
 เห็นจะตรงคำบ่ตรงไหนเลย หว่าเจ้าโก้ง และจะไม่ยอมให้อัฐ แต่เจ้าก็
 กวาดเอาไปแล้ว เจ้าออกฉิว เลยคิดว่า ก็นางผีเสื้อมันมาดังโครมคราม
 พระอภัยก็คิดถึงนางมัจฉา สวยนี้ เด็กพ่ิงแล้วไม่เห็นด้วย คงว่าเจ้าโก้งอยู่
 นั้นเอง เพราะไม่เข้าใจในเรื่องของการบ่ ผลสุดท้ายก็บ่นว่าเจ้า และต่าง
 ก็ไปจากร้าน ดูอะไรอื่นต่อไป คูลิเก ละคร ซื่อของเล่น ควรแก่เวลา
 รวบรวมเด็กกลับพระราชวังพ่อก่า ก็เป็นที่น่าประหลาด ว่าสิ่งเล็กๆ น้อยๆ
 ก็เก็บมาจำขึ้นในบางเวลา แม้ขณะนั้นจะไม่เห็นด้วยกับเจ้า เมื่อมาคิด ๆ ดู
 ภายหลัง ก็เห็นจะต้องเห็นพ้องกับเจ้า ถ้าหากจะมีผู้จำเหตุการณ์ได้เล่ามา
 ตีปัญหากัน แต่นิทานที่ยังไม่จบนั้นไม่มีปัญหา แม้ท่านผู้เล่าจะได้ล่องลับ
 ไปแล้ว นกน้อยสองตัวก็ยังคงบินไปแล้วก็บินมาอยู่จนบัดนี้ ผู้เขียนยังได้

เห็นอยู่เกือบจะทุกวันตามต้นไม้ใกล้ ๆ ฟาร์มบางเบิด บนฟุ่มหม่อนที่ฟาร์มบางเบิด จะมีนกน้อยพากันมาทำรังด้วยใยกาบมะพร้าว โตไม่เกินปากถ้วยน้ำชา แล้วมันก็จะไข่ไว้สามใบ แล้วก็ฟักออกเป็นตัว ตัวผู้ก็บินไปหาเหยื่อ ตัวเมียก็บินมา นกชนิดนี้เชื่องคน ไปดูมันก็ไม่ตื่น เรียกว่านกกะบวด ตัวโตราวหัวแม่มือเท่านั้น ถ้ามนุษย์รู้จักคุณค่าของพฤษชาติ ไม่ทำลายเสียหมด นิทานเรื่องนี้ก็จะยืนยงไปชั่วกาลนาน

อันเนื่องมาแต่การต้อนรับพระราชินี

ผู้เขียนมีความนึกคิดในขณะนี้ เหมือนประชาชนชาวไทยทั้งหลาย คือ รู้สึกว่าความหวังในความวัฒนาถาวรของประเทศ ได้มีเหตุให้มีหวังยิ่งขึ้น ในเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จนิวัตพระนคร และได้พาคู่หมั้นของพระองค์มาด้วย ซึ่งท่านผู้ขึ้นในไม่ช้าก็จะได้ทรงรับพระอิสริยยศเป็นพระราชินี เมื่อสถานการณ์เช่นนี้ได้อุบัติขึ้นแล้ว ชาวไทยที่ได้พลัดความหวังมาถึง ๓ รัชกาลแล้วก็มีแววแห่งความหวังว่าจะได้สมประสงค์ของทุกคน ที่ใครเห็นชาติบ้านเมืองเป็นปึกแผ่นแน่นหนา ผู้เขียนอยู่ถึงบ้านนอกคอกนา ก็ไม่เว้นที่จะรู้สึกเช่นนี้ หากไม่มีอื่นใดจะแสดงถึงความปิติยินดีนอกจากความนึกคิดอันถ่ายทอดได้ จึงคิดว่าเขียนเรื่องเมื่อเก่า ๆ ให้คนรุ่นใหม่ ๆ ฟังบ้าง อย่างน้อยก็คิดว่าฟังน่ายา แต่नियाยที่ได้มีจริง ๆ มาเมื่อครั้งศตวรรษแล้ว

ผู้เขียนได้เขียนถึงเหตุที่เข้าไปถวายตัวไว้ในชาวบ้านเมืองเรื่องสมเด็จพระปกเกล้าเมื่อยังทรงพระเยาว์ไว้บ้างแล้ว คิดว่าจะกล่าวเข้าไปถ้าเขียนอีกที ก็จะขอล่าวเอาเมื่อตอนที่ได้อยู่เป็นปกติแล้ว เด็ก ๆ ทุกคนในวัย ๙-๑๐ ขวบ จากบ้านไปอยู่ ณ ที่ใดที่มีเพื่อนรุ่นเดียวกันเล่นด้วยหลาย ๆ คน ได้ยุติกันดี เด็กนั้นก็พลันหาย คิดถึงบ้านคิดถึงก็เป็นครั้งคราว ยังได้เห็นสิ่งที่ไม่เคยเห็น คือพระที่นั่งมืห้องใหญ่โตมโหฬาร มีสิ่งต่าง ๆ ปิดเงินปิด

ทอง เห็นเจ้านายมากมายแต่งพระองค์งาม เห็นเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดิน แน่หนอน
จะต้องตื่นตื่น ลืมบ้านได้ชั่วคราว ผู้เขียนอยู่ร่วมกับหม่อมเจ้าหญิงชายและ
บุตรขุนนางหลายองค์หลายคน ได้รับพระกรุณาพิเศษ เพราะไม่มีบิดามารดา
อยู่ในประเทศ ทรงจัดมอบให้ผู้ใหญ่ดูแลความเป็นอยู่ ได้รับความดูแลอย่าง
ดี ผู้นั้นคือคุณชม ภายหลังเป็นพระพี่เลี้ยงพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ คุณชม
เคยเป็นพระพี่เลี้ยงสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเมื่อทรงพระเยาว์ และสมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ เมื่อผู้เขียนเข้าไปถวายตัว ทั้ง ๒ พระองค์
เสด็จเมืองนอกแล้ว และบิดามารดาเลี้ยง คือพระยาและคุณหญิงมหิบาล
บริรักษ์ก็ได้ออกไปเป็นทูตในรัสเซีย ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลก
ประทับเล่าเรียนอยู่

ทุก ๆ เวลาเย็นพี่เลี้ยงที่ดูแลรวมทั้งหม่อมจะเตือนว่าบรรทมตื่นแล้ว ต้อง
ไปอาบน้ำขันหม้า พวกเด็ก ๆ ก็จะกรูกันวิ่งไปทางอัมจันทร์พนักงาน (เวลานั้น
ยังอยู่) เข้าห้องน้ำ ซึ่งกันอาบน้ำอย่างเอ็ดตะโร ตามวิสัยเด็กกำลังซน พี่
เลี้ยงจะจับตัวอุ้มโคล อุ้มชู ทาขมิ้นที่มีปูนปนจนตัวแดงแจ๋ แล้วจะลงสั้
มะขาม กลายเป็นเหลืองจ๋อย ที่มีแผลก็จะเสบนมโอเต็น บ้างก็จะประหลาด
ใจว่าทำไมอาบน้ำเองไม่เป็น ความจริงอาบน้ำได้แต่ไม่ถูตัวกันจึงต้องถูกจับ
ถูตัว เสร็จแล้วก็ปล่อยทยอยมาแต่งตัวที่ห้องหม่อมเจ้าอีก เพราะห้องนั้น
ทั้งห้องนอนทั้งห้องกินและแต่งตัว เป็นห้องใหญ่ ๆ มาก พี่เลี้ยงเกล้าจุกก็มี
ต่างหาก ทุกคนมิใช่เกล้าเป็น ที่จุกลุ่มหลุกก็ต้องเกล้าใหม่ ซึ่งไม่ชอบใจ
กันสักคน เพราะต้องนั่งนิ่ง ๆ มิฉะนั้นจุกเบี้ยว ถ้าขึ้นไม่ฟัง จะถูกเอาเข้า
หนีบไว้ด้วย ที่ไม่ลุ่มก็ต้องกรีดแต่งผมที่กระจุยออกมา จะขันหม้าจุกยุ่ง ๆ
ไม่ได้ เสร็จแล้วนุ่งผ้า องค์ชายจะทรงกางเกงขายาว จดลององค์ในคุ้มเมืก

เดียวแขนเพียงคอก หญิงจะนุ่งผ้าโจงกระเบนตามวัน สลับสีกับริบบิ้นที่ร้อย
เสื้อคอกว้าง แขนสั้น ติดลูกไม้ มีรู คาดเข็มขัดเงิน ของเหล่านี้พี่เลี้ยง
จะจัดวางไว้คนละสำหรับ แต่งเสร็จก็จะพากันขึ้นไปคอยเผ้าที่เจดีย์ห้องน้ำเงิน
อันเป็นที่เสด็จออกประทับเสวย และรับแขกเจ้านายและเจ้าจอมท้าวนางฝ่าย
ใน

เวลาบ่ายราว ๕ หรือ ๔ โมงกว่า ๆ สมเด็จ ฯ จะเสด็จออกมาจาก
พระทวารพระที่นั่งสุทาสี อันเป็นห้องพระบรรทม แบ่งครึ่งกับสมเด็จเจ้าฟ้า
หญิงวไลยอลงกรณ์ ซึ่งเป็นพระปิตุจฉา (ป้า) ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ปัจจุบันนี้ ทุก ๆ วันจะมีแขกนอกวังมากอย่เผ้า ภรรยาขุนนางและหม่อมห้าม
เจ้านายต่างกรม และจะมีของมาถวายทุกราย ไม่มากก็น้อย วันละหลาย ๆ
ราย แยกเหล่านี้จะนั่งตามชั้นอัฒจันทร์อันใหญ่และยาว เป็นที่ขึ้นลงพระที่
นั่ง อยู่ใกล้พระทวารห้องบรรทม ฉะนั้นพอเสด็จออกก็จะทอดพระเนตร
เห็นทุกคนที่มา และก็จะประทับลงบนชั้นสุด ประทับพับเพียบเรียบร้อย
ทักทายปราศรัยกับแขกพอสมควรแล้วก็เสด็จเข้าห้องน้ำเงิน เสวยพระกระยา
หารมือแรก มือเช้า จึงไปเสวยเกือบ ๑๘ นาฬิกา และพระองค์เสวยซ้ำมาก
บางที ๒ ชั่วโมง บางทีกว่า เด็ก ๆ หมอบเผ้าที่เจดีย์ตรงต่อพระพักตร์
ขาดไม่ได้กันเลยทีเดียว ถ้าขาดเผ้าพระองค์จะทรงจำได้และถามหาทันที นอก
จากเจ็บ ถ้าเกียจคร้านจะถูกกริ้ว ขำหลวงรุ่นใหญ่รับใช้ตั้งเครื่อง เด็กขนาด
ผู้เขียนทำยังไม่ได้ เพราะเครื่องแต่ละถาดใหญ่และหนักมาก เครื่องมี ๓ ถาด
เรียกว่าเครื่องใหญ่ ถาดใหญ่กว่าเพื่อน มีกับสารพัดเว้นแต่แกงกับของจิ้ม
ถาดเครื่องเคียงมีแต่แกง เครื่องเล็กมีจิ้มต่าง ๆ กับผักหรือแกลัมบ้าง ความ
ที่เสวยซ้ำ ถ้าเด็ก ๆ ขึ้นไปเผ้า อิ่มของว่างแล้ว แล้วก็จะเสวยเสร็จ เด็ก

ก็ออกหิวอีก พอ ๑๘ น. เด็กทุลลามาต้อนรับทานข้าวกัน ตอนนี้มีเสียง
จ๊อกแจกอย่างที่สุด ในห้องหม่อมเจ้า จนเรียกกันว่ากรงลิง เสียงแซ่ไป
หมด ต่างคนต่างพูด คนภายนอกได้แต่หนวหู สมเด็จพระนางที่รับสั่งให้
มาห้ามให้เบาลงบ้าง แต่พอคนกลับก็ดังอย่างเดิม ต่อมาทรงเคยชินจนไม่
ห้าม เว้นแต่จะสนุกเต็มที่ ร้องกรีก ๆ วิก ๆ ถ้าถึงปานนี้ เสด็จพระองค์
สร้อยสอางค์ ซึ่งเวลานั้นประทับอยู่ส่วนหนึ่งของพระที่นั่ง คือที่ห้อง
พระบรรทม รัศมีเดียวกับหม่อมเจ้า ต้องเสด็จมากลัวเอง แต่มิได้ลง
โทษทัณฑ์ประการใด แลโดยมากก็จะเป็นเวลาจวนเข้านอน ก็จะเข้านอน
กันเรียบไปทุกคน ผู้ใหญ่ก็สบายหูไป รุ่งเช้าผู้ที่เข้าไปอยู่ก่อนผู้เขียน หม่อม
เจ้าชายหญิง ก็เสด็จโรงเรียนกัน สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าลูกเธอ ที่
รุ่น ๆ แลพอเรียนได้ จะเสด็จผ่านทางที่บน คือที่ประทับ ไปทางพระที่นั่ง
อมรินทร์ ทรงเรียนกับครูผู้ชาย คือเจ้าคุณสุรพันธ์ (เรียกว่าท่านอาจารย์)
แลพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทรงเรียนกับครูผู้หญิง คือหม่อมจันทร์ เทวกุล
หม่อมมารดา มจ. หญิงอจรรจาวิ เทวกุล หม่อมเจ้าหญิงบางองค์ก็ทรงที่นั่น
ร่วมกับพระเจ้าลูกเธอ เช่นหม่อมเจ้าหญิงทักษิณี สวัสดิวัฒน์ พระพี่นาง
สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี หม่อมเจ้าชายบางองค์จะเสด็จโรงเรียน
ราชกุมาร ตั้งอยู่นอกประตูพิมานไชยศรี ซึ่งเป็นที่เล่าเรียนของสมเด็จพระ
เจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าทุกพระองค์ และพระเจ้าลูกยาเธอกับหม่อมเจ้าบางองค์
เสด็จราชวิทยาลัย โรงเรียนนายร้อย บุตรขุนนางหญิงทรงจัดให้ไปเรียนใน
ที่ต่าง ๆ โรงเรียนวังหลัง โรงเรียนวังนอก คือที่กรมศิลปากรเดี๋ยวนี้ แต่
ก่อนเป็นวังในกรมหมื่นปราบปรบักษ์ พระบิดาเจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ และ
เจ้าพระยาธรรมา ฯ คุณท้าวทรงกันดาน คุณท้าวสมศักดิ์เดี๋ยวนี้ โรงเรียน

วังนอกมีครูพิเศษมาสอนเป็นหม่อมเครื่องชาติชื่อ Mrs Bella เราเรียกกันว่า หม่อมแบเบลลา ผู้เขียนอยู่ได้หน่อยหนึ่งก็ได้ไปโรงเรียนวังนอก ไปด้วยกันหลายคน หม่อมเจ้าก็มี เดินออกประตูวิเศษไชยศรีประตูเดียวก็ถึง กลับบ่าย ๓ กว่าบ้าง ๔ บ้าง ได้ดูทหารเปลี่ยนการัดแทบจะทุกวัน เป็นของชอบอย่างหนึ่ง มีเพลงมหาชัย ซึ่งจะขึ้นได้ ก็ต่อเปลี่ยนการัด หรือพระเจ้าอยู่หัว หรือสมเด็จพระบรมราชินีนาถ แลสมเด็จพระบรมโอรส เสด็จเท่านั้น เมื่อก่อนนั้นเวลาบ่ายทุกวัน เวลา ๔ โมง เด็ก ๆ ที่ห้องหม่อมเจ้าจะเห็นเจ้านาย พระเจ้าลูกเธอที่เป็นสาวแล้ว คือทรงสะพักแล้ว จะเสด็จทยอยกัน เสด็จผ่านที่บัน เลี้ยวเข้าชานชาลาอัมจันทร์พนักงานระหว่างข้างห้องหม่อมเจ้ากับ ศาลาว่าการกรมโขน เสด็จขึ้นอัมจันทร์พนักงาน ขึ้นเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ยังไว้พระเม้าพี ไม่ได้ทรงดำเนินเอง ต้องมีข้าหลวงอุ้ม และเจ้าจอมมารดาตามมาด้วย โสกันต์แล้วจึงจะทรงดำเนินเอง ถัดมาก็เจ้าจอมห้องเหลื่อง ทยอยมา เจ้าจอมมารดาที่ลูกสิ้นไปแล้ว ก็ต้องมา เช่น เจ้าคารารักษ์มี พระราชชายา ส่วนเจ้าจอมห้องเหลื่องนั้น ไม่มีพระองค์เจ้า และในระยะเวลา ผู้เขียน ๙-๑๐ ขวบ ก็เห็นว่าค่อนข้างแก่แล้ว ดูเวลาเช้าขึ้นไม่สนุกเท่าดู ขาเสด็จกลับและกลับ พอพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกขุนนางแล้ว ราวบ่าย ๔ โมง เจ้านายพระเจ้าลูกเธอที่ทรงสะพักแล้ว มีกรมขุนสุพรรณฯ เวลานั้นยังเป็นพระองค์เจ้าศรีวิไลฯ ทรงนำ เพราะพระชันษาอาวุโสกว่า แล้วจะเสด็จ ทรงดำเนินตามลำดับพระชันษาลงมา ราวสัก ๙-๑๐ พระองค์ จะทรงสะพัก แพร่จีบ ทรงผ้าลายขัณฑ์หมด ราวกับนักกันไว้ ผ่านห้องหม่อมเจ้าไป เป็นชุดแรก พระองค์เจ้าที่ยังต้องอุ้ม ก็อุ้มกัน พร้อมเจ้าจอมมารดา รวมกันมาเป็นชุดที่ ๒ ชุดที่สามห้องเหลื่อง เด็ก ๆ ก็ชอบเหมือนกัน แลไม่ดู

เปล่า ชอบดี ที่ปากเปราะ ๆ ก็ว่าคนนั้นเป็นอย่างนั้น อย่างนี้ เพราะเธอเหล่านั้นไม่ทราบว่ากี่สิบคนกัน เมื่อเด็ก ๆ อยากจะว่าสัก ๑๐๐ คน มาเป็นกลุ่ม แต่มาคิดดูเดี๋ยวนี๊ รว ๓๐ หรือจะกว่าก็ได้ ขอรับว่าเป็นการเถา เพราะไม่เคยนับ จนแล้วจนเล่า เธอมีรูปพรรณต่างกัน บ้างอ้วนบ้างผอม บ้างขาวบ้างดำ เนื้อสองสี บ้างสูงบ้างเตี้ย แต่งตัวไม่เหมือนกันทั้งหมด เพราะสกุติวิสัยจะนับได้ เจ้าจอมเหล่านี้ ผู้เขียนเข้าใจว่าได้เป็นเจ้าจอมจริงทั้งหมด คงจะเป็นข้าราชการแต่เก่าก่อนถวายตัวไว้ ก็ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงแต่ในอันดับต่ำหน่อย เพราะไม่มีพระเจ้าลูกเธอ แต่ก็ต้องขึ้นเฝ้าทุกวันในห้องเหลือง ซึ่งจะเห็นพระองค์ก็เพียงผ่านไปเท่านั้น มิได้รับส่งด้วยแต่ประการใด พระเจ้าลูกเธอเฝ้าห้องเขียว ซึ่งเป็นห้องประทับสวย มีเจ้าจอมอยู่จนรับใช้ คือตัวโปรด ๆ

สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เมื่อเล็ก ๆ นั้นไม่ทราบ เพราะนอนเสียแล้ว ได้ยินผู้ใหญ่พูด บางวัน ว่าเสด็จมาจากในที่ที่นั่นที่นั่นที่นั่น เข้าใจว่าดีมาก แต่ไม่ใช่ธุระก็มีได้สนใจ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จมาทางสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ถ้าเสด็จมากก็ไม่ประทับนาน มักจะมารับสั่งถึงเรื่องราวบางอย่าง แล้วก็เสด็จกลับไปประทับ ซึ่งไม่ไกล อยู่ติดกัน มีพระทวารเปิดถึงกัน แต่โดยห้องแต่ละห้องใหญ่โตเหลือเกิน จึงคว่ำห่าง ถ้าพูดอย่างบ้านเรา ๆ ก็ว่าอยู่คนละห้องก็ว่าได้ พวกเด็กจะเห็นพระองค์อย่างเต็มตาก็คือปีใหม่สงกรานต์ เสด็จมาทรงทั้งทาน เด็ก ๆ จะพร้อมสะพรั่งหมด เจ้านายทูลพระองค์ เจ้าจอมบางคน จะเสด็จมาล้นหลามไปหมด ห้องสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีเจ้านายบางพระองค์กับพวกเด็กนี่แหละเป็นส่วนมาก ทูลกระหม่อมทูลพระองค์ รวมทั้งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังมีทูลกระหม่อมแดง พระราช

บิดาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเดี๋ยวนั้น ทูลกระหม่อมฟ้าหญิงวลัย สมเด็จพระปิตุจฉา
พระเจ้าอยู่หัวเดี๋ยวนั้น และพระเจ้าลูกเธอที่ยังทรงพระเยาว์ ยังไม่ทรงสะพัก
ตามเสด็จมาด้วย ทรงโปรยในห้องน้ำเงิน แล้วโปรยที่เฉลียง พระราชทาน
เด็ก เด็กบางคนก็สั่นกลัว เข้าไปชิงถึงห้องที่ประทับ และบางคนก็คอยล้วง
เอาที่เจ้านายหรือเจ้าจอมที่อยู่ขณะนั้น โดยเอามานั่งทับไว้ พอเขิบไป
ตะครุบอัฐิ กันเพยอ ก็คอยกวาดเอากันได้คนละมาก ๆ คนละหลาย ๆ บาท
ยังมีสมเด็จพระปราชินที่ทรงเก็บได้อีก เป็นอันละอัฐิ อันละพสทองแดง สุก
แดงปลั่ง เด็ก ๆ ก็จะลงมา พาเอาอัฐิลงมานับกัน หม่อมเจ้าผู้ชายที่ใจดี
ก็จะรวมกันทั้งให้ผู้หญิงเก็บ เสียงกรียวสนั่นหวั่นไหวไปอีก ต่อแต่นั้นมา
ก็จะเล่นหัวหรือก้อย ให้อัฐิกันไปอีกหลายวัน คนใกล้ชิดก็จะเหนวกหูไปจน
อัฐิจะหมด โดยหายบ้าง ซ้อนนมบ้าง การหายไป ไม่ใช่ขโมยกัน การ
ขโมยไม่มีเลย โยนเล่น ทั้งทานลงกลางถนน ให้พวกโซลนแย่งกันบ้าง
พวกนั้นสนุกไปหลายวันเหมือนกัน

วันเสาร์วันอาทิตย์ ก็จะได้ออกไปทูลกระหม่อม ตามที่เล่าไว้แล้วตาม
ข่าวชาวบ้าน วันอื่น ต่างไปโรงเรียนกัน ได้เล่นสนุกจริง ๆ ก็วันเสาร์ครึ่งวัน
อาทิตย์เต็มวัน วันอื่นทูลกระหม่อมก็ต้องเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระแม่
ตามเวลาเหมือนกัน

ในฤดูฝน เวลาฝนตกมาก ๆ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะไปทูลเชิญเจ้านาย และโปรด
ให้เจ้าจอม โดยมากจอมมารดาที่ยังสาว ไปร่วมสรงน้ำที่สวนเต่า (เรียกว่า
สวนศิवालย์) ทูลกระหม่อมทั้งสอง และสมเด็จพระตำหนัก คือสมเด็จพระ
พระอัยกาเจ้าเดี๋ยวนั้น และพระองค์ท่านก็เสด็จด้วย เป็นการสนุกสนาน
พวกเด็กห้องหม่อมเจ้าก็โปรดให้ตามเสด็จด้วย ทั้งประทานหมวกผ้าไหมนํ้าคำ

คนละใบ กันจุกเบี้ยว ส่วนกายนั้นเปลือยหมด เด็ก ๆ ก็จะวิ่งเอาเด็กกัน
 เกรี้ยวกราว เจ้านายผู้ใหญ่เสด็จลงทรงในสระ ชัดสีฉวีวรรณ ว่ายน้ำได้กัน
 เด็กลงไม่ได้ ว่ายก็ยังไม่เป็นกัน ได้แต่ไต่ตามปากสระเท่านั้น ทูลกระหม่อม
 ก็จะมีพี่เลี้ยงคอยดู ทรงวิ่งไม่แข่งเหมือนพวกเด็ก ๆ บางทีจะรับสั่งให้ร้อง
 ขอฟัน คือเพลงนางแมวเอ๋ย ซึ่งไทยทุก ๆ คนรู้จัก เด็กมักจะร้องว่าข้าว
 ขอให้ถูก ลูกไม่ขอให้แพง สมเด็จพระค่านว้าจะขอให้ถูก แต่ลูกไม่
 อยากรินแพง ควรร้องว่าขอย่าให้แพง เด็ก ๆ ได้ทราบเหตุผลดังนี้แล้ว
 ก็ร้องได้ถูกต้องไป ฝนซา เสด็จขึ้น พวกเด็กจะอาบไม่มีเว้น ในหน้าฝน
 ใครว่าไม่หยุด จุกไม่อยู่ แต่สมเด็จพระวันบ้าง ถ้าอากาศดี เวลาเย็นจะทรง
 ชวนเจ้านายเสด็จลงเล่นโครเก แล้วสวดยั่วกันที่พลับพลาปากสระ เสด็จ
 กลับร่ายาหมหนึ่ง พวกเด็กกลับจากโรงเรียน รับประทานของว่างแล้วก็ตาม
 ไปที่หลัง พระองค์โปรดทรงเห็นเด็ก ๆ เล็กเสมอ การเฝ้า ถ้าขาดไปจะรับสั่ง
 ตาม ถ้าไม่ป่วย ต้องเฝ้าทุกวัน มิฉะนั้นจะถูกกริ้ว พระองค์ไม่ต้องทรงลงโทษ
 อะไรมาก เพียงบอกว่าทำไมทำอย่างนั้นอย่างนี้ ก็จะถูกกริ้วเพียงพอแล้ว

พูดถึงความครึกครื้นในพระราชวัง เมื่อก่อนครึกครื้นยิ่งกว่านอกวัง
 เช่น งานเฉลิมพระชนม์พรรษา คนจะต้องเข้ามาดูในวังเป็นอันมาก ดูแต่
 ประตูกุไชยศรีจนถึงประตูยามค่ำ แต่ล้วนเป็นเจ้านาย ขุนนาง และ
 คุณหญิง ใส่ถุงน่องรองเท้าจึงจะเข้ามาได้ ส่วนชั้นในประตูยามค่ำ เข้าได้
 แต่ผู้หญิง โคมไฟตามซุ้มกระถางทรวงทรวงการ พระที่นั่งจักรี หน้ากระถาง
 วัง งามดีมาก ทางนอกก็กระถางกลาโหม ตำหนักแพ ศาลยุติธรรม
 ชั้นในสุดก็ตบแต่งทุกตำหนัก สว่างไสว ผู้คนคึกคัก ร้านของกินมีทั่วไป
 ถึงคนนอกวังก็เข้ามาซื้อกัน ประตูกุเหมือนจะเปิดจน ๒๑ น. แทน ๑๘ น.

ของรับประทานฝีมือชาววัง เช่น ขนมเบื้องไทยทั้งคาวแลหวาน หมี่กรอบ
ของกับแก้ม ส้มฟัก หมูส้ม ปลาแนม ไส้กรอก เหล้าขยาดีที่สุด ตาม
ตำหนักที่มีวงมโหรี ก็จะมีขับร้องเกือบตลอดคืน หน้าศาลว่าการกรมโขน
จะมีเสภา วงมโหรีระหม่อมอัญญาภักดิ์ขับร้อง ล้วนสาว ๆ ทั้งนั้น ฝ่ายหน้า
ทางตำหนัก มีแถวทวารเรือ ถ้าเสวยโต๊ะใหญ่ แถววงมหาดเล็กจะเข้า
มาเล่นที่ชลา อัมจันทร์พนักงาน จน ๒ ยามเสวยเสร็จ มีเจ้านายผู้ชายและ
ข้าราชการผู้ใหญ่ มีสมเด็จพระบรมราชินีพระองค์เดียวเป็นหญิง แต่เสวย
ไม่อิม เพราะเคยเสวยซ้ำ รับสั่งให้ตั้งเครื่องไว้ พอเสด็จกลับเข้ามา ก็
จะเสวยอีก งานที่คึกคักประจำปีก็มีโสกันต์ เพราะสมเด็จพระเจ้าฟ้าก็หลาย
พระองค์ เพราะเจ้าลูกเธอก็ยังมาก ที่มีพระเมาศี ยังหม่อมเจ้าชายหญิง
พระองค์เจ้าต้องโสกันต์เกษากันต์ในวังทั้งนั้น งานปีใหม่ก็ครั้นแคว พระสวค
ตลอดรุ่ง แต่พวกเด็กนอนคลุ่มไปกันหมดเพราะกลัวผี บ้างอุตุก็มี
กลัวปีนอาณานิ เล่ามาทั้งนี้เห็นจะพอแก้หน้ากระดาษก่อน หากมีโอกาสนะ
ได้เขียนเล่าสู่กันฟังในวันหน้าใหม่ต่อไป

อันเนื่องมาแต่
พิธีโสกันต์และพิธีรับพระสุพรรณบัตรของ
ทูลกระหม่อมอัยยวงศ์เดชาวุธ

เรื่องที่จะเล่าต่อไป ถ้าใช้ศัพท์สมัยนี้ก็น่าจะพูดหัวเรื่องว่า “ถูกหมายังไม่ลืมตา” เรื่องมีว่า สมเด็จเจ้าฟ้าองค์เดชาวุธ เจ้าของหมวกชีโปที่เล่ามาแล้ว กับผู้เขียนเป็นนางพัต ในงานพระราชพิธีรับพระสุพรรณบัตรทูลกระหม่อมเอียดเล็ก (สมเด็จเจ้าฟ้าอัยยวงศ์เดชาวุธ) เป็นกรมขุนนครราชสีมา คำว่านางพัต บางทีคนสมัยนี้จะไม่รู้จักว่าเป็นนางอะไรกัน ขอชี้แจงว่า นางพัตไม่ใช่เป็นนางเต็นระบำฟ้อนอะไร เป็นนางที่ต้องถือพัดขนนกยูง มีค้ำยาว คอยถวายเป็นนางพัตให้สมเด็จเจ้าฟ้า เวลาประทับพระเก้าอี้ทรงนั่งฟังสวดในงานพระราชพิธี นางทั้งสองจะต้องยืนอยู่เบื้องหลังพัดกันคนละที จะเป็นทั้งประทับพระเกียรติได้ความเย็นด้วย เพราะทำพิธีราวเดือน ๔ พร้อมกับพระราชพิธีโสกันต์ ซึ่งร้อนจัด แต่นางพัตจะมีได้เฉพาะแต่เจ้าฟ้า พระเจ้าลูกเธอไม่เห็นมี ในกรณีของผู้เขียน ออกจะพิเศษ เพราะเป็นการรับพระสุพรรณบัตรของเจ้าฟ้า ที่พระราชบิดาโปรดปรานเป็นพิเศษด้วย

ในปีนั้นจำได้ว่า เจ้าฟ้าหญิงเล็ก (กรมขุนอุทอง) ภายหลังเรียกว่า สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระองค์เดียวกับที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงมีพระราช

หัตถเลขาถึง ในหนังสือประพาสยุโรปครั้งที่สอง เรียกว่า *ไกลบ้าน* โสกันต์
 ด้วย คำว่าโสกันต์คือโกนจุก ประเพณีโบราณหญิงจะโกนจุกอายุ ๑๑ ปี
 ชายราว ๑๓ ปี

พระราชพิธีโสกันต์เป็นงานใหญ่อันหนึ่งในพระราชสำนัก มีสวทมนต์
 ถึง ๓ วัน แต่งเต็มยศ แล้วยังสมโภชอีกคือทำขวัญ ในพระราชวังจะถือคัก
 ไปด้วยผู้คน นอกจากพระเจ้าลูกเธอ ยังมีหม่อมเจ้าชายหญิงของต่างกรม
 ที่ชั้นชาครบ ก็เข้าพิธีด้วย ซึ่งเป็นจำนวนปีหนึ่ง ๆ ก็หลายองค์ด้วยกัน
 การแต่งพระองค์ก็เป็นการใหญ่ เพราะแต่งด้วยเพชรนิลจินดา แว่วกันไป
 ท້วองค์ หน้าทีรับแต่งจะตกอยู่กับมเหสีทุกองค์ เพราะทรงมีเครื่องประดับ
 มาก สำหรับสมเด็จพระที่นั่งนั้นทรงรับทุกปีไป ทั้งเจ้าฟ้าและพระเจ้าลูกเธอ
 ผู้เขียนจำได้ว่าก่อนงานหลายวัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเรียกเครื่องเพชรมาทรงเลือก
 คุณแม่ มาลากุล เป็นผู้เก็บ (คุณท้าวทรงกันดาลเดี๋ยวนี้) มีมากมายหลาย
 ถาด เพชร ทับทิม มรกต และพลอยมีค่าอื่น ๆ เป็นชุด ๆ ไป ชั้นสำคัญ
 ที่จะประดับคือนวม นวมเป็นรูปกลม ทำด้วยผ้าหนา มีอะไรยัดตรงเป็น
 แผ่น เพื่อจะตรึงเครื่องประดับไว้ไม่ให้หลุดตก สวมทับพระทรวง ชัน
 หนักมาก เพราะประดับเต็มทุกกระเปียดนี้ว ไม่ต้องอธิบายมากก็คงได้
 เพราะตามพระรูปก็คงจะเห็นกันบ้างแล้ว และเข้าใจว่าในพิธีอันนี้มีให้ดู
 ได้ ที่เป็นหม่อมเจ้าก็มาพักตามตำหนักเสด็จบำเสด็จอา พระญาติพระวงศ์
 ก็จะเข้ามาค้ำในวัง เพื่อช่วยแต่งองค์ ทะนุถนอมกันไม่ให้ป่วยไข้ จะเสีย
 พิธี พระราชพิธีทำที่พระที่นั่งจักรี เพื่อความสะดวก เจ้าฟ้าและพระองค์
 เจ้าจะทรงแต่งพระองค์ที่สมเด็จพระที่นั่ง เพราะอยู่ในพระราชฐานองค์เดียวกับ
 พระที่นั่งจักรี ไม่ต้องเสด็จไป ส่วนหม่อมเจ้าจะต้องทรงเสด็จ คนหามา

มีพรหมณ์ถือ “ปงป้ง” (บัณเฑาะว์) นำหน้าเสด็จ คำว่า “ปงป้ง” นี้ไม่ทราบว่าจะเป็นชื่อจริงหรือเรียกตามเสียง อย่างไรก็ดี เด็กเรียกกันว่าปงป้ง ผู้มีหน้าที่ถือปงป้ง ต้องชำนาญหน่อย มันจึงจะคงปงป้ง ๆ เรื่อยไป ถ้าผู้ไม่ชำนาญ มันจะคงปงแป๊ะ ซึ่งเด็กชนเหล่านั้นจะคอยล้อเลียนอยู่ที่หน้าพระที่นั่ง ที่เสด็จทุกคันจะต้องผ่าน ร้องล้ออย่างไม่เกรงใจว่า ปงป้งปงแป๊ะ โสกันต์โสเถาะ ทำให้พรหมณ์หนุ่ม ๆ ที่ไม่ชำนาญประหม่า เพราะผู้หญิงชาววังจะนั่งสองข้างทางอย่างลั่นหลาม คอยดูหม่อมเจ้า ทะยอยกันมา ผู้ถือล้อยคงอยากแทรกแผ่นดินไป ยิ่งประหม่าลูกเหวี่ยงก็จะพลาดที่หมายยิ่งขึ้น เลยทำให้ใครร้ายไปใหญ่ ถ้าเป็นเสด็จหม่อมเจ้าชายที่รู้จัก ก็จะนั่งยิ้ม ถ้าเป็นองค์หญิงก็จะอายเท่า ๆ ผู้ถือปงป้ง สนุกกันทุกปี

ส่วนนางพัตก็จะต้องนั่งจิบ หม่ำไปตากทอง มีเครื่องพร้อม อย่างโกนจุก แต่ไม่มีนวม เมื่อแต่งก็จะถูกพาไปรอคอยที่พระที่นั่งจักรี จนกว่าจะเสด็จออก ก่อนจะออกงานได้ ต้องซ้อมที่ยืนเลฝึกท่าพักกันหลายหน ครั้นถึงวันงานจริง ๆ ในระหว่างยังไม่ถึงเวลาเสด็จออก สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงจูงเสด็จมาตรวจนางพัต โดยไม่มีใครทันท่วงที ผู้เขียนและคุณวาศนั่งกันเพลิน ตกใจ เสียญก ๆ กัก ๆ เพราะพระเจ้าลูกเธอตามเสด็จมาด้วย รับสั่งให้ยืนขึ้นทำท่าถวาย ผู้เขียนยืนแต่คุณวาศเธอไม่ยอมยืน ตกตลึงมากเกินไป มัวคลานตัวมเตี้ยม โดยจวนเวลาเสด็จออก ท่านทรงคอยไม่ได้เลยเสด็จกลับ แต่ก่อนเสด็จ รับสั่งว่า แม่เล็กเธอลูกหมายังไม่ลืมหามาแต่ไหน รู้สึกว่าหน้าแดง ถึงไม่ได้ทำท่าเป็นลูกหมายังไม่ลืมหามา ก็กระทบกระเทือนเท่านั้น โดยจะทรงเห็นว่าวันนี้ลูกหมามันยังไม่ลืมหามา วันรุ่งขึ้นก็น่าสงสัยว่าจะลืมหหรือไม่ เลยทรงใช้มหาดเล็กหลวงถวายแทน คือคิดว่า

จะถูกกวักรวาดจากสมเด็จพระเจ้าตากม้าย แต่ไม่มีเหตุการณ์ใด ๆ จะเป็นโดยพระ
ปรีชาญาณ พิจารณาเห็นว่า ถ้าให้ขึ้นทำไป อาจจะเสียการก็เป็นได้ เพราะ
คุณวาศีกราว ๘ ขวบ ผู้เขียนราว ๙ หรือ ๑๐ แต่กับอบบาง หากให้ขึ้น
ทั้งของแต่งกายหนัก ๆ นาน ๆ อาจทนไม่ไหว ต้องถวายเป็นงานด้วย ทั้ง
เป็นเวลากลางคืนด้วย ๒ ชั่วโมงนี้คงจะยืนไม่ตลอดแน่ เป็นอันว่าการเป็น
นางพัตได้ล้มเหลวไป

ในพระราชวัง แม้จะกักขังบงกช ก็มีโอกาสดำเนินการสำราญบันเทิง
มิได้ถูกตัดทอนรอนสิทธิ ให้ฝึกฝนไปกว่าคนภายนอกเท่านั้น เช่นเทศกาล
ลอยกระทง ก็โปรดเกล้าให้ได้ออกกันไปทุกชั้น โดยเปิดประตูฉนวน ทาง
ด้านตำหนักแพ คือตำราขจรวิษณุ จำได้ว่าเขาก็นอนท้ายวัง ไม่ให้คนเดิน
โดยเอาผ้ามาสีแดง ๆ มีลาย กันเป็นช่องถนน จนถึงตำหนักแพ ฝ่ายใน
เดิน คนภายนอกจะไม่เห็นตัวเลย มีโซลนจำเฝ้าทางในช่องถนนเป็นระยะ
ฝ่ายนอกมานั่ง ๒ ข้าง ทหารรักษาวังยืนกำกับ แน่นอน เด็กชนก็ไปกับ
เขา ไม่ต้องคุม เพราะไม่มีทางจะหลง เป็นทางตรงทางเดียว แต่ก็แอบ
เปิดม่านดูว่าข้างนอกม่านมีอะไร ย้ายโซลนแก่ก็ดูเอา ที่หน้าตำหนักแพ จะ
สว่างไสวไปด้วยแสงโคมไฟและแสงเทียนในกระทง ในแม่น้ำจะเห็นกระทง
ลอยไปทั่วท้องน้ำ มีลักษณะต่าง ๆ สุดแต่เจ้าของจะประดิษฐ์คิดทำ หรือ
ซื้อที่เขาทำขาย นานูมาก

พระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จทางฝ่ายหน้า สมเด็จพระเจ้าตากม้ายใน พร้อม
เจ้านายและเจ้าจอม ทางประตูฉนวนที่กล่าวมาแล้ว ชาววังชาววังก็ไปขอ
สมาลาโทษแม่พระคงคา ขอบคุณที่ได้ข้าวได้ปลา ได้อาบน้ำได้กิน ได้ล่อง

ได้เกิน ที่โทษของโสโครกลงไป ด้วยชนบธรรมเนียมนี้ สอนให้คนรู้จักคุณ
ผู้มีคุณ เป็นการสอนที่ดีมาก

เทศกาลนี้มีการเล่นดอกไม้เพลิง ทั้งบกและน้ำ ฉะนั้นจะซ้อเล่นได้
และที่ตำหนักแพ จะมีการจุดดอกไม้เพลิงอย่างงาม เข้าใจว่าจะทำที่กรมช่าง
๑๐ หมู่ ซึ่งในกรมหมื่นปราบปรบักษ์ทรงว่าการ พระองค์ทรงเป็นผู้ช่วย
เสนาบดีกระทรวงวังด้วย เมื่อกล่าวถึงดอกไม้เพลิง ผู้เขียนนึกถึงเหตุการณ์
อันเกิดแก่ผู้เขียนอย่างน่าตกใจ สาเหตุมาจากได้ซ้อประทัดลงดอกไม้ใหญ่เข้า
ในพระราชวัง ๒ ดอก และทำตกลงที่พื้นห้อง ซึ่งเป็นศิลาอ่อน ระเบิด
สนั่นไป แต่จำจะต้องชกนิยายยาวสักหน่อย ตามที่เล่ามาแต่ต้นเรื่องว่าสมเด็จพระ
เจ้าส่งนักเรียนไปเรียนที่วัง ในกรมหมื่นปราบปรบักษ์ คือวังนอก เวลานั้น
พระองค์ยังมีพระชนม์อยู่ ได้ทรงอุปการะพวกนักเรียนเป็นอย่างดี ตักเรียน
อยู่ใกล้ตำหนักที่ประทับ เชื่อมกันด้วยสะพานเสี้ยยาว ราว ๓ เมตรกว่า ๆ
พระองค์จะเสด็จมาเยือนบ่อย ๆ และประทานเลี้ยงน้ำชาฝรั่งทุกวัน และโดย
เหตุที่เสด็จมาบ่อย ๆ ก็ทรงคุ้นกับเด็ก ๆ และจะโดยวาสนาทำมาแต่ชาติปาง
ก่อนหรืออย่างไร บังเอิญให้ทรงพระเมตตาผู้เขียนเสียจริง ๆ สำหรับชาตินี้
คุณก็ไม่เห็นมีเหตุผลน่าโปรดปราน ชุก ๆ ชน ๆ ก็เหมือนเด็กทั้งหลาย หากจะ
ผิดได้ก็แต่หน้าตา ซึ่งทรงสัพยอกเรียกว่า “ศรีเหลอ” หน้าตาจะเปื้อนเหลอ
เชื่อซ่า คุณพ่อคุณแม่เคยเรียกเปื้อน ไม่มีเหลอ อย่างไรก็ดี ผู้เขียนจะระลึกถึง
พระคุณไม่รู้ลืม ที่ได้ทรงพระเมตตา ตามอกตามใจ ขออะไรเป็นได้ ถึง
ไม่ได้ขอก็ประทานให้ บางทีก็ทรงลาครู พาไปซ้อของด้วย ตามร้านพวก
อับดุลรอฮิม ตามเสาชิงช้า พระองค์ได้ทรงกระทำเหมือนบิดากับบุตร บางที
ก็ทรงเรียกว่าลูก

วันหนึ่งใกล้เทศกาลลอยกระทง ทรงพาไปในห้องเล็ก อยู่ปลายสะพาน
 ท่าหนัก ในห้องนั้นมีชั้นรอบห้อง ๒-๓ ชั้น บนชั้นวางดอกไม้เพลิงเต็ม
 ชนิดต่างๆ ทั้งบกและน้ำ มีประติมากรรมด้วย รับสั่งว่าทำไว้ถวายพุทธกระหม่อม
 และเจ้านายเล็ก ๆ ประติมากรรมเล็ก ๆ ก็มาก ที่ดอกไม้ใหญ่จะโตเท่าถ้วยน้ำชา
 ห่อกระดาษสีต่าง ๆ สวยหรู รับสั่งว่าถ้าผู้เขียนอยากได้ ก็เลือกเอา ผู้เขียน
 ตีใจ เอามาแบ่งปันเพื่อน ไปเล่นกันในวัน แล้วยังขอประติมากรรมดอกไม้ใหญ่
 ไป ๒ ห่อ ช้อนเข้าไปในวัง พอถึงห้องรับหนังสือเรียนจากผู้รับส่ง ก็เอา
 ประติมากรรมบนหนังสือ ถูเข้าห้อง พอถึงกลางห้อง ประติมากรรมล่องตกโดย
 ไม่รู้ตัว ระเบิดสนั่นซ่าน ๒ ที ทำให้คนใกล้เคียงตกใจ โดยเฉพาะพวก
 โขลงจ่ามมองทางช่องหน้าต่าง สมเด็จพระเจ้าก็ให้คนมาสืบเหตุการณ์ ผู้เขียน
 หน้าซีด ใจสั่น กลัวถูกกริ้ว บอกเขาไปตามตรงว่าเอามาจากวังนอก นี่
 ว่าจะต้องถูกกริ้วแน่นอน และบางทีจะได้รับโทษหนักคือหักมือ คำว่าหักมือ
 ฟังดูเหมือนจะทารุณอยู่ แต่ความจริง ถ้าอย่าแข็งมือ คอยอ่อนตาม ไม่
 เจ็บเท่าไร แต่ฟังเหตุการณ์ดูก็เจ็บ ไม่ได้ถูกโทษแต่ประการใด ลั่นเคราะห์
 ไปที ถ้าเป็นสมัยนี้ นักหนังสือพิมพ์คงจะพาตหัว ว่ามีการระเบิดใหญ่ ใน
 พระราชวัง โดยคอมมิวนิสต์ ก็เป็นไปได้

เมื่อกล่าวถึงพระนามในกรมหมื่นปราบปรบักษ์ ผู้เขียนจำต้องกล่าว
 ต่อไปอีกเล็กน้อย หาไม่วีติในวังก็จะขาดตกบกพร่องไปบ้าง เมื่อผู้เขียน
 อายุครบ ๑๑ ปี ถึงกำหนดโกนจุก สมเด็จพระเจ้าก็ให้ทรงจัดให้โกน โดยขอให้
 ในกรมหมื่นปราบปรบักษ์ทรงจัดสถานที่วังของพระองค์ทำพิธี ป็นั้นทรง
 โกนให้ ๓ คน คุณอินทร์ บุตรเจ้าคุณราชวัลลภาณุกิจวิธ (เจ้าพระยาราช
 ฤทธิมิตร) พระอภิลาสสมเด็จพระบรมโอรส (สมเด็จพระมงกุฎเกล้า) คุณ

ชลด นื่องท่านผู้หญิงนงเยาว์ มาลากุล กับผู้เขียน ในกรมตีพระทัย จะได้
โกนจุก “ศรีเหลอ” ได้ทรงจัดระแทะลากด้วยคน มารับที่ประตูพิมานชัยศรี
เพราะแต่งตัวกันในวัน ผู้เขียนจะลืมเหตุการณ์ในงานมงคลนี้เสียไม่ได้เลย
ในพระเมตตากรุณา วาสนาได้สร้างสมกันมาเพียงเท่านั้นเอง จึงจำเพาะในวัน
โกนจุกนั้น ผู้เขียนก็เป็นอีสุกอีใสขึ้น ค็นวันนั้น ตามกะว่าจะมีละครให้ดู
พอค่ำลงตัวก็ร้อนจัด หน้าตาแดง ในกรมทรงเห็นผิดปกติ ก็ทรงดูหัว
ก็มีความร้อนจัด จึงรับสั่งให้กลับเสียก่อน ผู้เขียนอยากดูละคร ไม่ยอมกลับ
จึงทรงปดอบว่าหายแล้วพอจะมีทำขวัญ ๓ วัน ผู้เขียนจึงยอมกลับ ในระหว่าง
ที่ป่วย ภายในไม่เกิน ๑๕ วัน ในกรมก็ลัมประชวรลง และก็ได้สิ้นพระชนม์
ไปภายในราว ๗ วัน เท่านั้น ผู้เขียนมีความเศร้าโศกที่พระองค์ได้ละไปอย่าง
ลืมไม่ได้ ที่พระองค์ได้ไว้อาลัย ให้คำมั่นสัญญา ให้คอยวันหายป่วย ซึ่ง
จะได้ดูละคร เลยพลอยให้ผู้โกนจุกทั้ง ๒ ไม่ได้ทำขวัญไปด้วย ถ้าเป็นคนโต
รู้จักก็จะคิดได้ว่าวาสนาทำมาเพียงเท่านั้นเอง แต่ผู้เยาว์ไม่รู้จักจะคิดเช่นนั้น
คิดไปเสียว่าเป็นเวรกรรมที่ต้องพลัดบ้านเมืองมา พลัดบิดามารดาจริง แล้ว
ก็บิดามารดาเลี้ยง พอว่าจะเบื่อกับใจ ได้พ่อใหม่ ก็เสด็จจะไปอีก ในบาง
เวลา บางกรณี เด็กเจ้าทุกข์ เห็นเพื่อนฝูงเขามีญาติ มีมารดา มาเยี่ยมเยียน
ใจตัวก็จะรู้สึกโง่ เพราะไม่มีอะไรจะมาถามให้ทัน

พอหายป่วยแล้ว กลับไปเรียนใหม่ ผู้เขียนก็ตรงไปที่พระโกศ เพื่อ
ไปกราบ และกลับ ก็จะไปทูลลา ทุกอย่างก็เปลี่ยนสภาพไป น้ำชาขนม
นมเนยก็ไม่ได้กินกันอีก ผู้คนเคยศึกก็ ก็เงียบเหงา การซ่อมการช่างก็
หยุดไป นักเรียนเคยเห็นเขาซ่อมพระโกศ ซ่อมบุษบก แลวอ เสมอ ๆ
เห็นพระโกศยังกลัวผีกัน มาบัดนี้ผู้เขียนไปที่พระโกศ บางทีก็จะมีคนอยู่

เลย ก็ไม่คิดกลัว ใจไปคิดแต่อยากเผ้าอยากเห็น บางทีก็จะพนมมือ ภาวนา ขอให้ได้เห็นพระองค์สักที ก็ไม่เห็นมีวิเววอะไรให้เห็นแม้แต่เล็กน้อย ถ้าวิญญานของคนเรา เมื่อดับไปแล้ว ยังวนเวียนมาได้ พระองค์คงจะปฏิเสธ คำขออันมาจากใจจริงของเด็กได้เลย

ต่อมาไม่นาน โรงเรียนก็ย้ายสถานมาอยู่ทางฝ่ายขวาของตำหนัก ไกลกับที่จมีนงภักดิ์องค์ขวา (บุ้ม มาลากุล) อยู่ เด็กเรียกว่าคุณจงเหย ๆ (คือเจ้าพระยาธรรม ฯ ในเวลาต่อมา) คุณจงเธอก็ทำหน้าที่ดูแลแทนในกรม สมกับที่เป็นโอรสของท่าน แลก็เป็นโชคดีของผู้เขียน ที่คุณจงก็มีจิตเมตตา อนุญาตให้ไปให้มาตามชอบใจ ในที่ที่เธออยู่ บางทีเธอก็ขึ้นมาเยี่ยมในห้องเรียน มาคิดเปียโนให้ฟังกัน กันนับว่าเธอได้ให้ความสุขสำราญแก่เด็กแลโดยเฉพาะผู้เขียนเป็นอันมาก

ต่อแต่นั้นมา ไม่ตรีจิตก็แน่นแฟ้นมากเข้า จนผู้เขียนอายุ ๑๒ เศษ จึงต้องจากไปเมืองนอก สำหรับสกุลมาลากุล โอรสและธิดาของในกรมเกือบจะว่าได้ว่าทุกคนได้มีความเมตตากรุณาแก่ผู้เขียนทั้งนั้น ยังมาชั้นหลาน คือ ม.ล. ปก (สิ้นชีพไปแล้ว) และ ม.ล. บ๊อง ลูกเจ้าพระยาพระเสด็จ ก็ชอบพอกันเป็นอย่างดี และผู้ที่อุปถัมภ์ค่าชุดตลอดชีวิตที่อยู่ในวังมากที่สุด คือ คุณท้าวรณานิษฐ์ (เจ้าจอมบ่ม) สิ้นชีพแล้ว ถัดมาคุณท้าวสมศักดิ์ เดียวนี้ คุณท้าวทรงกันดารเดียวกันเมตตาการุณย์อยู่จนบัดนี้ แม้จะนาน ๆ ได้พบกันที่ บัดนี้สิ้นไปหมดแล้ว

การย้ายโรงเรียนใหม่เด็กก็ได้ครูใหม่ เป็นชาย สอนหนังสือไทย ชื่อ ครูเพื่อน และการมีครูนี้นักเรียนผู้ชุกชกก็สนทนากันอีกครั้งหนึ่ง มีเรื่อง ขำ ๆ ที่จะเล่า แต่จะต้องแนะนำครูก่อน ครูเพื่อนมีรูปลักษณะเป็นไทยแท้

และค่อนข้างโบราณ แม้ในสมัยกรุงกระนั้น ถ้าสมเด็จพระทรงเห็นรูปร่าง คงไม่ให้สอนนักเรียน ทุกส่วนของครูจะเป็นสีน้ำตาล ตั้งแต่ผิว ผม ผ้านุ่ง เสื้อ มือ เล็บมือ แม้แต่ฟัน ขั้วแต่จะอ่อนหรือแก่กว่ากัน เช่น เสื้อราชปะแตน ที่ไม่มีใครได้ฟอก จะเป็นสีน้ำตาลอ่อน ๆ เล็บน้ำตาลไหม้ เพราะยางหมากจับ การสอนก็สอนอย่างครูไทย ๆ ที่สอนกันในสมัยนั้น มีอ่านปาว ๆ ใครก็ไม่ต้องฟังใคร แม้แต่ครูเอง เลขบวกลบธรรมดา ลายมือตามคำบอก การให้คะแนน ครูจะใช้เครื่องหมายเหมือนเครื่องหมายชวเลข ซึ่งเราก็มารู้ เกบอกว่านี่แหละหางเลข เรื่อยากรู้ เลยต้องเรียน จำเอาเอง มิฉะนั้นเราก็มารู้ว่าได้คะแนนเท่าไร เด็กก็ไม่ใคร่เกรง ว่าก็ไม่ใคร่ฟังด้วย จนอยู่มาวันหนึ่ง เด็กคนหนึ่งไปแอบดูในสมุดพกเก่าคร่ำคร่าปีของแก็ เห็นมีรายงานออกชื่อนักเรียน มีว่าท่านกันคาภา อาละวาด ท่านหญิงองค์นี้เป็นน้องหม่อมเจ้าไตรทศ เทวกุล (คือกรมหมื่นเทววงศ์) เป็นนักเรียนตัวอ้อมที่สุด คุณวาศ กางร่ม (เจ้าของหมวกชีโบ) คุณจรรยาหล (คุณหญิงภรรยาตราชา) คุณศรีโคมลอย จะมีรายงานประจำวันอย่างนี้ แต่ผลัดกันแสดง พวกเด็ก ๆ พิศวง ไม่เข้าใจ จึงพากันถามขึ้น ครูเลยทราบว่ายแอบดู เลยเอาสมุดไปซ่อน ได้ความว่าอยากจะทำล่เกล้าฯ ถวายรายงานประจำวัน คำว่าอาละวาด แปลว่าทะเลาะกัน กางร่ม แปลว่าคือคัน ภาหล แปลว่าเอ็ดตะโร โคมลอย แปลว่าพูดไม่ค่อยได้ความ พอนักเรียนรู้ว่าครูจะรายงานก็ชักเกรงว่าแล้วก็เกิดมีการเพทุบาย ผ่อนหนักเป็นเบา จะเป็นไปอย่างไรมาอย่างไรก็จำไม่ได้ ใครจะเป็นต้นคิดก็ไม่ทราบว่าจะชักสือชาววังให้ครูสักคน คิดกันไปคิดกันมากี่หาตัวนางเอกได้ คือแม่อ่วม แก็เป็นผู้เลี้ยงหม่อมเจ้าวงศ์นิรชร เทวกุล เรียกกันว่าท่านเตี้ย แก็อยู่ห้องใต้บันได ทางที่เราผ่าน

ไปโรงเรียนทุกวัน อายุแก่ก็คราว ๆ กับครู ผิวพรรณก็ละม้ายคล้ายกัน
 เกยยังชอบธรรมนิยมหญิงสาวชาวบาห์ลี ซึ่งจะทู่เครื่องห่มเป็นการประหยัด
 ได้อีกด้วย ผู้เริ่มเจรจาคือคุณสายหยุด หลานคุณท้าวณารี (แจ่ม ไกรฤกษ์)
 พระพี่เลี้ยงทูลกระหม่อมอัมรินทร์ เธอจะพูดจาอย่างไร ผู้เขียนไม่ทราบ
 แต่ได้ความว่าครูชักจะพอใจ เราก็คอยฟังข่าวคราวจากคุณสายหยุด หัวเราะ
 กันไม่มีที่สิ้นสุด

การเจรจาสื่อสารเป็นหน้าที่โดยตรงของคุณสายหยุด เด็กอื่น ๆ ก็มี
 เล่นสนกันไปตามเคย เมื่อไรคุณสายหยุดมีข่าว ก็มาฟังกัน เธอจะจัดการ
 อย่างไร ไม่มีใครสนใจเท่าไร จนวันหนึ่งคุณสายหยุดบอกข่าวว่าจนสำเร็จ
 แล้ว ก็ตื่นกันอีกครั้ง ครูก็ดูไม่ใคร่จะเอาความกับเด็ก ๆ หนึ่งเฉย ๆ บ้าง
 หยุดเรียน ก็หายตัวบ้าง เป็นเหตุให้เด็กชนชั้นกันใหญ่ เอรารถีบสองล้อ
 ของหม่อมเจ้ากันดามา ขึ้นไปถีบเล่นรอบห้องเรียน แล้วยังชอกแซกไปตาม
 โต๊ะเก้าอี้ วันหนึ่งก็เกิดเหตุ ชนคนยกสำรับอาหารกลางวัน ตกแตกกระจาย
 หมด ใครจะเป็นคนชน จำไม่ได้ คือกำลังยายแฉ่ม คนยกกับข้าวมารับ
 รับประทาน จะเดินเข้าห้องที่รับประทานอาหาร ไปเจ๊ะเข้ากับรถถีบ ซึ่ง
 กำลังถีบจื่อออกมาที่ประตู ต่างคนก็ไม่วุ้ตัว สำรับก็ตกแตกหมด ท่านผู้อ่าน
 ฟังแล้วก็จะอดว่าชนจริง ๆ ไม่ได้เป็นแน่ แล้วคงจะพิศวงว่าเอารถะไรขึ้น
 ไปถีบชอกแซกได้ ขอแจ้งว่ารถถีบของท่านหญิงนั้นเป็นรถที่เล็กที่สุดในสมัย
 นั้น เพราะท่านหญิงมีร่างเล็กเกินอายุ ชนขาราว ๖-๗ แต่ร่างเล็กนิดเดียว
 สมเด็จเจ้าฟ้าฯ ทรงหารถให้เหมาะสมองค์ ล้อจะวัดเส้นผ่าศูนย์กลางได้ ๑๓ นิ้ว
 ฟุต ไม่เกิน ๑๔ จึงเอาไปถีบชอกแซกได้ และท่านก็ยังคงแคะอยู่จนทรง
 เจริญแล้วเท่าสิ้นชีพไป กล่าวถึงยายแฉ่ม พอสำหรับแตก แก่ไม่มีหน้าที่จะว่า

กระไร ก็ได้แต่บ่นว่าแตกหมดแล้วเอาที่ไหนล่ะ นายคงเอ็ดใหญ่ นายคนนี้
 คือนายนาก คนอ้วน ทำหน้าที่นายห้องเครื่องนอก ซึ่งอยู่ที่วังนั่นเอง แก
 เก็บเศษถ้วยชามและอาหารใส่ถาดแล้วกลับไป พวกเด็ก ๆ เจียบ ไม่มีใคร
 ว่าใคร พอยายแซมไปแล้วก็หัวเราะกัน ไม่ได้นึกถึงว่าจะอดข้าวอดปลา
 นึกว่าคงไม่ออด เพราะนายนากใจดี ประเดี่ยวนายนากโตะเถะมา พูดว่า
 คุณเล็ก ๆ ท่านเล็ก ๆ ทำไมเซนเหลือเกิน สำหรับคับค้อนแตกหมด สมที่จะ
 ให้ออกเสียทีกระมัง แต่หน้าแก่ยืม ไม่มีใครปรักปรำใคร นิ่งไปหมด นายนาก
 พูดต่อไปว่าถ้าแตกอีกแล้วก็จะเข้าไปบอกคุณใหญ่ คือคุณจอมบีม (คุณท้าว
 วรคณานันท์) ให้ทูลฟ้องให้ถูกกริ้วเสียที เด็กก็รู้ว่าไม่ออดแน่ แล้วยายแซม
 ก็ยกสำรับมาใหม่ กินกันอืดหน้าแล้วก็เรียนและเล่นตามเดิม รถก็คงถีบตาม
 เคย ไม่ข้ามถึงสองเดือน การปะทะก็เกิดขึ้นอีก ที่หัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญนั้น
 เพราะไม่มีตำรวจจราจรเฝ้า คราวนี้ทุกคนว่าออดแน่ และจะถูกกริ้วอีกด้วย
 ชักเข้าไป นายนากก็ไม่มา ไม่มีหนทางจะขอโทษขอโพย พอลกลับเข้าวัง
 กินของว่างแล้วอาบน้ำเข้าเฝ้า สมเด็จพระเจ้าจ้องออกเสวย ก็ทรงขำระความทันที่
 ทรงซักถามว่าใครเป็นคนริ คนหนึ่งทูลว่าจำไม่ได้ เพราะนานมาแล้ว รับสั่ง
 ถามต่อว่าใครถีบบ้าง ทุกคนรับสารภาพว่าถีบ เว้นแต่นักเรียนโตคนหนึ่ง
 ทูลว่า เป็นแต่เพียงเอากันแตะะ พอทูลเท่านั้นสมเด็จพระเนตรเขียวทันที
 พระสุรเสียงก็เขียวออกมาว่าพูดอะไรโง่บัดซบอย่างนี้ แก่ตัวไม่เข้าใจเรื่อง และ
 กริ้วอยู่อีกหลายคำ พวกเด็กรอดตัว รับสั่งว่าคราวนี้ยกโทษเพราะรับกันดี ๆ
 แต่ถ้าเกิดเหตุอีก จะลงอาญา ให้ออดข้าวด้วย ต่างหน้าบานกันไป มากิดู
 เดียวกัน ผู้ที่ทูลว่าเอากันแตะะนั้นก็จริง เพราะท่านผู้นั้นโตเกินกว่า
 ที่จะถีบได้ เพราะแข็งแรงไป แต่ตัวย่อม ๆ ยังต้องแยกเข้าออก หากว่า

จะถืบได้แต่พื้นกระดาน ไม่ไ้รรถ ถ้าถือหลักศีรณญชั้กก็ไม่ไ้ถืบรถจริง ๆ ค้วย

ที่นี่ย้อนมาหาเรื่องโรมานซ์ เรื่องรักของครู คุณสายหยุดว่าจะไ้สาส์นแล้ว เราไปแอบดูกัน แต่ดูอย่างขโมยดู ก็ต้องรีบเบียดเสียดกันดู คนละนิกคนละหน่อย ก็ไม่ค้อยไ้ความ เพราะกลัวครูมาจะเเข้า ลูกล้ลูกจนแล้วก็เก็บกัน เพราะไม่ทราบว่าจะมาเวลาไหน ไปไหนก็ไม่รู้ ถ้าจะให้สรุปรวมความ ซึ่งเด็กเหล่านั้ว่า “ครีจจริง ไม่เห็นเพราะเลย” ขึ้นตันค้วย “ขอเสี่ยงสาส์นมาหาน้องสนองเสนอ ฟีมุงจิตคิคิป้องไ้รจองไ้รเจอ” แล้วอะไรก็จำไ้ไม่ได้ อีกมากอ้อย เด็ก ๆ หัวเราะกัน เห็นเป็นสาส์นที่น่าหัวเราะมากกว่า เพราะสุ้สาส์นในหนังสืออึเหนา ไ้ไม่ได้ ขึ้นตันค้วย “ในลักษณอักษรสาส์นว่า พียาจาริกดอกปาหนัน” หรือ “ในลักษณนี้ว่า จรกรรูปชัวต่ำชาคักคัศรี...” ซึ่งชาววังจะทอ้งไ้เกือบทุกคน แม้แต่เด็ก ๆ ผู้เขียนโดยนึสยไ้ไ้ไ้จะรู้ทันเพื่อน มาคิคิพิศวงว่าแม่อ้วมแกแก่ออกอย่งนั้น ไ้สวค้วย คำกัคำ ผัวผอนก็ไ้ค้อยหม่ ครูเพื่อนจะไ้พอไ้จระม้ง จึงพูคกับคุณสายหยุดตามความเห็น คุณสายหยุดหันมาจ้องหน้า คงอยากจะว่าเชื่อนั้กระไร เธอมองผู้เขียนค้วยลูกตาอันโตแลพองของเธอ แล้ววาก็จะตอ้งไปบอกทำไมว่าไ้สวสย ไ้หมยว่าจะไ้พบเห็นนี้ ผู้เขียนเพ็งเข้าใจความหมย จึงบอกว้ออ้งนั้หรือ ไ้รูนี้ คิคว่าจะไ้พบกัน คงไ้สำเร็จ คุณสายหยุดคยงว่าต่อไปว่า แม่อ้วมก็ไ้รูเรื่องเหมือนกัน จุคประสงคัเพียจจะไ้ครูไปคิคิอื่นเสย จะไ้ไ้ไ้รายงานประหลาด ๆ ถวยสมเด็จท่านั้ ที่แรกผู้เขียนคิคว่าจริงจ้ง จึงนั้กชมคุณสายหยุดว่าเธอสามารถจริง ที่แท้ล้ครูหัวเราะกันพักใหญ่อีก ต่อแต่นั้มา ผู้เขียนก็ไ้ไ้ทราบเรื่องราวต่อไป

เพราะล้มป่วย พอหายสมเด็จก็รับสั่งว่า ไม่ต้องไปโรงเรียนอีก จะต้องไป
ตัดเสื้อเตรียมตัวไปนอก เพราะคุณแม่สั่งมาให้ส่งตัวไป การสื่อสารก็ไม่ทราบ
ว่าไปอย่างไรอีก ไป ๑ ปีครึ่ง กลับมาเหตุการณ์ก็เปลี่ยนไปอีก

พูดถึงรถถีบและการหัดถีบรถ ก็มีเรื่องจะเล่าอีกเล็กน้อย ผู้เขียนเกือบ
จะต้องตายในพระราชวังเสียแล้ว และถ้าตายก็อาจจะเป็นคนธรรมดาคนแรก
ที่ไม่ใช่พระราชวงศ์หรือข้าราชการฝ่ายใน สมัยนั้นมีการต้นถักรถจักรยาน
กันอย่างสุดชีวิต เจ้านายฝ่ายใน แต่สมเด็จลงมา ถึงพระพี่น้องนาง
สมเด็จพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกเธอที่ทรงพระเจริญพอหัดได้ เจ้าน้ำ
เจ้าจอม จะหัดกันทั้งนั้น หัดกันเป็นการใหญ่ เย็นลงในสนามสวนเต่า
(สวนคิวาลัย) จะเต็มไปด้วยผู้คน รถก็จะก่ายกองกันเป็นตับๆ เจ้านายเสด็จ
ลงหัด เด็กชนก็จะต้องอยู่ที่นั่นด้วย นั่งดูตามขอบสนาม ทั้งจะต้องระวังผู้
ที่ถีบได้ๆ ปลาๆ จะรื้อมาชนเอาได้ เจ้านายจะมีข้าหลวงที่สามารถวิ่งช่วย
ประคองรถไป มีโชคนคนหนึ่งชื่อเป้า นัยว่าสามารถหัดคนได้เร็วและไม่
ชอกช้ำด้วย เจ้านายจึงคอยจ้องเอาเป้ากัน ผลัดกันหัด ผู้เขียนได้เห็น ก็
อยากถีบกับเขาบ้าง จนเหลืออด แอบไปหาเป้า บอกว่า หัดฉันบ้างไม่ได้
หรือ เป้าบอกว่าไม่ว่าง เหนื่อยจะตาย ต้องวิ่งนานๆ งั้นขอยืมให้ฉันสักที
มีรถเจ้านายวางอยู่เยอะเยอะ บังเอิญมีรถคันหนึ่งยอมกว่าเพื่อน แต่ก็ยัง
สูงไปสำหรับผู้เขียน เป็นของเสด็จพระองค์หญิงประภาพรรณพิไล พระ
พี่น้องเสด็จพระองค์ว่าบิณฑุสกร เอรถนี้แหละยอมหน่อย เป้าเสียอันนอน
ไม่ได้ ก็ยืมรถให้ฉัน แล้วก็ใส่ไปไ้สมา พอหอมปากหอมคอ ผู้เขียนรู้สึก
ชอบมาก วันหลังไปคอยใหม่ พอเป้าว่างก็แอบไปขอให้เอาขึ้นรถอีก เป้า
บอกปัดว่าเหนื่อยเต็มทน เพราะใครก็จ้องเป้า ขอพักสักที ผู้เขียนถามว่า

ยังขึ้นขอฉันทันเองได้ไหม เป้าไม่ตอบ คงจะไม่คิดว่าจะขึ้นได้ ผู้เขียน
 ทักทักเอาว่าไม่ขัดข้อง จวรรถถีบที่เห็นว่าย่อมสักหน่อย แต่ก็คงโตเกินตัว
 อยู่แน่นอน เทียบเกาอี้สนามตัวยาว บินขึ้นนั่ง แล้วเอาเท้าถีบเต็มแรง รถ
 เล่นปรี๊ดออกจากที่ไปไกลพอใช้ แล้วก็ล้มลง ผู้อยากขี่ไม่ย่อท้อ ขึ้นอีก
 ล้มอีก ครึ่งหนึ่งล้มจนล่อนหน้าบิดไป เป้าต้องคิดให้ บางทีเป้าจะส่งสาร
 ก็จับให้ขึ้นบ้าง ผลที่สุดก็ถีบได้ทั้งเท้าไม่ถึง แต่ก็พอขี่บ่วงจนไม่ได้สติ
 ทำให้สมเด็จพระต้องทรงเป็นทุกข์ รับสั่งว่าจะเอาลูกเขามาตาย ทิ้งนครวรรตึก
 ว่าทรงรู้สึกในความรับผิดชอบต่อผู้ที่หวังพึ่งพระบารมีเพื่อความร่มเย็น ทรง
 จัดเอาตัวไปฝากที่ตำหนักเสด็จพระองค์แม่ไขดวง และมอบหมายให้ทรงดูแล
 ตลอด ยังได้ทรงจัดหาที่ไว้ศพอีกด้วย มีผู้เล่าให้ผู้เขียนฟังภายหลังว่า ทรง
 กะว่าถ้าตาย จะเอาไปไว้วังสมเด็จพระยามะราชดำรัสฯ ขณะนั้นยังเป็นกรมหมื่น
 และว่าการมหาดไทย โดยทรงเห็นว่าในกรมทรงคุ้นเคยและโปรดปราน
 คุณพ่อคุณแม่ ทั้งผู้เขียนเมื่อຍ່อม ๆ ก็ได้เคยไปนอนค้าง เคยทรงพาเที่ยว
 พร้อมกับพระโอรสธิดา คงจะไม่ทรงรังเกียจ หมอหลวงได้เข้ามาดูอาการ
 ทั้งกลางวันกลางคืน บางหมอไม่รับรอง มีหมอหนึ่งชื่อพระประสิทธิ์ ขอรับ
 เพียงขอวางยา ๓ ถ้วย ถ้าไม่รับยา ก็รับรักษาไม่ได้ เผอิญรับยาถ้วยเดียว
 นั้นก็พิษรอกตาย แต่เจ็บอยู่ ๓ เดือน จึงหายเป็นปกติ สมเด็จพระรับสั่งห้าม
 เด็ดขาด ไม่ให้ขึ้นรถถีบ ๑ เดือน ถ้าขัดขึ้นจะไม่พระราชทานรถ ซึ่งรอ
 อยู่แล้ว แต่ความรักรถเสียที่สุด อดไม่ได้ แอบถีบรถเพื่อนลับ ๆ วันหนึ่ง
 ชะล่าใจ ออกนอกถนนใหญ่ เจอะเสด็จพระองค์แม่พอดี กำลังเสด็จมาจะ
 ขึ้นผ้าสมเด็จ ทรงชี้หน้าว่าทำไมขัดรับสั่ง จะไม่ได้รถแน่ ผู้เขียนหน้าเสีย

หมด เมื่อเสด็จขึ้นเฝ้า ก็คอยฟังข่าว แต่ไม่เห็นเสด็จให้ศุภลพ้องแต่ประการใด เสด็จท่านมีน้ำพระทัยดีที่สุด อยู่กับท่านตั้งสามเดือน ทรงพระกรุณาทุกอย่าง จนหายป่วย เป็นพระคุณที่สุด พอครบเดือนก็ไม่ป่วยอีก จึงพระราชทานรถ สนุกเต็มที เกือบจะว่าไม่มีเหตุจำเป็นจะอยู่บนรถตลอดเวลา เพื่อน ๆ เขาได้ให้หมวกก่อนผู้เขียนหาย และที่ยังหัดกันอยู่ก็มี ความสนใจไม่สิ้นสุด จะถีบแบบโลดโผนขึ้นทำโน้นทำนี้ ทำผู้ชวยก็ขึ้นกันได้ เรียกว่าทำเขยยก เพราะต้องถีบข้างหลังไปก่อน

วันหนึ่งคุณขจรมาชวนตอนค่ำแล้ว ว่าไปเที่ยวสนุกกันไป แน่นอน ถ้าไปรด ผู้เขียนจะรับรองทันที ตกกลางเอรถออก แล้วได้ถามว่าจะไปสนุกทางไหน คุณขจรว่าไปถีบรถกับชายาโยลนที่นอนเฝ้ายามอยู่ใต้ชั้นต่ำ เธอไปมาเที่ยวหนึ่งแล้ว อยากรู้ว่าแกจะตื่นหรือไม่ จึงมาชวนคุณ ถ้าไม่ตื่นก็จะได้ถีบกับแกด้วยกัน เวลานั้นเห็นสนุกเต็มที ทว่าใต้ชั้นต่ำนั้น คือข้างบน เป็นห้องพระบรมมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คล้ายสะพาน ข้างล่างเป็นถนน ลอดใต้ สะพานเชื่อมกับสวน ติดกับตำหนักคุณจอมมารดาเลื่อน ที่เพิ่งสิ้นชีพเมื่อไม่นานเท่าไร มีโยลนคอยเฝ้ายาม คอยห้ามคนพลุกพล่าน เวลายังไม่บรรทมตื่น กลางคืนก็มียามประจำอยู่ โยลน ๑ คน ว่าง ๆ นิ่งเฉย ๆ แกร่งวัง แกก็จะเอาเสื้อมาปูนอน เอาเท้าเหยียดออกมากลางถนน หลับสบาย เรา ๒ คนก็ขึ้นรถ บ่ายหน้าไปทางตำหนักพระนาง (พระนางเจ้าสุชุมาลัย มารศรี พระชนนีสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์) เลี้ยวลงหน้าพระตำหนัก (ตำหนักสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ) ออกตำหนักทูลกระหม่อมแก้ว (สมเด็จ พระพุทธเจ้าหลวงทรงเรียกว่าเสด็จยาย) ตรงมาหน้าสวนขวา เลี้ยวลงใต้

ชั้นต่ำ นี่เลือกไปทางอ้อม แท้จริงใช้ชั้นต่ำก็อยู่ติดที่บน ไปอ้อมก็เพราะ
 ขากลับ ถ้ายายโชนแก่กลับ จะได้ทับแก และหนีได้เร็ว กลับที่อยู่ พอ
 ถึงก็รอรอดู เห็นยายโชนนอนเหยียดยาวพาดถนน เงาต่ำๆ เหมือนงูใหญ่
 ฟันงูว่าแกจะตื่นหรือหลับ ก็ได้ยินเสียงกรนๆ จึงรู้ว่าแก่หลับสนิทก็ ออก
 รดึบจีไป คุณขจรไปก่อน ทับแข่งยายโชนดังเกรก รถกระแทกพื้นหิน
 หนาที่ปูทั่วพระราชวัง ผู้เขียนจีตามเอาอีกคัน รอดตัว รดก็ไม่ล้ม ถ้าถีบซ้ำ
 รดต้องล้ม เหลียวหลังมามดู เห็นยายโชนลุกขึ้นนั่งจ้งโก้ แต่เราก็ไปไกล
 แล้ว เร่งฝีเท้ากลับที่พัก มานั่งหัวเราะกันงอไปงอมา นึกข้านายโชน ว่า
 แกจะคิดว่าตัวอะไรมาทับแก งูใหญ่หรือผีหลอก งูใหญ่ก็มีจริง ๆ ด้วยที่
 ในพระราชวัง เต็กๆ เคยวิ่งคุกกัน ระเบียบในวัง ถ้าใครพบงู ต้องไปแจ้ง
 ที่ศาลาว่าการกรมโชน เพราะจะต้องนำออกจนได้ เรียกเด็กชายถือสามง่าม
 แลเชือก เอะอะมากัน โชนจุกได้นำหนึ่ง ตามหลังคนหนึ่ง แล้วก็ลากงู
 มาผ่านห้องหม่อมเจ้า ตัวโตเท่าต้นกล้วยย่อมๆ ก็มี เท้าแขนก็มี ลายเหมือน
 พรหมน้ำมัน คาโตๆ ก็มี บางทีเราจะวิ่งเก้อ ไม่เห็นงู แท้จริงได้งูป็นแก้ว
 ตัวเท่านี้วัก้อยไป

เมื่อพูดถึงรดึบ ผู้หัดใหม่จะมีท่าทางน่าขันที่สุด ยกเอวยกไหล่ บิด
 ตัว ขึ้นตัว ถึงจะไม่เสียกิริยา ก็จะอดหัวเราะไม่ได้ ถ้าใครได้ไปเห็นสวน
 เต่าเวลาหัด จะเห็นด้วยกับผู้เขียนเป็นแน่ วันหนึ่งเบ้าบอกว่าพรุ่งนี้เช้าจะ
 ต้องไปหัดคุณเอิบ คือเจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมตัวโปรดในเวลานั้น ที่เป็นบุตร
 เจ้าพระยาสุรพันธ์ (เจ้าเมืองเพชรบุรีครั้งกระโน้น) ในวังมักจะพูดถึงเจ้าจอม
 ชื่ออักษร อ ว่า กัก ออ ซึ่งมีหลายคนด้วยกัน และโดยเฉพาะคุณจอมเอิบ
 โปรดปรานจนสวรรคต เบ้าบอกว่าต้องระวังเพราะเป็นคนโปรด พอเด็ก

ได้ข่าวกันดีไปดุกัน เพราะไม่ค่อยจะเคยเห็นคุณจอมคนนี้ เธอไม่ได้ไปหัดที่สวนเต่า แต่จะหัดกันที่ลานหน้าสวนขวา ใกล้พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ซึ่งปูหินหนา ๆ เหมือนหน้าพระที่นั่งจักรี พอเข้ามีดก็ปลุกกัน ล้างหน้าทาแป้ง แล้ววิ่งย่องออกได้ชั้นต่ำ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระบรมมอยู่ ทรงไปหน้าสวนขวา ไปยืนออกันคอยดู ไม่นานเท่าไรพวกเจ้าจอมเอบพากันมาหลายคน รวมทั้งคุณจอมเอบด้วย เป้าก็ยิงตรดให้ เธอขึ้น ประคองกลับไปกลับมา ดูก็เหมือนเธอจะเป็นบ้าง ลามือบ้างก็ได้ แต่ก็ยังวอกแวกอยู่บ้าง เด็กยืนดูอยู่ไกล เพราะไม่คุ้นกัน เธอจะบอกเป้าว่ากระไร เด็กไม่ได้ยิน แต่เห็นเป้าปล่อยมือ พอเป้าปล่อยเท่านั้น เธอก็ไม่รีรอ ปรี๊ดตรงเข้าหาสิงห์โตหินใหญ่ที่นั่งแท่นอยู่ กรูหนึ่ง เผิญหน้าปะทะกันโครมใหญ่ เด็กเห็นก่อน ร้องอ๊วยตายแล้ว ๆ เป้าเห็นจะตกใจ ตกตะลึง ไม่วิ่งตามมาจนคุณเอบล้มลงแล้วลุกขึ้นคลำหน้า เด็กคิดว่าไม่เชียวก็คงแตก พากันวิ่งหนี กลัวเธอจะอาย

ผู้เขียนเองก็เคยได้หนึ่งโน วันหนึ่งสมเด็จพระรับสั่งให้พาไปดูงานอะไรจำไม่ได้ ผู้คุมก็คนเดิม คือนายนาและคุณทองเจือ คุณชิต คราวนั้นชัรดถีบกันทั้งหมด เว้นแต่นายนา ถีบไม่เป็น หากว่านายนาอยากจะถีบรดบ้าง ก็เห็นจะไม่มีรดที่จะทาน้ำหนักตัวแก่ได้ จึงขึ้นรดม้าตามไป คราวนั้นบังเอิญรดผู้เขียนเสีย นายนาจะให้ขึ้นม้าไป ผู้เขียนไม่เต็มใจ จึงขอให้นายนาหารอดผู้ชายให้ โดยอ้างว่ารดผู้ชายก็ถีบเป็น นายนาจึงออกจะตามใจ อดส่ำห์ไปมีมรดใครคนหนึ่งวิ่งนอกไปให้ เป็นรดผู้ชายที่มีมือโค้งลง และเป็นรดผู้ใหญ่มาก ผู้เขียนไม่ขัดข้อง เพราะชินต่อการขึ้นรดที่โตกว่าตัว

และรถผู้ช่วยก็ขึ้นได้ ก็ขึ้นถึบนำหน้ารถม้าไปทางบางลำภู พอขึ้นสะพานผ่านฟ้า ยังไม่ทันถึงที่สูงสุด เท้าที่ต้องถีบเต็มแรงพลาด เลยพลัดลงมาหน้าโนเขี้ยวทันที จะขึ้นต่อไป นายนาทไม่ยอมเด็ดขาด เอาตัวขึ้นรถ เอาผ้าทำกลมๆ คลึงให้ เลยต้องไปรถม้า ทั้งไปและกลับ หมกสนุกไป ส่วนรถถึบกันั้นนั้น แก่ฝากร้านอะไรไถ่ๆ นั้นไว้

ความสนุกของเด็กนั้น จะหาได้เสมอ บนห้องเรียนก็ยังมีสิ่งทีชอบอีก คือคุณจงขวา (เจ้าพระยาธรรมา) เธอใจดี เอาเบี้ยโนมาไว้ให้เด็กเล่น คนทีไม่ชอบเด็กคงจะบ่นรำคาญหู เพลงทีต่างคนต่างคิด ก็คงจำง่าย เอาโนนั้น ป็นนี้ ไม่มีใครฟังถูกว่าเป็นเพลงอะไรแน่ แต่คุณจงเธอทนได้ แม้จะอยู่ไถ่ๆ บางทีเธอยังขึ้นมามีคิดให้ฟังกันอีก เด็กทีหุ่ดก็จำเธอได้บ้าง จำได้ว่ามีเพลงหนึ่งทีเธอชอบคิดบ่อยๆ เข้าใจว่าชื่อเขมรโพธิสัตว์ หรือเขมรเบ้าใบไม้ ได้ยินทหารทำเพลงเดินมาเปลี่ยนกันบ่อยๆ ซึ่งมีคำประกอบว่า “เมื่อไรเลยจะได้เซยขาววัง นกเอยไม่สำเร็จ” สมัยโนนั้นจำกันมาก ไม่เหมือนสมัยนี้ ซึ่งไม่จำกัน อยู่มาวันหนึ่ง คุณจงขึ้นมามีคิดเบี้ยโนอย่างเคย เด็กก็ล้อมหน้าล้อมหลัง ผู้เขียนยืนขวา คุณวาศถูกเข้าข้างซ้าย รอดตุนหัวได้แซนคนอื่น ๆ ล้อมรอบไป คุณจงเวลานั้นยังไม่ได้แต่งงานกับท่านผู้หญิงนงเยาว์ ผู้เขียนเคยเห็นเธอเก็บกุญแจอันหนึ่งซึ่งมีสร้อยหรือเชือกจำไม่ได้ แขนวนไว้ทีคุมเสื้อชั้นใน และเอาซ่อนไว้ภายใน เห็นได้เพราะผ้าบาง บังเอิญผู้เขียนอยู่ไถ่ๆ ก็มองดูว่าะยังอยู่หรือไม่ จึงเห็นว่าทีเสื้อเป็นดวงใหญ่สีแดงแจ้ จึงร้องขึ้นว่าคุณจงเป็นอะไร เสื้อเป็นแดงหมด เธอก็ก้มมอง พิจารณาดู จึงรู้ว่าเป็นหน้าหมาก เธอลุกขึ้นทันที แล้วพูดว่า แล้วกันซิ เล่นเอาหน้าหมาก

มาพ่นกัน เด็ก ๆ ต่างดูปากกันไปกันมา เห็นปากคุณวาศจึงร้องว่าคนนี่เอง
 คุณวาศยังอมน้ำมากเต็มปาก อดขืนไม่ได้ จึงพ่นออกมาอีก ทุกคนเห็น
 รู้ตัว เลยไม่มีใครเบือน คุณจงเธอเคื่องก็เคื่องขั่นก็ขั่น อดหัวเราะไม่ได้
 เลยพากันหัวเราะฮา ๆ ไป คุณจงต้องลงไปเปลี่ยนเสื้อ เลยไม่มีอีกเป็น
 หลายวัน ผู้เขียนต้องไปอ้อนวอน ให้มาอีก โดยรับรองว่าเราจะคอยระวัง
 ไม่ให้คุณวาศเข้าใกล้ เธอจึงมา แต่เธอก็คอยชายตาดูไว้เสมอ เกรงว่าจะ
 ถูกพ่นพิษใส่อีก

เกร็ดเล็ก ๆ น้อย ๆ ในวัง

ตอนชะโมยน้ำแข็ง

ยังมีเกร็ดเล็ก ๆ น้อย ๆ อีกหน่อย ก่อนจะจบชีวิตวัยเด็ก นอกจากจะไปรบยักษ์ยัม (พระนมยัม) เอาชัยฝั่ง ยังไปชะโมยน้ำแข็งในความอารักขาของยักษ์อีก แหกกันลงไปใต้ชั้นต่ำ คือที่ห้องพระนมน์เอง หีบน้ำแข็งทั้งใต้ถุน ใต้ห้องพระบรรทม ไม่ไกลจากห้องพระนมน์นัก แต่มีเสาใหญ่บังอยู่ คณะนำถ้ายักษ์มาพอหนีรอด แยกกันไปทันเห็น ๓-๔ คนช่วยกันดูทันทาง ท่านวิเศษเป็นองค์ชะโมย น้ำแข็งก้อนโตบ้างเล็กบ้าง หมกขี้เลื่อยอยู่ในหีบไม้ใหญ่พอใช้ บุด้วยสังกะสี เก็บความเย็น คนหนึ่งเปิดฝาหีบ ท่านวิเศษก้มลงจะหยิบน้ำแข็ง พอได้ยินคนร้องบอกว่ายักษ์มาแล้ว คนถือฝาตกใจ วางหีบทับคอท่านวิเศษ เคาะบุญไม่ทิ้งใครมลงมา วิ่งหนีเอาตัวรอด ท่านวิเศษท่านร่างใหญ่ จวนหนุ้ม (แต่ทำไมไม่ออกนอกวงก็ไม่ทราบ) ท่านวางน้ำแข็ง เอาไหลัดันฝาหีบ ซึ่งไม่หนักรักขึ้น ปิดฝาแล้วแจวเลย

ตอนมวยหญิง

มีการปรับมวยกันง่ายนิดเดียว เป็นมวยหญิงระหว่างคุณขจร (คุณหญิงภะตรราช) กับคุณวาศ โสฎิกราชเศรษฐี (คุณหมวกชีโป) คือบอกคุณขจรว่าเข้าไปเปรียบมวยดูกันสักพักก็จะดี คุณขจรชอบยั่วเย้าเพื่อนอยู่แล้ว

รับทันที ทั้งสองปีเดียวกัน คือปีชวด คุณขจรผอมแต่เปรี้ยว คุณวาศน์
 ลำตัวยาวนิคหน่อย เอาละนะเตรียมตัว พวกเราคนหนึ่งก็ผลักคุณขจรไป
 ทางคุณวาศน์ ซึ่งยืนเฉยโดยไม่นึกฝันว่าจะโดนกะแทก คุณขจรถูกผลักก็
 ปะทะร่างคุณวาศน์ ไม่แรงเท่าไร พอเซ ๆ คุณวาศน์ก็ออกจั่ว ปรีเข้าไป
 คุณขจร คุณขจรถอยห่างออกมาตั้งหลัก คุณวาศน์เห็นคู่ปรับตั้งหลัก ก็ยัง
 ไม่กล้าตลบบอน คุณขจรได้ที ตีปีกเข้าไปหา ตอนนั้นน้ำดู ทุกคนคงรู้จัก
 ทำตีปีกย้วยเป็นอย่างไร กระโดดเหิง ๆ เข้าไป ตีปีกผับ ๆ เท่านั้นแหละ
 คุณวาศน์ก็กำหมัดเข้าใส่คุณขจร เหมือนเราเล่นปลาตุ๊กชักเงียง เหวี่ยงหมัด
 ไปข้างหน้า จะว่าต่ายก็ได้ ไม่ถูกสักที คนดูทั้งหญิงชายฮากันลั่น ๆ คนดูร้อง
 ว่า อ้ายขาวอย่าทำ อ้ายคำอย่าสู้ เชิงล้อ คุณวาศน์ประชิดคุณขจร หน้าดำ
 หน้าแดง คุณขจรเธอผอม ก็ไวกว่า คุณวาศน์โมโหมาก เกินเล่นกัน
 ประชาชนเลยต้องเข้าขวาง เพราะไม่มีนกหวีด มวยเลยต้องเลิกรำนั่นไป

ตอนกรมหลวงวรเสฐ์

ควรกล่าวอีกหน่อยว่าเมื่ออยู่ในวัง ผู้เขียนยังเยาว์ แต่ท่านเห็นกรม
 หลวงวรเสฐ์ พระประยูรญาติผู้มีอาวุโสสูง คงจะประมาณ ๘๐-๙๐ ชันษา
 เมื่อประจวบและสิ้นไป สมเด็จเจ้าจงเฝ้าใช้ทั้งกลางวันและกลางคืน ไม่
 ค่อยได้บรรทมจนสิ้น เด็กพอรู้ว่ากรมหลวงวรเสฐ์จะสิ้น ก็กลัวกันไปก่อน
 นกมาร้อง เขาเรียกว่านกแสก คนจะตายจึงจะร้อง แสก ๆ ๓ ที แซ็กไป
 แซ็กมา แล้วก็ไปเลย ท่านก็ยังไม่นอน แต่จวน พวกเด็กชนก็ไม่กล้าชน
 คุชบเซา เพราะกลัวผี เข้านอนเงียบ ซักผ้าคลุมโปงกันหลายหน เพราะ
 ท่านไม่นอนง่าย นกเจ้ากรรมก็ชอบร้องบ่อย ในวังมีนกชนิดนี้มาก ยังมีนก

กุกอีก นกนั้นน่ากลัวกว่านกแสก เพราะเสียงร้องของมันน่ากลัว กุกก็ตกก็
 สดุ้ง นอนแทบไม่หลับกัน กรมหลวงวรเชษฐาท่านก็สิ้นไป ยังมีพระองค์
 แม้นเขียนอีกพระองค์ อายุราว ๆ เสติจกรมหลวง สมเด็จก็เสด็จลงไป
 พยาบาลจนสิ้นไป องค์ที่สองตกก็กลัวเหมือนกัน แต่โดยซักจะชินต่อ
 เหตุการณ์ ไม่ตัวสั่น ต่อมาก็ตื่นผลอย ๆ ไปอีกหลายพระองค์ แต่ตกก็คง
 กลัวผิอยู่นั่นเอง เจ้านายชั้น เจ้าจอมชั้น ก็คงกลัวตายเคย ที่ไม่รู้จกก็กลัว
 น้อยหน่อย ตามภาษาเด็ก

ตอนโกรธกัน และตีกัน

เกร็ดขำ ๆ อีกเรื่อง คือเรื่องการโกรธกันและตีกัน บางเวลาก็น่าขำ
 มากทีเดียว

เรื่องเป็นดังนี้ การโกรธกันมันง่ายเหลือเกิน จึงไม่มีความสำคัญ ใคร
 ก็ตอยากโกรธใครขึ้นมา ก็เอานิ้วชี้เกี่ยวนิ้วชี้คู่อื่นโดยไม่มีเหตุผล แล้วก็ไม่
 พุดกัน ผ่านกันก็ทำเฉย ๆ เวลาผ่านไป การโกรธก็คลายไปเอง ไม่มีปี๋ขลุ่ย
 ที่นอยากพุดกัน คือตีกัน ก็เดินผ่านบ่อยหน่อย ยิ้มหน่อย ๆ ใครถือปฏิภาณ
 ยิ้มเมิน ๆ ฝ่ายอยากตีก็ฉวยโอกาส เอานิ้วก้อยเกี่ยวก้อยคู่อื่น เป็นเสร็จพิธี
 ตีกัน ไม่ต้องเซ็นสัญญาให้เปลืองกระดาษ นี่ก็วัยเด็กอีก

ตอนทรงห้ามลงเล่นน้ำก่อนบ่าย ๒ โมง

นาร้อน พระเจ้าอยู่หัวและมเหสีเทวี เจ้านาย พระเจ้าลูกเธอ แปร
 พระราชฐานไปประทับร้อน ณ สวนกุหลาบ รวสัถ ๒-๓ เดือน ในเดือน
 เมษายน เด็กก็ทรงหอบเอาไปหมดห้องหม่อมเจ้า ได้ตามเสด็จ สนุกเหลือ

เกิน เพราะที่สวนกว้าง มีต้นไม้ดอกไม้ มีน้ำคลองเม่งแสงไหลผ่านหน้าสวน ไปจนสุดเขตพระราชวัง ถึงประตูนครย่อย เป็นสวนสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ ส่วนประตูเหนือชื่อไก่ฟ้า เป็นสวนสมเด็จพระที่นั่ง คือสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ชาววังอาบน้ำในคลอง นี้กับเด็ก ๆ เป็นที่สนุกยิ่งกว่าใคร ๆ เข้ารับประทานอาหารเช้าแล้ว ราว ๒ โมง เขาก็จะวิ่งแข่งกันไปลงคลอง ล้วนแต่เป็นซีเปลือยทั้งนั้น ไม่อับไม่อายใคร เล่นไม่ยอมขึ้นกันจนเที่ยง ผู้ดูแลเห็นว่าจะเกินควร ตามคาดหลายชั่วโมง แล้ว จนคำปี่ตามกัน กิตติศัพท์ทรงทราบ ถึงพระเนตรพระกรรณ ต้องมี พระเสาวนีย์ว่าไม่ให้ลงน้ำจนถึงบ่าย ๒ แล้ว แหม ที่น้ำคลองน้ำไปตั้งหลาย ชั่วโมง นั่งจับเฒ่าตามเฉลี่ยงหน้าห้องแถว นาฬิกาก็ไม่มีจะดู พอคนเลี้ยง เขาเห็นเรียบเหงาก็สงสัย - เลยปล่อยนกปล่อยกา บอกว่าได้เวลาไปได้ เด็ก จึงรู้ ฤทธิ์ที่นั่งมองแดดส่องกระดาน ก็จำได้ขึ้นมาว่า แดดส่องแผ่นกระดาน ถึง ๒ แผ่นเป็นบ่าย ๒ โมง ก็ทยอยกันไปลงคลอง มีแต่ผ้าเช็ดตัว ผ้าไม่ นุ่ง พวกกันว่าเรารู้แล้วว่าแดดส่องถึงแผ่นที่ ๒ เราไปได้ กระหม่อมใจกัน ทำ ไม่ทำกัน

วันรุ่งขึ้น พอรับประทานกลางวันแล้ว ไม่นอนไม่เล่น มานั่งดูว่า เมื่อไรแดดจะถึงที่หมาย คือกระดานแผ่นที่ ๒ ห้องแถวยาวราว ๑๕ ห้อง เด็กก็ตั้งแถวนั่งคอยแดด คุยกันไปล้อกันไป ไม่มีใครละทิ้งเส้นขนานสำคัญ นั้น พอแดดถึงเท่านั้นแหละ ฟังฝีตีนที่ซิงกันวิ่งลงกระไดไปทำน้ำ เสียงดัง ทั่ว ๆ ๆ ๆ สมเด็จพระบรมราชินีนาถยืนท่าหน้าใกล้ ๆ ก็ไม่เกรง ห้ามก็ไม่หยุด ช่วงตรงกับกลอนบทหนึ่งที่ว่า “สารเล่นครรโลย คือใครจะดูจะยุดจะยื้อ หาง” ไม่ฟังแล้ว ผ้าเช็ดตัวก็ไม่ต้องการหิ้วไป ลงถึงทำน้ำ เล่นกันตุ้มตุ๋ม

ที่วายเป็นก๊วยไป ที่ยังไม่มีบันทึกโพ ทัชชลาทกเกาะกระโต กระทุ้มแต่
ดิน เป็นกิจประจำ จนเสด็จกลับเข้าวังหลวง

ตอนเล่นเข้าเขาวงกต

การเล่นวิถารนี้ได้มาจากไปงานวัดเบญจมบพิตร เวลาไฟฟ้าดับ และ
ดับบ่อยเสียด้วย เด็กชน ซึ่งหาเรื่องชนได้ทุกเมื่อ เวลาไฟฟ้าดับ ไม่รู้จะ
เล่นอะไร ทั้งยังไม่ถึงเวลานอนด้วย จึงคิดหาเรื่องชนกัน ต่างคนออกความ
เห็นต่าง ๆ กัน มาตกลงกันได้ คือเล่นเขาวงกต ที่งานวัดเบญจมบพิตร
เขากั้นผ้าเป็นวง เข้าทางไหนออกทางนี้ วกไปวกมา พอจะกันเข้าก็ร้อง
กร๊อกร๊าด พอไฟฟ้าดับ มีความเหมาะสมที่สุด ต่างก็จัดแจงชนผ้าห่มนอน ที่
เรียกว่าแบลงเก็ต ผูกต่อกันเป็นผืนยาว ทำกันทั้งมืด ๆ สลัว ๆ จากแสง
ตะเกียงลานหนึ่งดวง ส่องอยู่ไกล ๆ ไปหาเชือกอะไรแล้วแต่จะหาได้ มาชิง
หน้าห้องหม่อมเจ้า แล้วเอาผ้าห่มวนไปวนมา ผูกแน่นบ้าง ไม่แน่นบ้าง
ตอนนั้นปลดอภัยผู้ใหญ่ ๆ เช่นคุณปริก ผู้กำกับ เพราะออกไปอยู่นอกถนน
ไปจับกลุ่มผู้ใหญ่ ๆ กับคุณท้าวเป็น คุณท้าวบม ตามภาษาผู้ใหญ่ ๆ ด้วย
กัน ฝ่ายเด็กก็ตามภาษาเด็ก พยอຍกันเข้าเขาวงกตทีละคน ถ้าใครเข้าไม่ได้
ต้องคอยรอบสอง ที่นั่นแหละสนุกนัก วังแหวกหาทางออก กู้กันวู้ ๆ ตั้งสน
พอเจอกันสักคนก็ร้องกร๊อกร๊าด ๆ หลายคำก็หลายกร๊อด สนนั้นไปท้าวพระที่นั่ง รื้อน
ถึงมาใช้เหาะลงมา มีพระเสาวนีย์รับสั่งให้ถามว่าเล่นอะไรกัน แต่มาใช้ไม่
เห็นตัวคน เพราะอยู่ในอ้อมห่อของผ้าห่ม ได้แต่ตะโกนถาม พอรู้ว่ามี
พระเสาวนีย์ก็เจียบกัน เอาตัวใครไม่ได้ เพราะมืด แต่พอเสียงฝีเท้าคน
กลับไปแล้ว ก็เริ่มไล่กันในผ้าห่ม แล้วก็เริ่มดนตรีกร๊อกร๊าดอีกโดยไม่เกรง
กลัว ที่นั่นผู้ลงมาถาม รู้ว่าอยู่ที่ไหนกัน ก็เริ่มไล่จับ เด็กก็เริ่มหาช่องหนี

แต่ออกไม่ถูก เพราะเสียขบวน ผู้ใหญ่ในชั้นแรกถึง พอบีบเข้าได้ ก็ดึงผ้าลงมากลุมไว้ ที่นี้ติดเห็นตัวเอง ใครออกมาได้ก็วิ่งหนีไปคนละทิศละทาง บางคนโชคไม่ดี ไฟฟ้าเกิดสว่างจ้าขึ้น จึงได้ตัว แต่ไม่มาก ส่วนมากหนีไปได้ เขาก็ไปกราบบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าตามความจริงทุกประการ สมเด็จพระเจ้าไม่กริ้วมากเท่าใด เป็นแต่พิฆาตโทษว่าทำอีก จะลงพระอาญา

ตอนกราบดิน

เรื่องเด็กห้องหม่อมเจ้ายังมีมาก แต่เอาให้พอจบเป็นยก ก็คงจะยังไม่เบื่อเกินไป คราวนี้จะเล่าเรื่องกราบพระพุทธรูป

วันหนึ่งเป็นวันหยุดเรียน ท่านวิเศษศักดิ์ ชยางกูร ได้ถือกระดานชนวนมา ๑ แผ่น บนกระดานมีรูปเท้าเต็ม ๑ รูป บอกเด็กว่ามากราบพระพุทธรูปเสีย เด็กก็รุมกันมาทูล ท่านวิเศษซึ่งเป็นองค์ชายโตที่สุด เด็กก็ออกจะเกรงใจท่าน พวกนี้มากราบรูปเท้าบนกระดานนั้น พอกราบเสร็จท่านก็หัวเราะใหญ่ บอกว่า “รอยตีนเราเอง” คราวนี้เด็กเดือด เหมือนผึ้งแตกรัง ไล่หยิกไล่ต่อยตลุมบอน ท่านวิเศษต้องวิ่งหนี แต่ไม่พ้น ต้องปีนหน้าต่างขึ้นไปสูง จนเด็กเอาตัวไม่ถึง

นี่แหละเขว่าเด็กไม่เดียงสา เขาหลอกก็เชื่อเขาได้ หน้าไม่อายด้วย เด็กก็เกียจนั่งคอย ท่านลงมาจากหน้าต่าง เพราะอดเล่น เลยพากันไปชนท่อไป ท่านวิเศษจึงลงมาได้ แล้วก็สืบกันไปหมด ภาษาเด็ก ๆ

ตอนสวดมนต์

ทุก ๆ เวลาค่ำ ราว ๑๙.๐๐ น. จวนเข้านอน ทุกคนจะต้องสวดมนต์ โดยการนำของ ม.จ. ภูมิภานีอนงค์ ทวีวงศ์ (ชื่อเล่นแจ๊ด) อาวุโสเท่า ๆ

ท่านวิเศษ ท่านเป็นองค์ธรรมะธรรมโม สอนให้เด็กสวดมนต์ก่อนนอน เด็กก็ช่างดีอะไร เวลาอื่นนั่งไม่ติด แต่ตอนสวดมนต์นั่งพับเพียบพนมมือเป็นกลุ่ม ไม่ใช่เป็นแถว คือนั่งติดกันเป็นกลุ่ม โปรดยกเข้าใจว่าเด็กเหล่านี้ยังไว้หวัจกกันทั้งนั้น ยังอยู่ในวัยเด็ก ท่านสมภาร ม.จ. แจกขี้ขึ้นตันด้วย นโมตัสสะว่าตามท่านจนจบ นโม รับศีลด้วย แล้วก็ว่า อธิปิโสภควา แล้วก็มาถึงบทสวดขาโต แล้วมี ยันทุนนิมิตัง ตอนนั้นเด็กไหวนิดๆ ที่แรกนั่งเรียบร้อย ไหวไปไหวยมา แล้วก็ยิ้ม แล้วก็แสดงกัน บ้างก็กะซิบสว แปลว่ากินอย่างตระกละตระกราม ขาโต ก็ไม่รู้ว่าจะอะไร เลยกะซิบกะซำกัน เอามือพนมปิดปาก กลัวท่านสมภารจะกริ้ว ความจริงแล้วต้องนับว่าเด็กรู้กาลเทศะดี เวลาเครื่องก็เอาจริงเอาจัง และท่านสมภารก็ไม่ย่อท้อ สอนให้ทุกคืน แต่ไม่ทราบก็วันไม่ได้นับ เด็กไหนฉลาดมากก็จำเร็ว กลางคืนก่อนนอนก็กราบหมอนอย่างครูสอน ไม่มีใครละเมิดพระธรรมวินัย สมเป็นลูกผู้มีสกุล ไม่มีเหตุการณ์อะไรเกิดขึ้น อยู่กันเป็นสุข สนุกทุกวัน วัยนี้เป็นวัยบรมสุขจริง ไม่มีภาระผูกพันอะไรทั้งสิ้น กิน เรียน นอน เล่น เท่านั้นเอง

เกร็ดเรื่องฝึกหัดทำดอกไม้

นี่ก็เป็นพระมหากรุณาของสมเด็จพระราชทานให้แก่เด็กชนทั้งหลาย คือวิชาทำดอกไม้สด ดอกไม้แห้ง ดอกไม้แช่เป็นสีต่าง ๆ ดอกไม้เย็บพวงมาลัย เป็นต้น เด็กชนที่เป็นหญิง จะถูกส่งตัวไปให้ช่างฝีมือฝึก ชื่อ ม.ร.ว. หญิงบังอร ครึ่งโน้นไม่มีนามสกุล เธอชรามากแล้ว ตามความคิดเด็ก ก็คงเข้าไป ๕๐ ปี แต่คงไม่ถึง หย่อนนิตหน่ออ ภูมิรู้เธอสูง สามารถอ่านแบบลวดลายทุกอย่าง ที่ห้องช่างเขียน (ศิลปากรสมัยโน้น) ประดิษฐ์ขึ้น

ห้องช่างเขียนนี้อยู่ในบริเวณพระราชวังฝ่ายใน แต่ก็เป็นฝ่ายหน้าไว้ ให้ผู้ติดต่อราชการไปมาสะดวก ห้องช่างเขียนนี้ทำการช่างทองและเพชรด้วยซ่อมแซมเครื่องรูปพรรณสิ่งหักหลุด เป็นต้น

เข้าใจว่าช่างเอกจะเป็นสมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เป็นผู้ทรงออกแบบ แล้วส่งเข้าไปเทียบสีในวัง ที่นี้เป็นหน้าที่คุณบงอร จะเลือกเอาดอกไม้ธูปธูปบัง ให้เหมาะสม แล้วเธอก็ให้เจ้าจอมบ่ม มาลากุล มีหนังสือเวียน ขอดอกไม้ตามบ้านท่านผู้หญิง คุณหญิง และผู้จงรักภักดี ให้นำมาตามวันเวลากำหนดให้

ถึงวันที่จะต้องไปฝึก วันนั้นคือก่อนถึงวันเฉลิมพระชนพรรษาราว ๓ วัน เป็นเดือนพฤศจิกายน วันที่ ๑๒ (ไม่แน่ เดาเอา จำไม่ได้) คนใช้ก็มาเรียกให้เด็ก ๆ ไปหาคุณบงอร หัวหน้าทั้งหมดที่อยู่ต้องไป บางคนลาไปบ้านเพราะหยุดเรียน ผู้เขียนไม่มีบ้านจะไป ไม่มีพ่อแม่มารับ ก็อยู่ไปกับคนที่ไม่มีใครมารับ

คุณบงอรเธอบอกว่า ไปเอาดอกพุดมาตัดกันไป ดอกไม้กองอยู่นั้น เราได้แจกตะไกรเล็กคนละอัน ล้อมวงกันตัด หัวหน้ากำชับให้ตัดเสมอ ๆ ร้อยตาข่าย จะได้สวย ถึงเวลารับประทาน ก็ปล่อยไป แต่สั่งว่าถ้าไปแล้วให้กลับมาทำต่อ อีตอนก่อนนี้ ใครจะต่อสั้นต่อยาว แล้วแต่นิสัย คนชื่อก็กลับเข้าที่ในเวลาพอสมควร ที่โง่เงาโง่ก็ตีกินเสียครึ่งก่อนเวลา บ้างก็ไปหลับ เห็นจะเหนื่อย เพราะนั่งนิ่ง ๆ ใคร ๆ เหนื่อยเพราะชน นี้นเหนื่อยเพราะนั่ง แต่ก็ไม่มีใครเกียจ ใครว่า ทำมาก ทำน้อย แสดงว่ามึนลึบใจกว้างกันโดยมาก

การทำดอกไม้ที่เป็นครั้งสำคัญที่สุดรายหนึ่งคือทำมาถวายพระแท่นมณฑล มีมาน จำได้ว่าสี่ปี พระแท่นมีสี่เสา มีหลังคา ตาข่ายติดรอบพระแท่นหรือที่ฐาน มารวมที่เหนือโคนเสา เหมือนเมรุ ผูกด้วยพวงมาลัยร้อย มีภูสีต่าง ๆ ดอกบานไม่รู้รุ่ย สลับสีกันสวยงาม ตาข่ายนั้นทำต่ากว่าเป็นลูกไม้ผ้า ไม่ใช่ลูกไม้กิน แล้วก็ต้องประดับตามสีที่ช่างเขียนส่งมาให้ ตอนนั้นมันยากเกินเด็กไปแล้ว ยกตัวอย่างเช่นภาพพญานาค ภูใหญ่ตามปี ก็จะต้องสลับสีเกล็ดพญานาค ภูใหญ่เขาเย็บ เราไม่เกี่ยว ติดตะเจนเป็นภาพสวยงามมาก คิดดูเถิด มันปะกักปะเค็ดแค่ไหน คิดแล้วเหนื่อย ของเล็ก ๆ น้อย ๆ อย่างเมฆลอยฟ้า ก็ต้องทำ น่าดูมาก เป็นที่ตื่นเต้น ถ้าพระเจ้าอยู่หัวทรงชมและเสด็จขึ้นแล้ว คนมาชมกันแน่น ถ้าทรงชม คุณบั้งอรจะไ้รางวัล ๔๐ บาท เธอเหนื่อยจริง ๆ ทำกันหลายมือ มันก็ผิดบ้าง ต้องแก้กันไป ภูใหญ่ตาโบ้ตาม ๆ กัน ส่วนเด็กตัดก้านพุดให้เขาแล้ว ปลิดก้านมะลิเป็นกองพะเนิน สำหรับร้อยมาลัย แต่คงจะไม่พะเนินเท่าไร เด็กก็เกียจก็ว่ามันยาก แล้วยังมีงานง่าย ๆ ให้ทำอีก คือมัดดอกเข็มสีต่าง ๆ เป็นกะจุก ๆ บานไม่รู้รุ่ย ใบเล็บครุฑเขียว ล้วนต้องมัดเป็นกะจุกทั้งนั้น สำหรับจัดพานวางรอบพระแท่น ที่มีตึกแน่นก็มี แต่ไม่เห็นผู้จัดว่า มันลู่เขากียัด ๆ เข้าไปได้ เป็นอันว่า ได้วิชา ๓ อย่าง ตัดก้านพุด ปลิดก้านมะลิ มัดใบเล็บครุฑ บานไม่รู้รุ่ย และดอกเข็ม พอสัญญาณเล็ก พวกกันขว้างตะไกร ด้ายกลม ไว้ทัวไป หมกใบไม้บ้าง ยักขั้มเกเป็นคนที่รักษา ก็มารวบรวมสมบัติของแกไป ถึงแกจะต่อว่าก็ไม่ได้ยิน แจ้นไปหมดแล้ว

เรื่องของนายวอ

นายวอเป็นเจ้าของหน้าทีผลิตผ้าไตร ใช้ในงานพระราชกุศลในพระมหา
ราชวัง ไม่ซื้อทำเอง แตนของนายวอคือ ท้องพระโรงของพระที่นั่งจักรพรรดิ
ซึ่งทอดทั้งจนโตรมมาก แต่กว้างขวางจนทำเป็นโรงอุทสากรรมย้อมผ้าไตร
ได้พอเพียงใช้ในราชการ แลตอนหนึ่งเป็นทางเดินผ่านทะเลไปสวนเต่า (สวน
ศิवालย์) ได้ เครื่องประกอบมีตู้โบราณ ๑๐ ใบ ใหญ่โต จูไตรเป็นร้อย ๆ
ได้ เมื่อผู้เขียนเข้าไปอยู่ในวังใหม่ ๆ เพื่อนเล่าให้ฟังว่าสมเด็จพระเจ้า
ม.ร.ว. ชัยยกราช ไปได้จากขังในตู้ เพราะเธอเก่งกาจชุกชุนมาก ข้าเธอไม่ค่อย
รับผิดชอบ จึงทรงกริ้วมาก แต่นั้นมาเด็กก็กลัวนายวอกัน เป็นที่ ๒ คุณท้าว
วรจันทร์ เพราะแกมีตู้ขังหลายตู้ คุณชันก็เช็ดเลย จนกลับไปวังเสด็จบู
ของเธอ (ในกรมราชศักดิ์) แต่เธอยังมีพยัคฆ์เหลืออยู่บ้าง อวคว่าไม่กลัว
เท่าใดแล้ว

นายวอนั้น เด็กผ่านสะดวกกว่าคุณท้าววรจันทร์ เพราะแกนั่งคุมงาน
อยู่ไกลมาก ทั้งแกก็แก่แลอ่อน คงได้เราไม่ทัน เว้นแต่เคราะห์หามยามร้าย
ถูกจับได้คงจะโดนเข้าตู้ เพราะไม่ใช่ที่เล่น แต่บางเวลาเราจะต้องเผชิญกับ
แก คือผู้เขียนชอบอ่านหนังสือวงศ์ ๆ จักร ๆ เขาเรียกอย่างนั้น คือเรื่อง
อิเหนา พระอภัยมณี ลักษณะวงศ์ ไชยเชษฐ์ เป็นต้น นายวอแกมีให้เช่า
เยาะเทียว หลายสิบเรื่อง ค่าเช่าเล่มละ ๑ อัฐ อ่านหมดมาเอาไปต่อได้
เรื่องหนึ่ง ๆ จนถึง ๔๐ กว่าเล่ม ความที่ชอบกัน สู้ชักเงินเดือนไปเช่า ออก
ขนมเอาบ้าง อย่าทำขาด จะต้องปรับ หนังสือแกก็ไม่ใช่ใหม่ แกก็มี จะ
ไปเถียงแกว่ามันเปื่อยก็กลัว เลยยอมเสีย เราไม่ได้อ่านคนเดียว เสียเปรียบ
เพราะเป็นเด็ก

เมื่อตกลงจะเช่าก็เกิดปัญหา ใครจะรับอาสาไปเผชิญหน้ากับแก เจียบกัน ผู้เขียนเที่ยวชาวเสี่ยงวุ่น ก็ขาดกันหมด ผู้เขียนตกที่นั่ง (หม่อมเสนีย์) ก็ไม่สำเร็จลง ต้องหนีไปหาคุณชั้น เพราะเธออดใจไว้ว่าไม่กลัวนายอ ยอ เธอว่าเธอเก่ง คนอื่นซ้ซลาดทั้งนั้น เธอไม่กลัวไปกับฉันไหมล่ะ ฉันไปเป็นเพื่อนด้วย คุณชั้นโดนยกก็ตกลง จัดแจงนับอัฐกัน ๑๐ อัฐ ผู้เขียนต้องออกก่อน เพราะทุกคนกินไอศกรีมยายแทนหมด เตือนละบาท จะไปถึงไหนกัน

ตอนออกเดินทางนี่ซ้ซก็จจะรวนเรอีก แต่ตั้งใจแล้วต้องไป ผู้เบิกทางคือคุณชั้นและผู้เขียน มีผู้สนับสนุนจำพวกหนึ่ง ไม่ประสงค์ออกนาม ตามหลัมาห่าง ๆ เขาซ้ซลาด สองเราก็ก่แฝงผ้าไตรเป็นเครื่องกำบัง กระตืบ ๆ เสียบไปตามหน้าตู้ อันน่าเกรงนั้น พอดีนายอแทะโกณถามว่านั่นใครเราหัวใจแทบหยุด ทะลิ่งไปครู่ ๆ ก็โผล่ออกมาจากที่กำบัง คือผ้าไตร พอแะเห็นหน้า แะก็ไม่กู เป็นแต่ว่ามาทำไมมีด ๆ คำ ๆ เราว่ามาเช่าหนังสือจะอย่างพินอบพิเทา แะไม่ยักเอ็ด เราก็เอาอัฐสิบอัฐที่กำมาแนจนเปี้ยกกองไว้ที่แกนัง แล้วก็ไปเลือกหนังสือ ผิดถูกไม่ต้องตูกันละ วึงเสียไม่คิดชีวิต จนเหนือย ความจริงท้องพระโรงก็อยู่ใกล้ห้องหม่อมเจ้า แต่การเข้าออก มันชอกแซก วึงจนเหนือย

พระที่นั่งองค์นี้ ที่สมเด็จพระภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนประสูติ ปรับปรุงใหม่ในรัชกาลที่ ๖ แลสวรรคตในพระที่นั่งองค์นี้แหละ ปัญหาอันมีมาก (เท่า ๆ กับทั้งรัฐบาล) ใครจะเป็นคนอ่านให้ฟังคนแรก มีเล่มที่ ๑-๑๐ หลายคนไม่สนใจจะเป็นผู้อ่านตัง ๆ ให้ฟังทั่วกัน แต่ชอบฟังคนอื่นอ่าน ทกลงผู้เขียนอ่านก่อน ซ้อรำคาญ จบสองเล่มก็พอดีถึงเวลาสวคมนตรีเข้านอน

ผู้เขียนจบไป ๒ เล่ม ให้คนอื่นอ่านบ้างวันต่อไป คราวนี้ไม่มีใครเกี่ยง เพราะออกรสสนุกกัน อยากฟังต่อกัน ทำปรองดองกัน ไม่เอารักเอาเปรียบกัน สามัคคีกันราบรื่น ไม่มีข้อโต้เถียงกัน แสดงว่ามีอุดมคติสูง แม้จะเป็นเด็กซุกซนเหลือคະເນ ถึงคราวรวมกันเพื่อประโยชน์ส่วนรวม ก็ได้สำเร็จดังประสงค์ บางคนก็ไม่อ่านแต่ฟังก็ไม่มีใครว่า สุดแต่ให้มีคนอ่าน ใครจะฟังหรือไม่ฟังก็ไม่มีการเหนะกระแหนกัน จนหนังสือขายหมดชุด ขาดบ้างหายบ้าง แกกก็ไม่รู้จะไปเอากับใคร ผลที่สุดก็สูญหายไป ผู้เขียนก็ไปเมืองนอก กลับมาก็เป็นวัยรุ่น อ่านพงศาวดารจีนได้ แรกก็ติดกุกตักกักยากมาก อาศัยได้เรียน มูลบท มาจบราว ๗ ขวบ ผันเอาเองได้เป็น ก ก ก ก ก ก หักอ่านเองแต่ ๗ ขวบ ผันเอาเองทีละคำจนเข้าใจเรื่อง ชินนิกัย ได้ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ ๑๘ ๑๙ ๒๐ ๒๑ ๒๒ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ ๕๑ ๕๒ ๕๓ ๕๔ ๕๕ ๕๖ ๕๗ ๕๘ ๕๙ ๖๐ ๖๑ ๖๒ ๖๓ ๖๔ ๖๕ ๖๖ ๖๗ ๖๘ ๖๙ ๗๐ ๗๑ ๗๒ ๗๓ ๗๔ ๗๕ ๗๖ ๗๗ ๗๘ ๗๙ ๘๐ ๘๑ ๘๒ ๘๓ ๘๔ ๘๕ ๘๖ ๘๗ ๘๘ ๘๙ ๙๐ ๙๑ ๙๒ ๙๓ ๙๔ ๙๕ ๙๖ ๙๗ ๙๘ ๙๙ ๑๐๐ ๑๐๑ ๑๐๒ ๑๐๓ ๑๐๔ ๑๐๕ ๑๐๖ ๑๐๗ ๑๐๘ ๑๐๙ ๑๑๐ ๑๑๑ ๑๑๒ ๑๑๓ ๑๑๔ ๑๑๕ ๑๑๖ ๑๑๗ ๑๑๘ ๑๑๙ ๑๒๐ ๑๒๑ ๑๒๒ ๑๒๓ ๑๒๔ ๑๒๕ ๑๒๖ ๑๒๗ ๑๒๘ ๑๒๙ ๑๓๐ ๑๓๑ ๑๓๒ ๑๓๓ ๑๓๔ ๑๓๕ ๑๓๖ ๑๓๗ ๑๓๘ ๑๓๙ ๑๔๐ ๑๔๑ ๑๔๒ ๑๔๓ ๑๔๔ ๑๔๕ ๑๔๖ ๑๔๗ ๑๔๘ ๑๔๙ ๑๕๐ ๑๕๑ ๑๕๒ ๑๕๓ ๑๕๔ ๑๕๕ ๑๕๖ ๑๕๗ ๑๕๘ ๑๕๙ ๑๖๐ ๑๖๑ ๑๖๒ ๑๖๓ ๑๖๔ ๑๖๕ ๑๖๖ ๑๖๗ ๑๖๘ ๑๖๙ ๑๗๐ ๑๗๑ ๑๗๒ ๑๗๓ ๑๗๔ ๑๗๕ ๑๗๖ ๑๗๗ ๑๗๘ ๑๗๙ ๑๘๐ ๑๘๑ ๑๘๒ ๑๘๓ ๑๘๔ ๑๘๕ ๑๘๖ ๑๘๗ ๑๘๘ ๑๘๙ ๑๙๐ ๑๙๑ ๑๙๒ ๑๙๓ ๑๙๔ ๑๙๕ ๑๙๖ ๑๙๗ ๑๙๘ ๑๙๙ ๒๐๐ ๒๐๑ ๒๐๒ ๒๐๓ ๒๐๔ ๒๐๕ ๒๐๖ ๒๐๗ ๒๐๘ ๒๐๙ ๒๑๐ ๒๑๑ ๒๑๒ ๒๑๓ ๒๑๔ ๒๑๕ ๒๑๖ ๒๑๗ ๒๑๘ ๒๑๙ ๒๒๐ ๒๒๑ ๒๒๒ ๒๒๓ ๒๒๔ ๒๒๕ ๒๒๖ ๒๒๗ ๒๒๘ ๒๒๙ ๒๓๐ ๒๓๑ ๒๓๒ ๒๓๓ ๒๓๔ ๒๓๕ ๒๓๖ ๒๓๗ ๒๓๘ ๒๓๙ ๒๔๐ ๒๔๑ ๒๔๒ ๒๔๓ ๒๔๔ ๒๔๕ ๒๔๖ ๒๔๗ ๒๔๘ ๒๔๙ ๒๕๐ ๒๕๑ ๒๕๒ ๒๕๓ ๒๕๔ ๒๕๕ ๒๕๖ ๒๕๗ ๒๕๘ ๒๕๙ ๒๖๐ ๒๖๑ ๒๖๒ ๒๖๓ ๒๖๔ ๒๖๕ ๒๖๖ ๒๖๗ ๒๖๘ ๒๖๙ ๒๗๐ ๒๗๑ ๒๗๒ ๒๗๓ ๒๗๔ ๒๗๕ ๒๗๖ ๒๗๗ ๒๗๘ ๒๗๙ ๒๘๐ ๒๘๑ ๒๘๒ ๒๘๓ ๒๘๔ ๒๘๕ ๒๘๖ ๒๘๗ ๒๘๘ ๒๘๙ ๒๙๐ ๒๙๑ ๒๙๒ ๒๙๓ ๒๙๔ ๒๙๕ ๒๙๖ ๒๙๗ ๒๙๘ ๒๙๙ ๓๐๐ ๓๐๑ ๓๐๒ ๓๐๓ ๓๐๔ ๓๐๕ ๓๐๖ ๓๐๗ ๓๐๘ ๓๐๙ ๓๑๐ ๓๑๑ ๓๑๒ ๓๑๓ ๓๑๔ ๓๑๕ ๓๑๖ ๓๑๗ ๓๑๘ ๓๑๙ ๓๒๐ ๓๒๑ ๓๒๒ ๓๒๓ ๓๒๔ ๓๒๕ ๓๒๖ ๓๒๗ ๓๒๘ ๓๒๙ ๓๓๐ ๓๓๑ ๓๓๒ ๓๓๓ ๓๓๔ ๓๓๕ ๓๓๖ ๓๓๗ ๓๓๘ ๓๓๙ ๓๔๐ ๓๔๑ ๓๔๒ ๓๔๓ ๓๔๔ ๓๔๕ ๓๔๖ ๓๔๗ ๓๔๘ ๓๔๙ ๓๕๐ ๓๕๑ ๓๕๒ ๓๕๓ ๓๕๔ ๓๕๕ ๓๕๖ ๓๕๗ ๓๕๘ ๓๕๙ ๓๖๐ ๓๖๑ ๓๖๒ ๓๖๓ ๓๖๔ ๓๖๕ ๓๖๖ ๓๖๗ ๓๖๘ ๓๖๙ ๓๗๐ ๓๗๑ ๓๗๒ ๓๗๓ ๓๗๔ ๓๗๕ ๓๗๖ ๓๗๗ ๓๗๘ ๓๗๙ ๓๘๐ ๓๘๑ ๓๘๒ ๓๘๓ ๓๘๔ ๓๘๕ ๓๘๖ ๓๘๗ ๓๘๘ ๓๘๙ ๓๙๐ ๓๙๑ ๓๙๒ ๓๙๓ ๓๙๔ ๓๙๕ ๓๙๖ ๓๙๗ ๓๙๘ ๓๙๙ ๔๐๐ ๔๐๑ ๔๐๒ ๔๐๓ ๔๐๔ ๔๐๕ ๔๐๖ ๔๐๗ ๔๐๘ ๔๐๙ ๔๑๐ ๔๑๑ ๔๑๒ ๔๑๓ ๔๑๔ ๔๑๕ ๔๑๖ ๔๑๗ ๔๑๘ ๔๑๙ ๔๒๐ ๔๒๑ ๔๒๒ ๔๒๓ ๔๒๔ ๔๒๕ ๔๒๖ ๔๒๗ ๔๒๘ ๔๒๙ ๔๓๐ ๔๓๑ ๔๓๒ ๔๓๓ ๔๓๔ ๔๓๕ ๔๓๖ ๔๓๗ ๔๓๘ ๔๓๙ ๔๔๐ ๔๔๑ ๔๔๒ ๔๔๓ ๔๔๔ ๔๔๕ ๔๔๖ ๔๔๗ ๔๔๘ ๔๔๙ ๔๕๐ ๔๕๑ ๔๕๒ ๔๕๓ ๔๕๔ ๔๕๕ ๔๕๖ ๔๕๗ ๔๕๘ ๔๕๙ ๔๖๐ ๔๖๑ ๔๖๒ ๔๖๓ ๔๖๔ ๔๖๕ ๔๖๖ ๔๖๗ ๔๖๘ ๔๖๙ ๔๗๐ ๔๗๑ ๔๗๒ ๔๗๓ ๔๗๔ ๔๗๕ ๔๗๖ ๔๗๗ ๔๗๘ ๔๗๙ ๔๘๐ ๔๘๑ ๔๘๒ ๔๘๓ ๔๘๔ ๔๘๕ ๔๘๖ ๔๘๗ ๔๘๘ ๔๘๙ ๔๙๐ ๔๙๑ ๔๙๒ ๔๙๓ ๔๙๔ ๔๙๕ ๔๙๖ ๔๙๗ ๔๙๘ ๔๙๙ ๕๐๐ ๕๐๑ ๕๐๒ ๕๐๓ ๕๐๔ ๕๐๕ ๕๐๖ ๕๐๗ ๕๐๘ ๕๐๙ ๕๑๐ ๕๑๑ ๕๑๒ ๕๑๓ ๕๑๔ ๕๑๕ ๕๑๖ ๕๑๗ ๕๑๘ ๕๑๙ ๕๒๐ ๕๒๑ ๕๒๒ ๕๒๓ ๕๒๔ ๕๒๕ ๕๒๖ ๕๒๗ ๕๒๘ ๕๒๙ ๕๓๐ ๕๓๑ ๕๓๒ ๕๓๓ ๕๓๔ ๕๓๕ ๕๓๖ ๕๓๗ ๕๓๘ ๕๓๙ ๕๔๐ ๕๔๑ ๕๔๒ ๕๔๓ ๕๔๔ ๕๔๕ ๕๔๖ ๕๔๗ ๕๔๘ ๕๔๙ ๕๕๐ ๕๕๑ ๕๕๒ ๕๕๓ ๕๕๔ ๕๕๕ ๕๕๖ ๕๕๗ ๕๕๘ ๕๕๙ ๕๖๐ ๕๖๑ ๕๖๒ ๕๖๓ ๕๖๔ ๕๖๕ ๕๖๖ ๕๖๗ ๕๖๘ ๕๖๙ ๕๗๐ ๕๗๑ ๕๗๒ ๕๗๓ ๕๗๔ ๕๗๕ ๕๗๖ ๕๗๗ ๕๗๘ ๕๗๙ ๕๘๐ ๕๘๑ ๕๘๒ ๕๘๓ ๕๘๔ ๕๘๕ ๕๘๖ ๕๘๗ ๕๘๘ ๕๘๙ ๕๙๐ ๕๙๑ ๕๙๒ ๕๙๓ ๕๙๔ ๕๙๕ ๕๙๖ ๕๙๗ ๕๙๘ ๕๙๙ ๖๐๐ ๖๐๑ ๖๐๒ ๖๐๓ ๖๐๔ ๖๐๕ ๖๐๖ ๖๐๗ ๖๐๘ ๖๐๙ ๖๑๐ ๖๑๑ ๖๑๒ ๖๑๓ ๖๑๔ ๖๑๕ ๖๑๖ ๖๑๗ ๖๑๘ ๖๑๙ ๖๒๐ ๖๒๑ ๖๒๒ ๖๒๓ ๖๒๔ ๖๒๕ ๖๒๖ ๖๒๗ ๖๒๘ ๖๒๙ ๖๓๐ ๖๓๑ ๖๓๒ ๖๓๓ ๖๓๔ ๖๓๕ ๖๓๖ ๖๓๗ ๖๓๘ ๖๓๙ ๖๔๐ ๖๔๑ ๖๔๒ ๖๔๓ ๖๔๔ ๖๔๕ ๖๔๖ ๖๔๗ ๖๔๘ ๖๔๙ ๖๕๐ ๖๕๑ ๖๕๒ ๖๕๓ ๖๕๔ ๖๕๕ ๖๕๖ ๖๕๗ ๖๕๘ ๖๕๙ ๖๖๐ ๖๖๑ ๖๖๒ ๖๖๓ ๖๖๔ ๖๖๕ ๖๖๖ ๖๖๗ ๖๖๘ ๖๖๙ ๖๗๐ ๖๗๑ ๖๗๒ ๖๗๓ ๖๗๔ ๖๗๕ ๖๗๖ ๖๗๗ ๖๗๘ ๖๗๙ ๖๘๐ ๖๘๑ ๖๘๒ ๖๘๓ ๖๘๔ ๖๘๕ ๖๘๖ ๖๘๗ ๖๘๘ ๖๘๙ ๖๙๐ ๖๙๑ ๖๙๒ ๖๙๓ ๖๙๔ ๖๙๕ ๖๙๖ ๖๙๗ ๖๙๘ ๖๙๙ ๗๐๐ ๗๐๑ ๗๐๒ ๗๐๓ ๗๐๔ ๗๐๕ ๗๐๖ ๗๐๗ ๗๐๘ ๗๐๙ ๗๑๐ ๗๑๑ ๗๑๒ ๗๑๓ ๗๑๔ ๗๑๕ ๗๑๖ ๗๑๗ ๗๑๘ ๗๑๙ ๗๒๐ ๗๒๑ ๗๒๒ ๗๒๓ ๗๒๔ ๗๒๕ ๗๒๖ ๗๒๗ ๗๒๘ ๗๒๙ ๗๓๐ ๗๓๑ ๗๓๒ ๗๓๓ ๗๓๔ ๗๓๕ ๗๓๖ ๗๓๗ ๗๓๘ ๗๓๙ ๗๔๐ ๗๔๑ ๗๔๒ ๗๔๓ ๗๔๔ ๗๔๕ ๗๔๖ ๗๔๗ ๗๔๘ ๗๔๙ ๗๕๐ ๗๕๑ ๗๕๒ ๗๕๓ ๗๕๔ ๗๕๕ ๗๕๖ ๗๕๗ ๗๕๘ ๗๕๙ ๗๖๐ ๗๖๑ ๗๖๒ ๗๖๓ ๗๖๔ ๗๖๕ ๗๖๖ ๗๖๗ ๗๖๘ ๗๖๙ ๗๗๐ ๗๗๑ ๗๗๒ ๗๗๓ ๗๗๔ ๗๗๕ ๗๗๖ ๗๗๗ ๗๗๘ ๗๗๙ ๗๘๐ ๗๘๑ ๗๘๒ ๗๘๓ ๗๘๔ ๗๘๕ ๗๘๖ ๗๘๗ ๗๘๘ ๗๘๙ ๗๙๐ ๗๙๑ ๗๙๒ ๗๙๓ ๗๙๔ ๗๙๕ ๗๙๖ ๗๙๗ ๗๙๘ ๗๙๙ ๘๐๐ ๘๐๑ ๘๐๒ ๘๐๓ ๘๐๔ ๘๐๕ ๘๐๖ ๘๐๗ ๘๐๘ ๘๐๙ ๘๑๐ ๘๑๑ ๘๑๒ ๘๑๓ ๘๑๔ ๘๑๕ ๘๑๖ ๘๑๗ ๘๑๘ ๘๑๙ ๘๒๐ ๘๒๑ ๘๒๒ ๘๒๓ ๘๒๔ ๘๒๕ ๘๒๖ ๘๒๗ ๘๒๘ ๘๒๙ ๘๓๐ ๘๓๑ ๘๓๒ ๘๓๓ ๘๓๔ ๘๓๕ ๘๓๖ ๘๓๗ ๘๓๘ ๘๓๙ ๘๔๐ ๘๔๑ ๘๔๒ ๘๔๓ ๘๔๔ ๘๔๕ ๘๔๖ ๘๔๗ ๘๔๘ ๘๔๙ ๘๕๐ ๘๕๑ ๘๕๒ ๘๕๓ ๘๕๔ ๘๕๕ ๘๕๖ ๘๕๗ ๘๕๘ ๘๕๙ ๘๖๐ ๘๖๑ ๘๖๒ ๘๖๓ ๘๖๔ ๘๖๕ ๘๖๖ ๘๖๗ ๘๖๘ ๘๖๙ ๘๗๐ ๘๗๑ ๘๗๒ ๘๗๓ ๘๗๔ ๘๗๕ ๘๗๖ ๘๗๗ ๘๗๘ ๘๗๙ ๘๘๐ ๘๘๑ ๘๘๒ ๘๘๓ ๘๘๔ ๘๘๕ ๘๘๖ ๘๘๗ ๘๘๘ ๘๘๙ ๘๙๐ ๘๙๑ ๘๙๒ ๘๙๓ ๘๙๔ ๘๙๕ ๘๙๖ ๘๙๗ ๘๙๘ ๘๙๙ ๙๐๐ ๙๐๑ ๙๐๒ ๙๐๓ ๙๐๔ ๙๐๕ ๙๐๖ ๙๐๗ ๙๐๘ ๙๐๙ ๙๑๐ ๙๑๑ ๙๑๒ ๙๑๓ ๙๑๔ ๙๑๕ ๙๑๖ ๙๑๗ ๙๑๘ ๙๑๙ ๙๒๐ ๙๒๑ ๙๒๒ ๙๒๓ ๙๒๔ ๙๒๕ ๙๒๖ ๙๒๗ ๙๒๘ ๙๒๙ ๙๓๐ ๙๓๑ ๙๓๒ ๙๓๓ ๙๓๔ ๙๓๕ ๙๓๖ ๙๓๗ ๙๓๘ ๙๓๙ ๙๔๐ ๙๔๑ ๙๔๒ ๙๔๓ ๙๔๔ ๙๔๕ ๙๔๖ ๙๔๗ ๙๔๘ ๙๔๙ ๙๕๐ ๙๕๑ ๙๕๒ ๙๕๓ ๙๕๔ ๙๕๕ ๙๕๖ ๙๕๗ ๙๕๘ ๙๕๙ ๙๖๐ ๙๖๑ ๙๖๒ ๙๖๓ ๙๖๔ ๙๖๕ ๙๖๖ ๙๖๗ ๙๖๘ ๙๖๙ ๙๗๐ ๙๗๑ ๙๗๒ ๙๗๓ ๙๗๔ ๙๗๕ ๙๗๖ ๙๗๗ ๙๗๘ ๙๗๙ ๙๘๐ ๙๘๑ ๙๘๒ ๙๘๓ ๙๘๔ ๙๘๕ ๙๘๖ ๙๘๗ ๙๘๘ ๙๘๙ ๙๙๐ ๙๙๑ ๙๙๒ ๙๙๓ ๙๙๔ ๙๙๕ ๙๙๖ ๙๙๗ ๙๙๘ ๙๙๙ ๑๐๐๐

มูลบท ได้สอนให้ช่วยตัวเองอ่านได้เองเป็น ผู้เขียน ถ้าหมั่นเพียรเอาจริงๆ โดยมากต้องเร่ร่อนไปกับพ่อแม่ เพราะเป็นข้าหลวงมหาดไทย ไม่มีเวลาสอนลูก การเรียนก็เร่ไปตามเขาลำเนาไพร บนหลังช้างบ้าง ทางเรือบ้าง อาศัยรักอ่านจึงพอไปได้ คุณแม่ไม่สู้ทอ้งเที้ยว ตอนขึ้นต้นใหม่ ๆ ขาเขี้ยวทอ้งวัน ยายอ้าแกกั่วว่านะโมโตเร็ว ๆ แล้วก็ร้องให้ แต่ทอ้งเขาเล่นหยิกขาเขี้ยวเป็นจำ ๆ

เรื่องคุณท้าววรจันทร์

ใครไม่เคยได้ยินชื่อคุณท้าววรจันทร์เสียไป ศัพท์เด็กหมายความว่าเซ่อ ท่านผู้เป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๔ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เป็นเจ้าจอมมารดาของในกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา พระบิดา

ของ ม.จ. ธานีนิติ (กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร) คุณท้าวเป็นตัวเอกในเรื่อง *อิเหนา* เป็นพระเอกคืออิเหนา

เมื่อผู้เขียนได้เข้าอยู่ในวังแล้ว อายุราว ๑๐ ขวบ ท่านก็แก่แล้ว กิตติศัพท์เขาเล่าลือว่าท่านดีมาก เด็กได้ยินก็คร่ำทันท่มาก เขาว่าท่านจับคนใส่ตรวนได้ เด็กเลยกลัวตัวสั่น ท่านขึ้นเฝ้าได้บางเวลาเหมือนกัน ต้องยอมรับกันในพวกเด็กว่าท่านน่าเกรงขามจริง ทำเดินของท่าน แม้แก่แล้ว ก็ดูออกว่าถ้าท่านเป็นสาวคงจะสวย

ถ้าวันไหนเด็กเห็นท่านผ่านห้องหม่อมเจ้า เด็กจะบอกกันว่าคุณท้าววรจันทร์มาแล้ว ห้องหม่อมเจ้าจะเจียบกริบ หยุดเสียงจ๊อกแจ๊กทันที เหมือนลูกไก่ได้ยินสัญญาณว่าเหยี่ยวแม่ไก่มา พวกมันลงนั่ง เอาบานหน้าต่างบัง ราวกับว่าท่านจะเอื้อมมือมาฉุดอย่างนางนาคพระโขนง พอท่านผ่านไปแล้ว จึงหายใจคล่อง เราเคยเห็นอยู่เป็นนิจ ว่าหม่อมเจ้าธานี ฯ เดินตามท่าน (คือคุณย่า) เสมอ ๆ ไม่มีผิดพลาดกันเลย เด็กพิศวงว่าทำไมท่านไม่กลัวเหมือนเรา เรากลัวแทบตาย บางเวลาเราจะออกไปเฝ้าท่าน คือ แแถวนอก แแถวพวกนี้ปลูกเป็นแถวยึด ยันขวางพระราชวัง ตะวันตกไปตะวันออกเป็นสุท มีห้องนอนชั้นบน ใต้ถุน ครัว ห้องน้ำ เจลียง พวกข้าราชการผู้น้อยอยู่เต็ม แต่เราจะต้องผ่านตำหนักคุณท้าววรจันทร์ อีตอนนั้นการเดินทางไปแถวนอกต้องชะงัก ตอนจะผ่านประตูตำหนักคุณท้าว เด็กจะหยุดปรึกษากันเป็นกลุ่ม ต้องให้สหายไปค้อมมองว่าท่านอยู่หรือเปล่า ถ้าประตูท่านปิดก็ตีไป ถ้าเปิดเป็นปัญหา ถ้าท่านหันหน้าออกก็ยากจะผ่าน ถ้าท่านหันข้างดีหน่อย ตำหนักท่านเคย ประตูเปิด ท่านมองออกมา จะเห็นคนผ่านสบาย พวกให้สัญญาณ

ว่าผ่านได้ก็เตรียมตัวชุด คือเข้า โกงตัว ก้มหัวแล้วก็ชุดไปที่ละคน แล้ว
แต่ประโยชน์ของใคร ทุกคนปลอดภัย พันแดนมฤตยู เหนื่อยแทบตาย

กลัวท่านทำไมก็ไม้อีก ท่านไม่เคยมองเรา ท่านไม่เคยตาเขียวใส่เรา
เหมือนสมเด็จพระเจ้า ถ้าท่านจะมองก็กลางกระหม่อมเรานั้นแหละ เพราะท่านเดิน
หน้าเซิก ศีรษะตรง ก้มไม่ลงคอก บ้างหาว่าท่านฝั่งคน เด็กยังกลัวใหญ่
แต่ท่านธานีเก่ง ไม่ยกกลัว ทรงดำเนินไถ่ไถ่ พวกเราหนี ไม่รู้จะไป
ทางไหน

ไปต่างประเทศ

เตรียมตัว

ภายหลังที่สมเด็จพระรับสั่งเรียกตัวผู้เขียนไปบอกว่า คุณแม่ให้ส่งตัวตามไปต่างประเทศแล้ว ๒-๓ วัน สมเด็จพระที่นั่งพระกรุณา จัสดาเสื่อผ้าประทานรับสั่งให้ไปตามช่างตัดเสื้อประจำพระองค์จากห้องแบคแมน (Bad Man) แปลว่าคนไม่ดี มาวัดตัว และจัดเย็บเหมาเสร็จ พอเสร็จเรียบร้อย ช่างก็นำเข้ามาถวายถึงในวัง เจ้าของไม่ได้เห็นเสื้อผ้านั้นรุ่งขึ้นจะออกเดินทาง ไม่มีการลองใส่หรือแก้กันเลย รับสั่งให้เอามาไว้ให้ที่ห้องหม่อมเจ้า

คืนนั้นกินข้าวปลากันแล้ว ทุกคนก็อยากจะเห็นของในหีบใหญ่นั้น รวมทั้งเจ้าของตัวเล็ก ๆ รุ่มล่อมหีบเสื้อผ้านั้นอยู่ เจ้าของฉวยก่อนตอนบน ๆ ได้เสื้อเรียกว่าบลาวส์ สีชมพูจุกดำ สวยมาก ๑ ตัว แล้วกับบลาวส์แพรสีนวล ๑ ตัว ที่นี้ไม่ทันใจผู้ดู ลงฉวยกันคนละตัวสองตัว ได้กระโปรงสีน้ำเงินแก่ เป็นผ้าเสิร์ชหนาหน้อย ๑ ตัว เสื้อนอน ๔ ตัว กระโปรงชั้นใน (เปคติกัด) ๔ ตัว พิ่นขาวดอกเล็ก ๆ สีชมพู ผ้า เหลือง และเขียว สีละตัว สวยมาก กางเกงในสวยมาก ราว ๒-๓ ตัว เสื้อใน ๔ ตัว เอาออกมากองนอกหีบ ของอื่นก็มี เช่น หวี แปรง ๆ ผม น้ำอบโอเคอโคโลญ ผ้าเช็ดตัว ผ้าเช็ดหน้าเล็ก แต่ไม่มีใครแยแส อ้อ ยังมีของเด็กไม่รู้จักคือ สเตย์ (Stay) เด็กเขาไม่ใส่กัน แต่ทำไมช่างตัดเสื้อทำมาให้ก็ไม่ทราบ รื้อดูหมดแล้ว คุณขจรเธออยากได้บลาวส์ตัวสีชมพูจุกเม็ดพริกไทย

คำ แต่เจ้าของบอกปัดว่ามีเสื้อ ๒ ตัวเท่านั้น จะให้ยังงัย เธอต่อว่าว่าเสียแรงรักกัน ขอของอย่างเดียวไม่ให้ ถ้าไม่ใช่เป็นคราวจะจากกันในวันพรุ่งนี้แล้ว เธอคงจะโกรธมาก คุณกันอิมแล้วผู้เขียนก็เก็บของลงหีบ พวกสิงไปไหนต่อไหนกันหมด การเก็บคงไม่เรียบร้อยเท่าใด เพราะปิดฝาหีบไม่ลง เจ้าของเลยทิ้งเอาไว้อย่างนั้น ไม่เห็นเดือดร้อน เรไ้ไปยุคุณขจร ทำม้วยกับคุณวาสติกว่า ถิ่นนี้ต้นตื้นกันหน่อย คงจะไม่มีใครสนใจว่าคุณอุ๊ยจะไปนอนเคียงข้างใคร หนึ่งยามก็หลับกันหมด

ตื่นเช้าเห็นหีบปิดเรียบร้อย ไม่ทราบว่ามีใครเปิดให้ จะอ่าใครบ้าง จำไม่ได้ พอรอสัก ๔ โมงกว่าๆ (เวลาเดี๋ยวนี ๑๐ น.) คุณชม พี่เลี้ยงเอกก็มาบอกให้แต่งตัว จะพาไปบ้านเจ้าคุณวิสุทธิ (สุริยศักดิ์) มรว. เปี้ย มาลากุล (ต่อมาเป็นเจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ) เวลานั้นว่ากระทรวงธรรมการ สมเด็จเจ้าฟ้าเธอให้จัดส่งจนถึงพ่อแม่ ที่บ้านเจ้าคุณวิสุทธิ ได้พบมิสเตอร์จอห์นสัน สังกัดกระทรวงธรรมการ เป็นที่ปรึกษากระทรวง และเป็นผู้ดูแลผู้เขียน ระหว่างเดินทางโดยเรือกลไฟ ชื่อเรือเตลี ไปสิงคโปร์

ผู้เขียนเสียใจบ้าง ตอนไปลาคุณจงขวาทัง (เจ้าพระยาธรรมา) ก่อนลงเรือ จำไม่ได้ว่าได้ทูลลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพราะตอนที่คุณชมพาไปบ้านเจ้าคุณวิสุทธินั้น สมเด็จฯยังทรงบรรทมอยู่ เราลงเรือที่ทำข้างวังหน้า จะถูกหรือผิดก็ไม่ทราบ จำไม่ถนัด

เริ่มเดินทาง

เรือจอดอยู่กลางน้ำ มิสเตอร์จอห์นสันใจดีมาก กับตันก็ใจดีมาก พูดภาษาไทยได้ดีพอเข้าใจ หน้าตามิสเตอร์จอห์นสันหล่อมาก ยังหนุ่ม ๆ ราว ๓๐ กว่า กับตันมีอายุ ลงพุงแล้ว แต่ไม่ถึงพลุ้ย กับตันชวนคุยต่างๆ

คงจะกลัวเด็กเหงา ให้หนูของเล่น ๑ ตัว เหมือนหนูจริง แกเอามาเกาะที่
 เสื่อ ผู้เขียนสะก๊ว คิดว่าหนูจริง มันมีขี้ตู่ทอ้ง เกี่ยวกับเสื่อผ้าติดเหมือน
 หนูตาย ผู้เขียนไม่ตื่นทะเลเท่าใด เพราะเมื่อ ๘ ขวบ ไปอยู่บางปลาสร้อย
 พ่อไปเป็นเจ้าเมืองอยู่ ๘ เดือน จึงกลับ ๘ ขวบก็เข้าวัง สมุทวาทูรปหีบสี่
 ผู้เขียนมี ในกรมหมื่นปราบปรทานให้ ผู้เขียนไม่เหงา ชอบคุปลา
 นกกระจอกมันบินเข้าเรือเวลาคลื่นซัด ปลาโลมาตัวโตๆ น่ารัก แต่เขาว่า
 มันใจดี ช่วยคนตกน้ำ เลยไม่ค่อยกลัวมัน ราว ๕ วันก็ถึงสิงคโปร์ แรก
 เห็นโฉมหน้าทีเรียกว่าตะตา เมื่อถึงท่าเรือ ก็เห็นเรือใบนับไม่ถ้วน อยู่
 ริมฝั่ง ยาวยืด บ้างก็กางใบ บ้างก็ม้วน แต่เรือกลไฟไม่เห็น จำไม่ได้แน่
 ว่าจะมี เรือใบยังจำได้ แต่เรือกลไฟจำไม่ได้ มิสเตอร์จอห์นสันบอกว่า
 ต้องค้างในเรือ ๑ หรือ ๒ คืน คอยเรือไฟใหญ่มารับไปต่อไป ตกกลาง
 ในเรือคืนนั้น

เข้าขึ้นรับประทานอาหารเข้าแล้ว มิสเตอร์จอห์นสันพาขึ้นบก ไม่มี
 เงินติดตัวสักเกเดียว มิสเตอร์จอห์นสันสนใจดี แกว่าจะซื้ออะไรก็ได้ แก
 จะให้ ผู้เขียนก็เอา ช้อพัตญี่ปุ่นเล็กๆ ๒ อัน ร้านก็ไม่ผิดกับร้านเล็ก ๆ
 ในเมืองเรา ไม่โอ้อวดอะไร นี่พูดถึงที่ใกล้ ๆ ท่าเรือ แม้ที่ทำงานของ
 รัฐบาลก็ขนาดอำเภอชั้นนอกของเรา ผู้เขียนกับมิสเตอร์จอห์นสันเดินซื้อของ
 เล็กน้อย โดยมิสเตอร์จอห์นสันซื้อให้ หอบของมาเกือบถึงสะพานข้ามไป
 เรือ เกิดลืมหัด ๒ เล่มหายไป มิสเตอร์จอห์นสันสนใจดี กลับไปดูตามร้าน
 ก็ไม่มี ตกลงว่าหาย พอเดินมาถึงสะพาน ตอนที่รู้ว่าพัตหาย ก็เกิดได้พัต
 มา ผู้เขียนหนีบรักเร็วไวแล้วลืมหัด ถ้ามิสเตอร์จอห์นสันเป็นคนขี้โมโห ผู้
 เขียน ถ้าจะโดนเขกหัวแน่ เดินหากันเกือบตาย แต่มิสเตอร์จอห์นสันกลับ

หัวเราะก๊ากใหญ่ เอามือตบหัว บอกว่าไม่เป็นไร ไม่ต้องกลัว แล้วก็พาลงเรือ ผู้เขียนรู้สึกรักมิสเตอร์จอห์นสันมากทีเดียว พอรับประทานอาหารกลางวันแล้ว ยังชวนไปดูสวนสาธารณะอีก เรากลับขึ้นบกไปทำการ ซึ่งอยู่ใกล้ท่าเรือมาก มิสเตอร์จอห์นสันทำธุรกิจแล้ว เราไปหารถ จะออกนอกเมือง เห็นมีรถเจ๊กเรานี่เอง มี ๒ ล้อ คนลาก จอดอยู่หลายคัน ผู้เขียนเห็นแล้วเศร้าแลตใจ ตาคคนลากรถไม่มีผ้าห่มเลย มีผ้ากว้างสักคืบครึ่ง แขนงข้างหน้า ข้างหลังไม่มี ใจผู้เขียนเวลานั้นรู้สึกชอบกล อายแทน สงสารด้วย คิดว่าคงจนมาก ไม่ชอบภาพด้วย จะบอกไม่ไปก็เกรงใจมิสเตอร์จอห์นสัน หรือหรีต่าขึ้นไปบนรถกับมิสเตอร์จอห์นสัน ทั้งบอกให้เอาม่านลงเสีย มิสเตอร์จอห์นสันรู้ที หัวเราะใหญ่ เอาม่านลงให้ ค่อยสบายใจ ตามว่าเขาจน ๆ ไม่มีผ้าห่มม่านนี้ เวลานี้เขาตลอคทาง เข้าไปในสวน เห็นต้นชบา ต้นเงาะ ตกมาก นอกนั้นจำไม่ได้ เพราะจวนหมดเวลา ต้องกลับ หนทางไกลด้วย ม่านรถคงเอาลงตามเดิม

พอมาถึงท่าเรือ เห็นเรือลำใหญ่ รวากับบ้าน มาเทียบกับเรือเรา เรือเราตุงเล็กกว่าเขาราว ๒ เท่า ผู้เขียนตื่นเต้นมากทีเดียว ดีใจว่าจะได้ขึ้นอยู่บนเรือใหญ่นั้น พอถึงเรือ ริมขนของไปเรือใหญ่ ที่จอดติด ๆ กันอยู่แล้ว ขนสินค้าเสร็จ ตอนเรือออก จำไม่ได้ คงจะนอนหลับ แหม พอออกทะเลใหญ่ ก็อมมหาสมุทรอินเดีย ตอนนีเรือโยนใหญ่ ผู้เขียนสนุกเหมือนไล่ชิงช้า ผลักไปสูงแล้วปล่อย คลื่นแต่ละลูกโตเท่าบ้าน ใหญ่โตกว่าก็มี ผู้เขียนไม่กลัว ชอบตอนมันยกหัวแล้วปักดิ่งลงไป พลิกไปพลิกมาแล้วก็ชะเง้อหัวขึ้น ปักลง ดูทำให้เรือไปเร็วกว่าอีกด้วย น้ำก็แตกกระจายเป็นฟองขาวไป

เราออกเดินทางต่อไป มุ่งอ่าวปีนัง เข้าใจว่า ๔ ชั่วโมงก็ถึงปีนัง จะไม่ถึงก็เป็นได้ เขาว่าเป็นเกาะอยู่ใต้ธงอังกฤษ ไม่ค่อยแปลกตา เหมือนบ้านนอกบ้านเรา ไม่ได้เข้าเมือง ไม่ทราบว่าจะเลวอย่างไร ทั้งดูเหมือนไม่ได้จอคนนาค้วย จำไม่ได้ว่านานเท่าไร ผู้เขียนได้ไปเรือใหญ่โตเท่าบ้านสบายใจมาก ดูเขาเอาสินค้าขึ้น เสียงกังสนั่น ที่เอาลงก็มี ไม่ใคร่สนใจ วาครุบรรยายสีเล่น ผู้โดยสารขึ้นเรือมาราวๆ ๓ หรือ ๔ คน เป็นหญิงสาวหน้าตาดีคนหนึ่ง ผู้ชายค่อนข้างมีอายุ ๑ คน ผู้หญิงมีอายุ ๒ คน

ลืมแล้วว่า มีหญิงชาวอังกฤษคนหนึ่ง ชื่อมิสเคิลี่ ไม่สาวแล้ว สาวทึมทึก แก่ปวยเป็นไซ้ หัวโกรนเลย ไม่สวยแต่ใจดี แก่ชอบเลี้ยงผู้เขียนดูแลทุกข์สุข ช่วยมิสเตอร์จอห์นสัน เย็นช่วยแต่งตัวให้ เพราะถ้าไม่ช่วยผู้เขียนคงแต่งตัวประหลาด ๆ เป็นแน่ เพราะวันหนึ่งผู้เขียนเบื่อกะโปรงสีน้ำเงินแก่ซึ่งมีตัวเดียว ใส่ทุกวัน เลยเอาเบติโกตัวหนึ่งขึ้นไปบนคางฟ้า เพราะมันสวย ฟันขาวดอกสีเล็ก ๆ น่ารักมาก ผู้เขียนไม่รู้ ไม่มีใครบอกว่าต้องใส่กับอะไร แต่งตามใจชอบ พวกผู้โดยสารทั้งสาวและแก่ ต่างยิ้มแล้วแลดูมิสเตอร์จอห์นสัน เวลานั้นมิสเตอร์จอห์นสันทั้งหนุ่ม หล่อและเป็นโสด ชักจะหน้าแดง จึงเดินไปหามิสเคิลี่ กระซิบให้ดู มิสเคิลี่ต้องจับตัวไปจัดการให้ถอดออกเปลี่ยน ผู้เขียนไม่ทุกข์ร้อน ถอดก็ถอด ไม่รู้เรื่อง คงจะทำความกังวลให้มิสเตอร์จอห์นสันมิใช่น้อย แต่แกก็ยังคงปราถนิ^๕ชนบทก็ซื้อของกินของเล่นให้อีก ปีนังก็เหมือนบ้านนอกเมืองเรา

เราออกจากปีนังเมื่อไรไม่ทราบ ตื่นเช้าก็ออกทะเลเล็กแล้ว ห้องที่ผู้เขียนอยู่ในเรือ (Cabin) เล็กมาก จึงอยู่ได้คนเดียว จะข้ามไปเมืองท่า

โคลัมโบ ขึ้นกับเกาะอังกฤษ ไม่เข้าเท่าไรก็ถึงเกาะลังกา เมืองท่าชื่อโคลัมโบ ไม่ห่างจากอินเดียเท่าไรนัก

เมืองนี้แปลกมากกว่าเมืองท่าอื่นๆ คือ มีเขื่อนกั้นน้ำทะเล จะเปรียบก็เหมือนโป๊ะจับปลา มีช่องว่างไว้ให้เรือเข้าไปอาศัยบังคลื่นลม โปะนี้ทำด้วยหินและปูน เหมือนทำกำแพง เรือเดินทะเลใหญ่เท่าที่ผู้เขียนโดยสารมา จะเข้าไปจอดได้หลายลำ กำแพงเขื่อนนี้คงจะหนาแล่นมาก จึงสามารถต้านคลื่นใหญ่ ๆ ได้ เรือเดินทะเลผ่านมา จะได้ยินเหมือนเสียงปืนใหญ่ยิงดังปัง ๆ ๆ ๆ ไม่ขาดสาย นั่นคือเสียงคลื่นกระทบกำแพง เมื่อใกล้เข้ามาอีก ก็จะได้เห็นน้ำทะเล พุ่งขึ้นมาเหมือนน้ำพุสูงหลายเมตร ตลอดแนวกำแพงน้ำคูมาก ลองนึกดูว่าถ้าไม่มีกำแพงกั้นไว้ เรือจะจอดสะดวกได้อย่างไร บางทีคงจะเกาะสมอ โช้ขาดปะทะกัน เขาจึงต้องทำอย่างนี้ บัตันก็ล่องเลยมาถึง ๗๒ ปี กำแพงนั้นจะคงอยู่หรือไม่ก็ไม่ทราบ เห็นตั้งแต่อายุ ๑๒ บัตัน ๘๔ แล้ว ก็จำได้เพียงเวลานอนในเรือ เวลาจอดในโป๊ะหินนี้ จะไม่หลับสนิทเลย เพราะเสียงคลื่นนอกโป๊ะ ผู้ไม่เคยชินจะรำคาญที่สุด แม้เด็กก็เดือดร้อน อยากให้ผ่านไปเร็ว ๆ

มีสิ่งน่าเล่าสู่ให้ฟังอีกอย่าง ในโป๊ะหินนี้ กว้างใหญ่ คิดว่าจะจุเรือขนาดใหญ่ที่สุดสัก ๑๐๐ ลำ ตามการคาดของเด็กชนนี้ ตอนเรือทอดสมอแล้ว มีเรือเล็กๆ ขนาดเรือพระท่านออกบิณฑบาตร รูปร่างแปลกดี เป็นเรือคู่ คู่ของเรือคือไม้ท่อน เกลาคล้ายกระสวยเขาทอดผ้าเต๊โบริน เล็กกว่าเรือพี จะเรียกว่าเรือพี่น้องก็ได้ เชื่อมโยงกับเรือพี โดยมีไม้กลม ๆ ยาวประมาณ ๑ เมตร ตีโยงไปต่อกับข้างเรือพี มีน้องประคองไว้ เขวากันล่อม นั่งคนเดียว พายออกมาที่เรือเรา แล้วก็ร้องไถ่ ๆ ๆ ผู้เขียนถามมิสเตอร์

จอห์นสันว่าเขาทำอะไร แถบบอกว่าค่าน้ำ ถ้าเราเอาอัฐโยนลงไปอันละ ๑ เพนนี่ เงินอังกฤษ หรือครึ่งเพนนี่ เด็กชาวเรือก็จะโยนน้ำคำดังลงไปเอาได้ ใส่ปากไว้แล้วก็มาขอใ้ ๆ อีก ผู้เขียนไม่มีอัฐติดตัวเลย มิสเตอร์จอห์นสันให้ทั้งเยะ ผู้เขียนสนุกใหญ่ โยนทีละเพนนี่ แล้วมองตามคนดำเห็นจนตะกรับเอาอัฐได้ สนุกมาก หมกอัฐถึงได้หยุด มิสเตอร์จอห์นสันตามใจ ไม่อันเลย ประหลาดว่าน้ำใส เห็นชัด ถ้าฉลามมา จะกิน ก็เห็นทัน แต่ไม่มี

ยังมีเรื่องขำอีกบทหนึ่ง มีคนโดยสารผัวเมีย มีลูกน้อยอายุราว ๓ ขวบหนึ่งคน เด็กนั้นไม่ยอมขึ้นเรือใหญ่ ร้องจ๋า ๆ คำพ่อล่อแม่ “God damm Papa” “God damm Mama” ตลอดเวลา ขึ้นพ่อแทบอ้อมไม่ติด พ่อไม่ยอม อ้อมขึ้นเรือจนได้ พ่อขึ้นเรือแล้วก็ร้องคำตลอดเวลา พ่อปลอบก็ไม่ยอมหยุด พ่อเลยตีให้ขาดทีกัน แทนที่จะเพลาลี้อยลง กลับแผดใหญ่ แม่ก็ยังไม่แก่ พ่อก็หนุ่มใหญ่ แม่หน้าแดง พ่อก็หน้าแดง เรือก็จวนถึงเวลาออก พ่อปรามไม่อยู่ ต้องวิ่งลงเรือไป มียายพี่เลี้ยงเป็นแจ็ก เด็กเรียกยายมาด้วย แกงของอยู่ พอเสร็จแก็ก็นำ เด็กถึงหยุด พ่อก็ผู้เขียนไปดู เด็กทำท่าจะทำอีก ผู้เขียนต้องถอยไปห่าง ๆ และพยายามพูดด้วย อายะก็ปลอบจนอารมณ์ดี ยอมให้ผู้เขียนเข้าใกล้ ผู้เขียนประจบ อยากให้เด็กรัก วิ่งไปเอานาฬิกาพกเรือนทองของมิสเตอร์จอห์นสันมาให้ เด็กฟังเสียงดังตึก ๆ ๆ ผู้ชายสมัยนั้นเขาแขวนนาฬิกาพก ถ้าเป็นฝรั่งมีสายสร้อยทองคำ มีแหวนหนีบกับเสื้อกั๊กข้างหนึ่ง ตัวนาฬิกาใส่กระเป๋าสีเสื้อกั๊กอีกข้างหนึ่ง มีเสื้อนอกสวมเปื้อกอกหน่อย เพื่อบวคนาฬิกา คนมีเงินใช้นาฬิกาทอง จะถูกแพงก็ทีเนื้อทองเท่านั้น ผลสุดท้ายหนูชาติก็ญาติกับผู้เขียน มันจะกินข้าวก็ต้อง

กินด้วยกัน อร่อยก็เสียด้วย มีข้าวกับเนื้อสันทอด หั่นวางบนข้าว มีน้ำ
เกรวี่ราดโชก กินบนตาคั่ว ไม่ต้องลงไปห้องกินข้าวซึ่งอยู่ชั้นล่าง อายะก็
สบาย พอไปทำธุระได้บ้าง ผู้เขียนพูดแซกได้บ้าง ๒-๓ คำ พอเข้าใจกัน
ชาติชอบเสียงนาฬิกาเดิน ต้องเขว่นไว้ใต้เก้าอี้หวายยาว ชาลีนอนไถ่นั้น
ฟังเสียงนาฬิกาเดินตึก ๆ จนหลับไป ผู้เขียนตึกโค้งก็หลับกลางกระดานไป
ด้วยกัน

พันทวีปเอเชีย

ตลอดทางข้ามมหาสมุทรอินเดีย ถึงเมืองท่าเอเดน เดินทางราว ๑๐
วันจึงข้ามพ้น มหาสมุทรนี้กว้างใหญ่มาก ไม่เห็นฝั่งเลย มีแต่น้ำกับฟ้า
คลื่นก็โต ของวาวบนโต๊ะบางวันกระเด็นตกหมด แหกแตกไป แต่เด็ก
ทั้งสองดูไม่ทุกข์ร้อน ถ้าคลื่นจึก อายะก็จะพาเข้าห้อง คลื่นบางลูกก็ซัดตุ้ม
มาถึงตาคั่ว นึกกลัวมาก ถ้าเรือล่มต้องตายหมด ไม่มีท่ารอด นึกกลัว
จริง ๆ เด็กชน ๆ มีผู้ใหญ่อยู่ด้วย ก็ไม่กลัวเท่าไร ข้ามฟากนี้ไปฟากโน้น
ได้คลื่นไปเรื่อย ราว ๑๐ วันจึงพ้น

ถึงเอเดน เมืองท่า จะเข้าสู่ยิปต์ ประเทศในเขตอัฟริกา มีทางลัด
คือทางคลองสุเอซ ร่นเวลามาก ไปทางอ้อมนานกว่าจะถึง

ที่เอเดน ไม่น่าดูน่าแล เป็นเขาตั้งตลอดชายฝั่ง ไม่มีหาด ที่ทำการ
อยู่บนยอดเขา ไปมา ปีนกันย่ำแย่ ตลิงสูงเหมือนแม่น้ำทางเหนือของเรา
อย่างนั้นแหละ พวกกรรมกรก็ชอบกล ผู้เขียนเห็นแล้ว ถ้าพบที่เปลี่ยว
จะต้องวิ่งหนี แซกไม่คำอย่างลังกา อินเดีย ชาวๆ แงๆ ผมแดง ตาเขียว
แดงชอบกล น่าเกลียดมาก กรรมกรต้องแบกของขึ้นไปบ้าง หามขึ้นไป

บ้าง เรือรบของก็ไม่ใหญ่เท่าเรือโป๊ะของเรา ซักกินน้ำขึ้น เขาไม่ยกกล้วย
ปลาจลาม ซึ่งว่ายเวียนรอบ ตัวโตเท่าคน โตกว่าก็มี ยาวส่วนมากราว
เมตรครึ่งถึงสองเมตรครึ่ง ผู้เขียนดูอยู่บนคาคพ่ายังกลัวแทบตาย มิสเตอร์
จอห์นสันเห็นกล้วยหัวเราะเยาะ ว่ามันไม่ขึ้นมากัดหрок น้ำดูและน้ำกล้วย
ด้วย ตอนมันแย่งกันกินเศษอาหาร ที่กกเขาเททางท้ายเรือ มันแย่งกันกิน
ไล่กัดกันเอง ความที่มันมาชุมนุมแย่งกันกิน น้ำริมเรือเดือดคลักเลย มัน
แยกเขี้ยวไล่กันน้ำกล้วย เวลามันจะรับอาหาร มันต้องหงายท้อง เพราะปาก
ล่างมันสั้น ถ้าไม่หงายยังไม่ติด เวลามันหงายท้อง มันอ้าปากกว้าง เห็น
ฟันเป็นแถว ๆ ไม่กล้านับมัน น้ำกล้วย ฟันขาวและแหลม ไม่รู้กี่แถว
มันเบียดกันเหมือนปลาสร้อยที่ถูกโยยใส่ในกระออมหรือกระป๋องใส่น้ำ พอ
ให้มันพลิกตัวได้ น้ำในกระป๋องก็ดังแจ๊ะ ๆ แจ๊ะ ๆ แต่ว่าปลาจลามที่อยู่
ข้างเรือนั้น มันโตเท่าคน โตกว่าก็มี เวลามันแย่งกันกิน น้ำดังซู่ซ่า เป็น
ฟองฟอตไปหมด

เรือรบของก็ไม่โต ซ้ายยังบรรทุกจนแป้น้ำ ถ้าอ้ายจลามมันจะชะเง้อ
มาบน่อง ก็ทำได้ แต่เขาคงจะชินกัน เขาไม่กลัว

ผู้เขียนอยากรู้ว่าที่นี่เขามีเด็กโต ๆ กันไหม มิสเตอร์จอห์นสันว่ามี
หนอยากดูหรือ แกลม ผู้เขียนน้อง ตัดสินใจไม่ลง นึกถึงจลามมันแยก
เขี้ยวเคี้ยวเด็ก เลยไม่กล้าบอก แกกี้ถามอีกว่า ถ้ามีเด็กจะโต จะอยากดู
ไหม ก็บอกตามตรงว่าอยากดู มิสเตอร์จอห์นสันช่างตามใจผู้เขียนเสียจริง ๆ
บอกว่างั้นตกลงราคากับเด็กก่อนค่อยไปดู ผู้เขียนชักเสียว บอกว่าถ้าตกลง
ไป ปลามีกินเสียหรือ อย่าดีกว่า แยกหัวเราะ แล้วว่าเอาเดะหน้า รับรอง
ไม่กิน ใครเขาจะไปให้ปลากิน เขาต้องรู้ แล้วก็ควักเงินจากกระเป๋า เป็น

เหรียญทอง ๑ อัน บอกว่าให้เขาเท่านั้น เขาถึงจะไ้ให้ ผู้เขียนค้านว่าเอามากเท่านั้นเชียะว อย่าเลย ปากก็ว่า ตีนก็เดินตามไปอีกฟากของเรือ เห็นเด็กวัยรุ่นนั่งห้อยตีนบนลูกกรงเรือคอยกระโดด ผู้เขียนไม่ทันรู้ตัว เด็กก็กระโดดลงไปพร้อมกับเหรียญทองที่มีสเตอร์จอห์นสันโยนลงไป มองเห็นฉันท เวลาเขาตะครุบเหรียญ แล้วก็รีบปีนขึ้นมาเรือ หน้าบาน ผู้เขียนน่าจะไม่ได้หายใจ ขณะเด็กกำลังไป พอปลดจภัย ปลาก็ไม่กิน รู้สึกเหนื่อย ผู้ใหญ่ทางบ้านรู้เข้าคงจะว่าเอา ว่าตามใจเด็กเกินไป ไม่เข้าเรื่อง ชะติชะร้าย เด็กมันจะเป็นลมตายเอา

กลับมาดูปลากินอาหารอีกจนอาหารหมด มันก็ยังแหวกว่ายอยู่ริม ๆ เรือ คอยอาหาร คำพูดคำว่าย ไม่กลับท้องทะเล พอเสร็จธุระ เราก็ตออกเดินทาง เข้าทะเลแดง

ทะเลแดง - คลองสุเอซ

ทะเลนี้สมชื่อคือเห็นเป็นสีแดงและร้อนจัดด้วย คลื่นไม่ใหญ่ แต่คลื่นใต้น้ำมาก ผู้ใหญ่ยังเมา เด็กชน แนนอนเล็กชน ข้าวปลาไม่กิน ขอนอนเท่านั้น จนพันคลื่น จึงลุก สำหรับคนอื่น ๆ เด็กไม่มีแรงจะไปสนใจคนเมาก็คงโซเซเหมือน ๆ กัน ความจริงถ้าไม่เมา มันน่าดูมาก คลื่นไม่โต ทะเลเรียบ จำไม่ได้ว่าเข้าทะเลแดงกี่วัน คงไม่นาน ราวสัก ๒-๓ วัน จะไม่ถึงซ้า จำไม่ได้ตอนนั้น

ที่นี้ก็ต้องผ่านด่านสุดท้ายคือคลองสุเอซ เข้าไปแล้วทะลุออกทะเลเมดิเตอร์เรเนียน คลองนี้เป็นคลองขุด นายช่างเป็นฝรั่งเศส ที่ทำการอยู่สุดคลองชื่อว่าปอร์ตเซดหรือปอร์ตซาอิก

ตอนอยู่ในคลองรำคาญจริง เรือต้องรอจังหวะ เพราะคลองแคบ เรือผ่านได้ทีละลำ เขาขุดที่เบี่ยงไว้เป็นระยะ ๆ เขาจัดให้ลำไหนเข้าเบี่ยงไหน เรือเราก็เข้าช่องเบี่ยงนั้น ให้ลำอื่นผ่าน หรือลำอื่นอาจเข้าเบี่ยงให้เราผ่าน ตอนนั้นแหละโชคร้าย ต้องคอยนานนาน ร้องกร้อน ข้างคลองเห็นแต่ทรายสุกหูกตา เห็นแขกยืนบนตลิ่งเป็นระยะ กับเจ้าอุฐยืนคอยาว ๆ หนามันเหมือนคน ไม่เห็นจะมีอะไรสีเขียวที่ไหนเลย จนสุกหูกตา ท่านที่เคยผ่านคลองสุเอซจะจำได้บ้างหรือไม่ก็ไม่ทราบ ที่ที่ไม่นานเท่าไรก็ทะเล ออกทะเลเมดิเตอร์เรเนียน เข้าเซตุโรป

ยุโรป

เข้าทะเลเมดิเตอร์เรเนียนเหมือนขึ้นสวรรค์ โอ้ย...มันเย็นสบาย บรรยากาศสบายเหลือเกิน ยังซ้ำเรือเดินใกล้ฝั่ง ผ่านเกาะเล็กเกาะน้อย มาถึงอิตาลี กลางคืน สวย เห็นภูเขาไฟชื่อเอ็ดน่า อยู่บนเกาะซิชีลี อับแสงมากแล้ว ยังมีอีกลูกหนึ่งชื่อวิซุเวียส อยู่ในเณว่ ส่งไฟสูงมาก ผู้เขียนไม่เคยเห็นภูเขาไฟ ตื่นเต้น แสงส่งไปไกล เรือผ่านต้งไกลยังเห็นแสง ถ้าใครบังเอิญตกลงไป เผลอเลย ไม่ใช่ว่าแปลกไฟพลุ่งสูงพันปากหลุมหลายเมตร อาจจะถึง ๑๐๐ เมตรก็ได้ เด็กไม่รู้ เดาเอา

เราแวะขึ้นที่เนเปิ้ล แต่ไม่นาน ไปเที่ยวใกล้ ๆ แล้วกลับเรือ มิสเตอร์จอห์นสันซื้ออุ้งนุสให้ ๑ พวงใหญ่ ๆ ลงมากินกับชาติ แล้วนอนหลับไปนอนในห้อง พอตื่นขึ้นเห็นอะไรมาแขวนอยู่ตรงหน้า ยังนึกไม่ออกว่าอะไร จนต้นเต็มตาจึงเห็นว่า เป็นพวงอุ้งนุสทั้งแห้งและสด แขนงห้อยใกล้ปากเสียด้วย ังกับกินสบาย มิสเตอร์จอห์นสันเข้ามา เห็นผู้เขียนกำลังเคี้ยวอยู่ในปาก

แกหัวเราะชอบใจ เพราะผู้เขียนชมความใจดีของแก ทั้ง ๆ ของเต็มปาก
แกไม่น่าจะตามใจผู้เขียนอย่างนี้เลย คงจะเมตตามากกว่า เพราะไม่เพียงสา
จริง ๆ เสื้อผ้าก็ไม่รู้จักใส่ให้ถูกต้อง ไม่รู้ยับยั้งด้วย

ออกจากเนเปิ้ลแล้วไปเวะเยนัว เมืองทำในอิตาลีเหมือนกัน มีสเตอร์
จอห์นสันชวนขึ้นเที่ยว ก็ไปกัน เดินดูไปเรื่อย ๆ เจอสถานที่แห่งหนึ่ง
มองเข้าไปดู เห็นข้างในเป็นสวนดอกไม้สวย ๆ เต็มไป มีตึกใหญ่ ๓ ชั้น
เหมือนหอพักมหาวิทยาลัยใหญ่ ๆ หลายหลัง มีสเตอร์จอห์นสันถามว่าที่นี่
คือป่าช้า เข้าไหม ผู้เขียนเห็นเรียกว่าป่าช้า ออกจะกลัว เมืองเราไม่มีใคร
อยากจะเข้าไปเที่ยวในป่าช้า จ้างให้อีกก็ไม่เข้า ของเขาสวยงาม ช้าต้อง
เสียเงินเข้า ผู้เขียนไม่สู้สมัครเพราะคำว่าป่าช้านี้เอง ก็อย่างว่า คำนวณปาก
พอเขาเสียเงิน ก็เข้าไปกับเขา เดินดูดอกไม้ตามที่เขาปลูกไว้ทุก ๆ โคนไม้
กางเขน สวยจริง ๆ ในเดือนสิงหาคม อากาศทางใต้ยุโรปยังไม่หนาว เป็น
แต่เย็น ๆ เดินเพลินลึกเข้าไปไกลจากผู้พา เลยวิ่งกลับ ลุยดอกไม้เขาไป
บ้าง มีสเตอร์จอห์นสันถามว่าขึ้นไปชมตึกไหม ไปดูมันเสียหน่อยก็ดี มี
อะไรบนนั้นบ้าง ถ้าผู้เขียนรู้คงไม่ยอมแน่ เพราะพอย่างขึ้นไป ๑ ก้าว มอง
ดูลายบนพื้น มีหนังสือสลักกับหินหรือซีเมนต์ ชื่อคนต่าง ๆ ทุก ๆ ก้าวที่
เราเดินเข้าไป แหวนดูข้างฝาซี มีรูปสลักเป็นรูปคนเจ็บ นอนอยู่บนเตียง
ถูกหลานลูกเมียล้อมรอบ คล้าย ๆ เป็นภาพประติมากรรม ผู้เขียนเดินบนแผ่นสลัก
แหวนดูรูปภาพ ซึ่งเป็นกำแพงไปในตัว จนขึ้นชั้นหนึ่งก็เหมือนกับชั้นล่าง
แต่ชื่อต่างกัน ภาพต่างกัน ดูเพลิน เพราะคิดว่าเขาทำเป็นเครื่องประดับ
ผนัง มาดูเอาตอนจะถึงชั้นสอง ว่าที่เป็นภาพนั้น เป็นหีบศพข้างใน มีสเตอร์
จอห์นสันบอกคนรวย ๆ จึงจะอยู่ได้ ค่าเช่าแพงมาก พอผู้เขียนรู้ดังนั้นก็

ชนลูกข้าเลย ชวนมิสเตอร์จอห์นสันรีบกลับลงมา ไม่ขึ้นชั้นสองแล้ว แปลว่าถูกหัวเราะเยาะตามเคย ผู้เขียนเสียวมมาก ที่ไปเดินบนศพ มีศพทั้งซ้ายทั้งขวา ทั้งบนหัว ฟันเท้า แะจริง ๆ ชั้นสองไม่ยอมขึ้นแล้ว จากลิ้นรับสาวเท้ากลับว่าจะชมคอกไม้่อีก ก็ไม่ชมแล้ว ใจไม่ดี นึกถึงลุดศพรอบด้าน กลับเรื่อดีกว่า ชักชิมไปบ้าง มันน่ากลัวมาก ยังในสวนก็มีศพเต็มไปด้วย ที่สวนนางเซน มีเนื้อที่หลายสิบไร่ทีเดียว เดิน ๓ วันก็ยังไม่ตลอด ที่ฝั่งศพนี้ เขาว่าใหญ่ที่สุดในโลกเวลานั้น คงจะจริง แต่ถ้าเวลานี้ คงมีใหญ่กว่านั้นหลายร้อยเท่า เพราะตายกันมาก ที่ฝั่งศพนั้น จะยังคงอยู่หรือไม่ไม่ทราบ ผู้ใดใครรู้ สืบเอาเองเถิด นี่เป็นเพียงยายเล่านิทานให้หลาน ๆ ฟัง

เข้านั้น ก่อนเรือออกจากเขนัว มิสเตอร์จอห์นสันเอาถุงอะไรมาส่งให้ผู้เขียน ๑ ถุง ผู้เขียนทายไม่ถูกกว่าจะเป็นอะไร พอเปิดดู เห็นลูกอะไรไม่ทราบ สีแดง กลมเกลี้ยง มีก้านติดนิด เหมือนมะยม มิสเตอร์จอห์นสันบอกว่าชิมซิ ผู้เขียนจึงหยิบออกมาชิม อ้อฮือ แหม อร่อยจริง ๆ จนพูดไม่ถูก รสอมเปรี้ยวอมหวาน เวลากัด น้ำจืดไหล ชิมเสียหลายลูก จึงหยุด ถามมิสเตอร์จอห์นสันว่าลูกอะไร มันถึงอร่อยเช่นนั้น ไม่เคยกินที่ไหนเลย มิสเตอร์จอห์นสันยิ้ม ชอบใจ เห็นผู้เขียนตื่นเต้นมาก กำชับว่าอย่าให้หมดเร็ว เกี้ยวจะเจ็บ แต่ใจผู้เขียนอยากกินให้หมดถุง มันจะหยุดไม่ได้เอา คำว่าชอบใจไทยเราไม่ใช่ ใช้ไหวหรือกราบแทน ผู้เขียนไหว้มิสเตอร์จอห์นสันผู้ใจดี ผลไม้นี้คือลูกเชอร์รี่ ใ้กินที่รสแซ่บอีกด้วย

ออกเรือเมื่อไร ไม่ได้จำ มุ่งหน้าไปเมืองท่ามาเชล์ ประเทศฝรั่งเศส

จากย่นัวถึงฝรั่งเศส

ออกเดินทางจากย่นัว สู่จุดหมาย เมืองท่ามาเซล์ ในฝรั่งเศส ก็พลันถึง ไม่เบื่อ เรือเทียบท่าแล้วผู้โดยสารต่างก็หิ้วของขึ้นบก ต่างคนต่างไปจุดหมายของตน ส่วนผู้เขียนกับมิสเตอร์จอห์นสันก็คอยคุณพ่อมารับ ผู้ที่จะติดเรือไปอังกฤษก็มีมิสเตอร์จอห์นสันคนเดียว มิสเตอร์อีกคน คงมีคนอื่นอีก เราคอยพอบ่ายสัก ๓-๔ โมง คุณพ่อก็มาถึงเรือ สนนากับมิสเตอร์จอห์นสัน จนราวบ่าย ๕ โมงจึงอำลากัน

ที่มาเซล์ ไฟฟ้าเปิดแล้ว แต่ดูไม่สว่างเท่าใด ไล่ ๆ กับในวัง ตามถนน มิสเตอร์จอห์นสันคงจะเล่าให้คุณพ่อฟัง ถึงผู้เขียนขาดแคลนเสื้อผ้า ผู้เขียนไม่รู้สึกแปลก ใสไปอย่างนั้น ไม่เคียดร้อนด้วย แต่คุณพ่อคงเคียดร้อน พอราว ๆ สัก ๑๘ น. (ครึ่งกระโน้นว่าย่ำค่ำ) เป็นอันรู้กัน คุณพ่อพาผู้เขียนขึ้นบก จำได้ว่าร้านแรกที่ขายของจีปาดะ ตั้งแต่เสื้อผ้าไปจนของเบ็ดเตล็ด ตั้งอยู่ติดท่าเรือเลย พอถึงร้านก็พาผู้เขียนเข้าไป พวกในร้านมองดูเราอย่างพิศวง ผู้ชายพาลูกสาววัยรุ่นมาซื้อเสื้อ เป็นของแปลก คุณพ่อไม่เห็นสทกสท่า่น คงเรียกเสื้อเล็ก ๆ มาดู ยังบอกว่าเอาขนาดอายุ ๑๒ พอเอามาเทียบท่อมหัว หัวเราะกันใหญ่ พ่อเอาเล็กที่สุดในร้าน ได้มาหนึ่งตัว ก็กรอมซื้อสิน อ่อนใจ ตกลงเอา จะไปชอกชอน ก็ไม่เคยค้น คุณพ่อคงกระดากด้วย ผู้ชายพาลูกไปซื้อเสื้อ ไม่ปกติแน่ ผู้เขียนก็เลยผลัดในร้านนั่นเอง จะว่าลอกคราบก็ได้ เพราะของเก่ามันแสนจะเก่า คินนั้นนอนที่ไหน จำไม่ได้ คงเป็นในเรือ จำไม่ได้ว่าไปโฮเต็ล

รุ่งเช้าก็อำลามิสเตอร์จอห์นสัน เรือเจียบ ไม่ชนของ ชักคุณพ่อ ๆ บอกว่าคนงานนัดหยุด ไม่ทำงาน ขอเพิ่มค่าแรงกัน เราชนของอย่างไร จำไม่ได้ จำได้ตอนไปสถานี

ตอนไปสถานีก็จำไม่ได้ จำได้ตอนถึงสถานี ไปนั่งรอรถออก รถจอดเทียบสถานีแล้ว ผู้เขียนไม่ทราบว่ารถเทียบอยู่ เพราะว่าพื้นรถเสมอกับสถานี เป็นเนื้อเดียวกัน ประตูก็เปิดอยู่ เกือบจะเข้าไปชน เดินเล่นอยู่แล้ว พอดีรถเคลื่อน จึงรู้ว่าขึ้นรถ เพราะรถนั้นอยู่ใต้ชายคา จนเห็นเป็นอันเดียวกัน นั่งรอรถออก พอที่คุณพ่อไปหัวกระเช้าลูกไม้มา ๑ กระเช้า รูปแบน ๆ มีผลไม้อยู่ไม่กี่ลูก รวมสัก ๖-๗ ลูก ถามคุณพ่อว่าเท่าไร คุณพ่อว่าคิดเป็นเงินไทย ๕ บาท ผู้เขียนตกใจ บอกว่าแพงจะตายไป ตั้ง ๕ บาท คุณพ่อหัวเราะ ตอบว่าของหน้าสถานีมันก็แพงอย่างนี้แหละ ลูกไม้มีแอปเปิ้ล ๑ ลูก พลัมสัก ๓ ลูก มันขนาดมะปราง แอปเปิ้ลคอต ขนาดละมุด ดูเหมือนองุ่น ๓ พวง ไม่โตเท่าไร นึกเสียตาย ไม่อยากกิน อยู่ในวัง ซ้อไอศกรีม ยายเตน ๑ ถ้วย ๑ ฟุต ถ้าเอาเมื่อกะขามเนื้อมะพร้าวอ่อนนิทหน้อยถ้วยละ ๑ อัฐิเท่านั้น ของแหววนแหลมดีจริง ซ้อทางหน้าต่าง ทำหยดไว้ มดมารุมกัน พี้เลี้ยงบ่นให้ ยังไม่ถึงบาท นี่ลูกไม้ ๔-๕ ลูก ตั้ง ๕ บาท บ่นคุณพ่อ คุณพ่อใจดี ทำเฉย

พอรถพร้อม นกหวีดขึ้น เราก้อออก ตอนนั้นจำไม่ได้เลยจนปารีส ลงจากรถไฟ จับรถรับจ้าง เป็นรถธรรมดา ๆ อย่างรถม้าแต่ก่อน คงไม่แปลก จึงไม่มีวิจารณ์จากเด็กชนคนนั้น แต่บ้านเมืองเขาสวยงามแน่นอนหน้าผาคังตี ดูเพลิน จำได้ว่ามีร้านกาแฟทั่ว ๆ ไป เรามุ่งไปสถานทูตก่อน ไปพบทูตชื่อว่าพระยาสุรียานุวัตร มีคุณหญิงชื้อล้นจี เป็นผู้หญิงใหญ่มากแล้วทั้งคู่ มีลูก ๕

คน หญิง ๓ ชาย ๒ ทักทายปราศรัยกันพอควร เราก็ไปหาโฮเต็ลอยู่ ใกล้
สถานทูตนั่นเอง คอยคุณแม่ ก็ยังไม่มาถึง คุณพ่อเลยจะพาผู้เขียนไปอังกฤษ
ก่อน

อังกฤษ

รุ่งขึ้นเราไปลงเรือ ที่ท่าข้ามคาลส์ ข้ามไปเกาะอังกฤษ ชื่อเมืองท่า
โทเวอร์ ตอนข้ามช่องแคบอังกฤษนี้ ใครไม่เมาไม่มี ผู้เขียนลงเรือแล้ว
พอเรือออก ก็นอนเลย ๒-๓ ชั่วโมงลุกไม่ขึ้นเลย คลื่นอะไรก็ไม่รู้ อยาก
จะเซ็ดจนตายไปเลย พอขึ้นบกได้ก็หายเป็นปกติทั้ง เราจับรถไฟไปลอนดอน
จำไม่ได้อีกจนถึงสถานีวิกตอเรียในลอนดอน จากนั้นเราก็เช่ารถแฮนซัมแคป
(handsome cab) ไปสถานทูต รถนี้แปลกมาก มีแต่ในอังกฤษเท่านั้น คือ
เป็นรถเทียมม้าตัวเดียว คนขับแทนที่จะนั่งข้างหน้า กลับไปนั่งข้างหลัง
แต่นั่งสูงพอที่จะเห็นว่าข้างหน้าอะไรและม้าไปทางไหน ถ้าจะพูดกับคนขับ
เขามีหน้าต่างเจาะไว้บนหลังการรถ ถ้าผู้โดยสารจะพูดกับคนขับ ต้องกระทุ้ง
หลังการรถ หน้าต่างบนหัวเราก็จะเปิด สารตึกก็จะชะโงกลงมาพูดกับเรา
ตอนนั้นน้ำกลั้วหน้าพอ เพราะแกอยู่บนหัวเรา ถ้าแกฝนใส่ก็ไม่มีทางหลีกเลี่ยง
เราไปไม่ช้า ก็พลันถึงสถานทูต มีชื่อว่าบ้านเลขที่ ๒๓ แอชเบิร์น เพลซ ใต้-
ตะวันตก (23 Ashburn Place S.W.) จ่ายค่ารถแล้วเราก็ลงเข้าสถานทูต

สถานทูตใหญ่พอใช้ จัดว่าเป็นตึกใหญ่โตมากสำหรับสายตาของเด็ก
มีสวนเล็กๆ มีสนามหญ้าหน้าพอ ติดกับสถานทูต บัดนี้ น่าจะเปลี่ยนไปแล้ว
เราไปคำนับท่านทูต ชื่อว่าพระยาประสิทธิ์ศัลยการ (คือเจ้าคุณสิงหนะ)

ผู้เขียนจำท่านได้ดี พบท่านตอนผู้เขียนและพ่อแม่ล่องน้ำน่านทางเรือกลับ
กรุงเทพฯ และที่เมืองพิษณุโลก ท่านเป็นเจ้าเมือง จำได้ว่าเราไปจอดเรือ
เก๋ง ๔ แจวที่กระโถจวนท่าน เพราะจวนท่านอยู่ริมน้ำ คราวนั้นพบคุณบ้ำ
หงษ์ ภริยาท่านด้วย เราถึงค่ำแล้ว ท่านจุดตะเกียงลานไว้ที่ห้องหนึ่ง ที่ท่าน
อยู่ ผู้เขียนถูกสอนให้เรียกคุณลุงคุณป้าด้วย ฉะนั้นเมื่อพบกันทีล่อนตอน
จึงรู้จักกันเร็ว ไม่มีคุณป้าๆ ไม่ได้มาด้วย ปราศรัยกันพอสมควร แล้วเรา
ก็อำลาไปโฮเต็ล ซึ่งอยู่ใกล้ๆ สถานทูตนั้นเอง กว่าจะอาบน้ำแต่งตัว ก็
พอดีค่ำ ไฟเปิดแล้ว แต่ดูว่าไฟก็ไม่สู้สว่างเท่าใด รับประทานที่ไหน จำ
ไม่ได้

แต่วันนั้นมีเหตุการณ์เกิดขึ้น ๒ อย่าง เป็นวันเลี้ยงส่งทูลหม่อมชาย
(สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตร กรมพระนครสวรรค์วรพินิต) เสด็จเยี่ยมเมืองไทย
ชั่วคราว ผู้คนในสถานทูตก็คึกคัก เจ้านาย นักเรียน ข้าราชการ เยอะแยะ
ไปหมด คุณพ่อพาผู้เขียนไปที่ห้องชุมนุม คงยังใส่เสื้อโบราณ แต่คุณพ่อ
ไปวานแม่บ้าน รนขึ้นพอดูได้ (ผู้เขียนไม่สนใจการแต่งตัว)

ยืนรอประเดี๋ยว ก็มีพระองค์เจ้าบุรฉัตร (ในกรมกำแพงฯ ขณะนั้น
ดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้า) มาจงเอาไปเฝ้าสมเด็จพระบรมโอรส (พระ
บาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า) ซึ่งประทับอยู่ท้ายๆ ของห้องชุมนุมนั้น ผู้เขียน
ถวายนั่งโดยย่อเข้าเล็กน้อย ถอนสายบัวไม่เป็น พระองค์ทรงยิ้มด้วย
ไม่ได้รับสั่งอะไร แล้วก็รับสั่งกับคุณพ่อ ส่วนผู้เขียนนั้น พระองค์เจ้า
บุรฉัตรทรงพาตระเวนทั่วห้อง ซึ่งมีข้าราชการและนักเรียนเต็มหมด ทรงพา
ให้รู้จักเจ้าคุณราชวลลภานุสิฏฐ์ (เจ้าพระยาราชศุภมิตร) เรียกกันว่าเจ้าคุณ
ราช เป็นอันรู้กัน ถัดมาหลวงทรงสุระเดช (เจ้าพระยาพิชเยนทร์โยธิน)

หม่อมหลวงสิทธิ สุทัศน์ (พระยาวชิทวงศ์วุฒิไกร) พระองค์เจ้าวุฒิไชย (ในกรมสิงห์ฯ) และใครๆ อีก แล้วยังมีสมเด็จพระชาย (สมเด็จพระเจ้าฟ้ายุคลพัฒน์ กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์) ส่วนทูลกระหม่อมชาย ไม่พบ เขาว่าเสด็จไปลงเรือแล้ว คราวนั้นทราบภายหลังว่าท่านสิทธิพรก็ตามเสด็จกลับด้วย แต่ไม่พบกันตอนนั้น เพราะเมาเหล้า มาประชุมไม่ได้ พระองค์เจ้าบวรเดชก็อยู่แต่ไม่พบ คงเมาตามน้องชายไปด้วย พระองค์บรรจัตตระโกนเล่น ๆ ว่า บอบบี ๆ (พระนามนิคเนมของพระองค์บวรเดช) ก็ไม่เห็นโผล่มา ผู้เขียนก็เลยไม่ได้รู้จักทั้งท่านพี่ท่านน้อง จน ๑๕ ปีให้หลังจึงได้มารวมญาติกัน

เรื่องที่สองคือข้าราชการสถานทูตคนหนึ่ง ชื่อหลวงประภิต ได้ป่วยเป็นวัณโรค ตายคืนก่อนคืนที่ผู้เขียนไปถึงนั่นเอง เจ้านายหนุ่ม ๆ ทรงกลัวผีหลวงประภิต เพราะยังไม่ได้นำไปฝัง ยังอยู่ชั้นสองของสถานทูต จึงเสด็จไปบรรทมที่โถงเตล ที่ผู้เขียนไปพักอยู่ แล้วก็เสด็จแยกย้ายไปกันหมด สมเด็จพระบรม ก็ไม่ทราบว่าเสด็จไปไหน ไม่มีใครในสถานทูต

ส่วนผู้เขียนก็ไปอยู่สถานทูต ว่าจะรับประทานข้าวที่นั่น ประสาอยู่ไม่สุข ก็เที่ยวเดินตามเจ้าคุณลงไปทั่ว ๆ บังเอิญมีเสมียนชื่อนายคร้าม แกจะมารายงานอาการหลวงประภิตตาย มาเจอผู้เขียนนั่งเฝ้าอยู่กับคุณลง นายคร้ามว่าหมายจะมารายงาน แต่มีเต็กอยู่ เต็ยจะกลัว ผู้เขียนก็สอซันมาว่าไม่กลัว เเล่เออะ คุณลงเลยว่เต็กมันไม่กลัวแล้วเลม่ไปซิ นายคร้ามจึงเลว่ว่าก่อนหลวงประภิตจะสิ้นใจ แลบลันออกมายาวถึงอก ตาก็เหลือกไปเหลือกมา แกยังกลัว ตอนนั้นเต็กชนต้องกระเซะคุณลง รับว่จะไม่กลัว ก็แข็งใจทน พอนายคร้ามเลว่เสร็จก็ไม่กลัว กลับไปสงสารเมียแก่กับลูก ๆ ๒ คน ชาย ๑ หญิง ๑ อยู่ชั้น ๔ ผู้เขียนขออนุญาตคุณพ่อไปเยี่ยมมาตาม

พอประตูเปิด ผู้เขียนก็เข้าไป ในห้องมืดคือเลย ตายังไม่ชินต่อความมืด
เกือบไปชนเอาหีบศพเข้า ซึ่งอยู่ในห้อง เห็นมีเทียนเล่มใหญ่ ๑ เล่ม จุก
อยู่ มองพอสลัว ๆ มาตามกำแพงไปนั่งคุยกัน คงรู้ภาษาไทยบ้าง พอฟัง
เข้าใจ ผู้เขียนเห็นหีบศพรูปแปลก หัวใหญ่ท้ายเรียว เหมือนหีบผ้าใหญ่ ๆ
มีข้อสับค้วย ทาสีไม้มัน ๆ ผู้เขียนหายกลัว แม้จะนั่งในห้องมืด ๆ ต่อหน้า
หีบศพ เพราะสงสาร พอควรแก่เวลาก็ตงมา มาตามบอกว่าจะไปหาเด็ก
กลับออกมา บอกคุณพ่อว่าจะขึ้นไปชั้น ๔ หาเด็ก ๒ คนนั้น คุณพ่อไม่
ขัดข้อง ก็ตะกายขึ้นไปชั้น ๔ พบเด็กฝรั่ง เห็นชัดว่าลูกครึ่งอายุราว ๒ กับ
๓ ขวบ น่ารัก พอเห็นผู้เขียน เขาแสดงทีใจ รับเรียกใหญ่

เข้าไปหาเขา ลูบนหัวลูบตา ยิ้มน้อยยิ้มใหญ่ อยู่พอควรก็อำลาลงมา
รับประทานข้าวกลางวันทีสถานทูต วันนั้นผู้เขียนโชคดี ได้รางวัลเหรียญทอง
ราคาราว ๕ บาท เพราะไปตอบได้ว่าคนทำเรือที่มาเซล์เขานัดหยุดงานกัน
ไม่ยอมขนของขึ้นลงเรือ จะเอาค่าแรงขึ้น คุณลุงชอบใจ ควักกระเป๋าให้
กลางโต๊ะกินข้าวเลย ผู้เขียนดีใจเกือบจะตาย บังเอิญท่านมีลูกชายหนุ่มน้อย
นั่งกินอยู่ด้วย ท่านก็เคาะแคะเอาว่าเราคงไม่สนใจเรื่องพรรคนี้กระมัง ผู้
เขียนสงสารเธอ คุณพ่อไม่ไฉนหน้า ซ้ำชมผู้เขียนใส่อีก ภายหลังไม่นาน
เราพบกันที่ Bridgeport เมืองที่ผู้เขียนเรียนอยู่ เธอก็เรียนอยู่ใกล้ ๆ ที่ผู้เขียน
ไปเรียน เธอผ่านบ้านครู เธอแวะเอาขนม ginger snap มาให้ตั้งถุงใหญ่
เธอผู้นั้นชื่อเตียม สิงห์เสนี ภายหลังได้เป็นหลวง คือ หลวงประกาศฯ เธอ
ใจดีมาก เราพบกันหลายหน ใน ๖ เดือนที่ผู้เขียนเรียนอยู่

มีเรื่องขำอีกอย่าง คุณลุงท่านไม่ยักรำคาญเด็กสอดรู้ตามซักท่าน ตาม
ท่านทั่วไปท่านก็ไม่ว่า แต่มาตอนท่านจะออกไปเดินยี่ตรางกาย ท่านไม่ให้

ไปด้วย ผู้เขียนถามว่าทำไมไม่ให้ไป ท่านว่าท่านต้องการเงินจริง ๆ ไม่ใช่
เหาะเหาะ ผู้เขียนชักอีกว่าถ้าผู้เขียนไปด้วย ทำไมท่านถึงจะต้องเงินเหาะ
เหาะ ท่านว่ากลัวเงินไม่ทันลงนะซี ผู้เขียนชักอีกว่าคุณลงเงินอย่างไร
อีฉันถึงจะเงินไม่ทัน คุณลงซีก็เย็บตอบมากเรื่อง เลยกว่า ลองดูก็เอา ตาม
ใจ ยืนไต่กันอยู่น้ำประตูดานทูตเสียเวลา เมื่อตกลงแล้ว เราก็ออกเดิน
กัน ผู้เขียนก็เดิน ท่านก็ทำเดินช้า ๆ เด็กก็ตามทัน เลยค้านว่านี่ยังงัว
ตามไม่ทัน มีนายคว้ามเสมียนตัวโปรดคัตท้ายมาด้วย ท่านกลับว่าลงสงสาร
จึงแกลังเดินช้า ๆ เด็กทำคุณลงเดินเร็วอย่างว่าก็ได้ อีฉันจะตามให้ทัน ที่
นี้ท่านจำใหญ่ เด็กก็รีบสาวเท้า นานเข้าสาวไม่ทัน ก็ลงวิ่ง ๆ ตามไกลบ้าง
ใกล้บ้าง ท่านอาจจะลองความอดทนก็ได้ ผู้เขียนหอบจึงยอมรับว่าเหนื่อย
ท่านก็หันหลังกลับ แล้วพูดกับนายคว้ามว่า คบเด็กไม่ได้เรื่อง นายคว้าม
หัวเราะ แกคงจะถูกสั่งให้คัตท้ายไว้ แกจึงเดินตามหลังผู้เขียนไปเรื่อย ๆ
ออกจะเหย

ตอนบ่ายวันนั้น เขาก็เอาศพหลวงประกิตไปฝัง เมียแก่ก็เป็นลมไป
มาตามย้งสาวและสวดย้วย ผู้เขียนและคุณพ่อก็อำลาท่านราชทูต กลับไป
ปารีส คุณแม่มาคอยรับอยู่

กลับไปปารีส

ทะเลขึ้นมานานผู้เขียนก็เมาตามเคย ดูเหมือนข้ามเฮสติ้ง - บูลอน
(Hasting-Bulogne) หรือโคเวอ์ คาลส์ไมแน

มีเรื่องช้า ๆ อีกเรื่องหนึ่งคือ คุณแม่มาคอยรับที่ท่าเรือ เห็นลูกสาวใส่
เสื้อโบราณ ทำจะตกใจ ทำตาตื่น เราพากันเข้ากรุงปารีส แล้วไปสถานทูต

ได้รับการต้อนรับอย่างกันเองจากท่านราชทูต เจ้าคุณสุริยาฯ กินกลางวันกัน ทำความรู้จักกับลูกท่าน เป็นหญิง ๓ ชื่อ เล็ก น้อย ปุคตี หรือนิคชายชื่อ กระจ่าง (ชื่อเล่น จู) และประจวบ (ชื่อเล่น เป้) เมื่อกลับเมืองไทยเรายังได้เป็นเพื่อนกัน ปุคตีตายเมื่อนอก จูคือหมอกระจ่าง หรือหลวงสุริยพงศ์พิสุทธิแพทย์

เราอยู่โฮเต็ลใกล้สถานทูตนั้นเอง คุณแม่ไม่บ่นเรื่องเสื้อผ้าเลย เข้าออกไปหาซื้อของ คือเสื้อมาให้ผลัด ก่อนจะพาออกนอกบ้าน คุณแม่คุ้นกับปารีส เคยเรียนที่คอนแวนต์ เคยเป็นแม่บ้านที่สถานทูต พบกับคุณพ่อที่นั่น รักและแต่งงานกัน ฉะนั้นการท่องเที่ยว หาของใช้ จึงไม่ขัดข้อง พอมีเสื้อผ้าเรียบร้อยแล้ว ไปไหนไม่ขายหน้าแล้ว ก็พากันเที่ยว ไปขึ้นไอเฟิล เทาเวอ มีกระโดดเลื่อนขึ้น ผู้เขียนขึ้นไม่เป็น เกือบหกคะแนน คุณพ่อฉวยแขนไว้ หอนสูงมาก ขึ้นแล้วมองเห็นทั่วกรุงปารีสเลย เขาว่าเป็นหอสูงที่สุดในโลก เวลานั้นจะยังขึ้นหรือเปล่าไม่ทราบ ขาลง เรามากินข้าวกลางวันใต้หอนั่นเอง มีของไทยๆ จะเป็นข้าวผัดหรือก๋วยเตี๋ยว จำไม่ถนัดไปชอบใจเมื่อคือนั่นสด อร่อยมาก คุณแม่ว่าแพงด้วย

คุณแม่พาไปบองมาเช

บองมาเชคือร้านขายของสารพัดที่แม่บ้านต้องการ โดยไม่ต้องออกจากร้านเลยตลอดทั้งวัน คุณแม่พาไปร้านใหญ่ที่สุด ตึกแปดเรอทีเดียว เวลานั้นเด็กเห็นใหญ่มาก เตี้ยวนั้นอาจจะไม่ใหญ่ที่สุดก็ได้ แม่พาเข้าร้านแล้วบอกว่าเล่นอยู่ที่นี้ละ ห้องแรกคือห้องกระโดด อยู่ชั้นล่าง มีกระโดดใหญ่ขึ้นไปข้าง

บนมีถึง ๔ ชั้น คนเดินชั้นบนมองเห็น ห้องนั้นเป็นที่ฝากเด็ก ที่แม่พาชั้น
 ค่ายไม่ได้ มีเด็กเล็ก ๆ และโตเท่าผู้เขียนเล่นอยู่ ของเล่นมีสำหรับทุกวัย
 พอผู้เขียนเข้าไป ผู้ดูแลเขาส่งลูกโป่งลอยลมลูกเบ้อเร่อให้ ใหญ่โตกว่าที่
 เล่นในวังหลายเท่า ผู้เขียนชอบลูกโป่งอยู่แล้ว เมื่ออยู่ในวังตัดสินใจซื้อ
 เคียนละลูก ลูกละ ๒ ไพ่ เล่นจนแตกจึงทิ้ง ได้ลูกโตชอบใจใหญ่ เขามี
 เชือกให้ถือ ถือไปถือมาเพลิน ลูกโป่งหลวมมือลอยไปติดเพดาน คว่าไม่ทัน
 นานเสียกาย ผู้ดูแลเห็นเข้า มาเขี่ยลงให้ ตีใจมาก ที่ยังลอยอยู่เจ้าของไม่เอา
 ก็มี ไปเล่นของอื่น ต่างคนต่างเล่น รถกับม้าไล่ชิงช้า อะไรต่ออะไร รถลาก
 รถเข็น เล่นเพลิน ตั้งนาน คุณแม่ก็ไม่ลงมา จนถึงเวลาอาหารกลางวัน
 พอหิว จึงลงมา ไม่รู้ว่าซื้ออะไรมากมาย ขอคุกตาตัวหนึ่ง ก็ไม่เห็นเอามา
 ครั้นถามก็บอกว่าสั่งให้เขาส่งไปรูดเซียแล้ว เดินทางอย่าเล่นเลย พาไปซื้อ
 ตั้ง ๓ วัน ไม่เห็นมีอะไร อายุ ๑๒ ผู้เขียนยังเล่นตุ๊กตาฝรั่งแต่งแหม่ม เล่น
 อยู่จนอายุ ๑๕ คุณแม่ต้องพรากไปให้คนอื่น จบเรื่องซื้อของ เตรียมจะ
 ออกเดินทางไปเยอรมัน อยู่ปารีสเสียราวเจ็ดวัน คุณแม่พาไปลาแม่ชื้อธิการ
 ที่เคยสอนเมื่อสาว ๆ แม่ชีแก่ ๆ ทั้งนั้น คอนแวนต์อยู่นอกกรุง แต่จำไม่ได้
 เป็นสถานที่ยังไง จำได้แต่มีกำแพงรอบหมด

เบอร์ลิน

ได้ฤกษ์เราก็กออกเดินทาง ขึ้นรถไฟไปชายแดนเยอรมัน เปลี่ยนรถไฟ
 เข้าเขตเยอรมัน ไปกรุงเบอร์ลิน ตอนนี้อำไม่ได้ แต่ต้องดี ถ้าไม่ดีก็ต้อง
 วิจารณ์กัน รถเขาสบายจึงไม่ติ ถึงกรุงเบอร์ลิน ก็พากันไปหาไฮเติล ซึ่ง

อยู่ใกล้ ๆ สถานทูตนั่นเอง จัดที่อยู่เรียบร้อยแล้ว เราก็พากันไปสถานทูต
ไปคำนับท่านราชทูต เจ้าคุณนนทบุรี

เราถึงก่อนข้างคำ รุ่งขึ้นเราจึงไปสถานทูตอีก ที่สถานทูตได้เฝ้าทูล
กระหม่อมชาย คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์
วรพินิต เสด็จพระองค์รังสิต (กรมพระชัยนาทนเรนทร) นายเตี้ยม
สุวรรณค์ ซึ่งเป็นคู่แข่งทูลกระหม่อม หรือพระสหาย จะมีใครอีก จำไม่ได้
ควรจะกล่าวให้ทราบกันสักหน่อยว่า เด็กชนคนนั้นถูกเสด็จพระองค์รังสิต
ประนามว่าเป็นคนชนที่ ๑ เมื่ออยู่ในวัง พอทอดพระเนตรเห็น ท่านทรง
ชี้หน้าว่า นี่คนชนที่ ๑ แล้วก็ทรงพระสรวล อยู่ในวังผู้เขียนคุ้นกับท่านมาก
คอยตักเล่นกับท่าน ตอนผ่านอัมมจันทน์ขึ้นเฝ้าพระเจ้าอยู่หัว ท่านยังไม่โสกันต์
เลย แต่จวนแล้ว ท่านโปรดเด็ก ๆ ไม่กริ้วกราด จับหัวเข่าบ๊อง เขก
เอาเบา ๆ บ๊อง ถ้าชนหน้า ยังมีพระองค์สุริยงค์ (กรมขุนสรวรค์วิสัยนฤปติ)
พระอนุชากรมหลวงชุมพร ฯ ไม่พบทั้งในอังกฤษ ฝรั่งเศสและเยอรมัน
องค์นี้คุ้นน้อย เด็กไม่รักท่าน

รับประทานอาหารกลางวันนั้น ได้ร่วมโต๊ะเสวยกับทูลกระหม่อม
ชายและพระองค์รังสิตด้วย ในสถานทูตนั้นมีของแปลกอย่างหนึ่ง ผู้เขียน
จำได้ คือห้องกินข้าวใหญ่พอใช้ แทนที่จะประดับรูปภาพ กลับประดับ
นาฬิกา แขนวนเต็มหมด นาฬิกาที่แขวนได้ทุกชนิดทุกขนาด ตั้งแต่ใหญ่
จนเล็ก แขนวนทั้งนั้น เราคุยกัน แต่ไม่ใช่ผู้เขียน เด็กต้องนั่งนิ่ง ๆ ท่าน
ทูตท่านไม่ค่อยช่างพูดกับเด็ก เหมือนเจ้าคุณลงประสิทธิ์ ลงมือรับประทาน
มิชามินาน ผู้เขียนก็ได้ยินเสียงดังโหม่งเห่ง โหม่งหน้าง แซ่ขึ้นมา ผู้เขียน

เอะใจ ว่าอะไรมันคับคั่งห้อง ผู้เขียนประหลาดใจมาก มองไปมองมา เสียงต่าง ๆ นั้นมาจากนาฬิกาข้างฝานั้นเอง ยังไม่ทันจะเข้าใจก็ได้ยินท่านราชทูตส่งเสียงดังหน่อยว่า “เฮ้ยอัยเบิร์ต เอานาฬิกาพกมาให้ที เสียงคนร่วมโต๊ะรวมทั้งทุลกระหม่อมชาย พระองค์รังสิต ในกรมชยันนาท ข้าราชการสถานทูตด้วย หัวเราะ เพราะเป็นที่รู้กันว่าท่านต้องพูดอย่างนี้ทุกเวลาเที่ยง อัยเบิร์ตต้องไขนาฬิกาทุกเรือน ที่ต้องการไข ท่านทูตทำไม่รู้ไม่ชี้ เป็นกิจวัตรประจำวัน เราารู้สึกว่าจะอึดข้าวหรือจวนอึด นาฬิกาก็ยังไขไม่แล้ว อัยเบิร์ตก็ต้องมาจ่ายเหล้า จ่ายกาแฟ ทำหน้าที่หัวหน้าบอยด้วย หัวเราะกัน กว่าจะจบถึงนาน ผู้เขียนก็พลอยหัวเราะกับเขาไปด้วย มันขำดี เรือนนี้ยังไม่ทันแล้ว เรือนอื่นก็กริ่งบ้าง ตีโมงยามแห่งหนึ่งกันไปหมด ไม่ได้นับว่ากี่เรือน มันมากมายนัก ไม่ทราบว่าคุณจะชนมาเมืองไทยหรือไม่ ถ้าชนก็ ๑ ตู้รถไฟกระมัง ในสายตาของเด็กชน ถ้าอยู่ตามลำพังกับนายเบิร์ต จะต้องขอช่วยไขบ้างก็เป็นได้ นายแอลเบิร์ตคนนั้นได้รับใช้ท่านราชทูตมานาน แส่นนาน จนพูดกันเข้าใจ

คืนวันนั้นทุลกระหม่อมทรงชวนคุณแม่ไปดูเปโอรา เขาว่าดี คุณพ่อขอตัวว่าจะพาลูกไปนอนโฮเต็ลใกล้ ๆ สถานทูตนั่นเอง ราวสัก ๒ ชั่วโมงพวกเขาจะไปโรงละครก็ไป มีเสด็จพระองค์รังสิต นายเตียม สุรวงศ์ ท่านทูตตามเสด็จด้วย ส่วนผู้เขียนกับคุณพ่อยังมีเรื่องสนทนากับมิสเตอร์ลัฟตัส (Luftus) เลขานุการสถานทูต ไม่มีใครอยู่ นอกจากเรา ๓ คน คุณพ่อดูนาฬิกา เห็นจวน ๑ ยาม เวลาเมืองเรากระโน้น สมัยนี้ ๒๑.๐๐ น. จัดแจงจะลุกแล้วก็ไม่ลุก พวกกัน อีกต่อเล็กต่อน้อยตามแบบคนพบกันนาน ๆ ที่ ผู้เขียนชักจะง่วง นิ่งซึ่ม ๆ คุณพ่อว่าลุกง่วงแล้วลาที่ ต่างลุกขึ้น มิสเตอร์

ลัฟต์สลุกไปอยู่ที่หน้าต่าง แล้วตะโกนว่า “เจ้าคุณครับ ไฟไหม้ใต้ถุน ที่เรานั่งอยู่นี่เอง” พุคไทยชัดเจน

คุณพ่อรีบลุดไปที่หน้าต่าง เห็นควันพลุ่งขึ้นมา ก็รีบจูงมือผู้เขียนลงกระได ตีหน้อย เราอยู่ชั้นหนึ่ง ลงถึงพื้นดินเร็วหน้อย พอดีก็จะบ้ายายเมียคนรถ แบกที่นอนอันเบ้อเร่อ จะออกประตูบ้าน แกเกือบจะเอาที่นอนชนผู้เขียน แย่งกันออกประตูใหญ่ คุณพ่อรีบพาผู้เขียนไปยืนดูไฟอยู่ปากถนน ตรงข้าม พอยายแก่ชนที่นอนออกประตูไป ตาแก่ก็รีบจูงม้า ๒ ตัว ออกประตูมาอีก ถ้าตาแก่มาก่อน ม้าอาจจะเหยียบผู้เขียนก็ได้ ผู้เขียนยืนดูไฟกับคุณพ่อ อดหัวเราะยายแก่ไม่ได้ แกร้องโวยวาย เอ็ดตะโรตลอดเวลากลับเข้ากลับออก ขนสำภาระของแกที่ใต้ถุน ตาแก่ชนเครื่องม้าของแกเจี๊ยบ ๆ ไม่ช้าเราก็ดำยิ้นเสียงระฆังกังกะเร้งเก้ง ๆ มาแต่ไกล คุณพ่อบอกว่ารถดับเพลิงมาแล้ว ๕ นาทีเท่านั้น คุณพ่อบอกเร็วมาก รถเขาใหญ่ ม้าเทียมก็ใหญ่น่าดู ผู้เขียนมัวเพลินครูดูม้า ไม่ทันเห็นกระได เขาต่อจากรถ พริบตาเดียว ต่อสูงถึงชั้น ๔ ถึงหลังคา ผู้เขียนไม่ทันเห็นว่าเขาต่ออย่างไร เร็วมาก แลสูงถึง ๔ ชั้น สมัยนั้น ๔ ชั้นก็สูงมากพอๆ ๑๐ นาทีไฟใต้ถุนก็ดับ เขาขึ้นไปฉีดน้ำบนหลังคา กันไฟไว้ ส่วนทางล่างก็ฉีดมิตเตอร์ลัฟต์บอกว่า อ้ายเบิร์ตเกือบตาย เขาลื้มปลดสวิชแกส วิ่งขึ้นไปจะปลดสวิช ควันเต็ม หายใจไม่ได้ ต้องคลาน เอาจมูกกุดขึ้นไป คลำหาสวิชจนได้ กลับมาเล่ายังหอบแฮก ๆ คนอย่างนี้ หายาก น่ารัก ถ้าไม่ปลดสวิช อะไรจะเกิดขึ้น ก็ไม่รู้ได้ คงพังทะลายย่อยยับ นาฬิกาเจ้าคุณทูตกงป๋นบ๊ ท่านคงจะเสียใจมาก ถึงน้ำตาไหล สิ้นเคราะห์ไปที

พอไฟดับก็แล้ว มิสเตอร์ลัฟตัสก็ออกไปที่ห้องที่เรา นั่ง ไปเก็บเศษกระดาษมาให้ดู ๑ ชิ้น ให้ดูว่าพื้นที่ตรงเรา นั่ง มันร้อนจนกระดาษเกรียมจะเป็นบารมีใครช่วยไว้ก็ไม่ได้ แต่ถ้าผู้เขียนไม่กังวลเสียก่อน ยังพูดจ้อแจ้อยู่ อาจตกลงไปได้ถนัด ดูอย่างสตักก็ได้ มิสเตอร์ลัฟตัสว่าเก๋เดินไปกล่าวไป มันดังกร๊อบแกร็บ ตรงนั้นเป็นโต๊ะเขียนหนังสือ ไว้หนังสือสำคัญ ๆ มิสเตอร์ลัฟตัสแกล้งเป็นห่วง อุตส่าห์ค่อย ๆ ย่องไปดู

รุ่งขึ้นคุณพ่อพาไปสวนสัตว์ แหม น่าดูเหลือเกิน ผู้เขียนดูยังไม่ทั่ว มันกว้างขวางมาก หมกเวลาต้องกลับบ้าน

กรงสัตว์กรงแรกก็คือสิงห์โต บ้านสิงห์โตมีฐานสูงขนาดหัวผู้เขียน มีราวเหล็กกั้นห่างจากกรงราว ๑ เมตร เอามือแห่ไม่ถึง คนดูแน่น รวมทั้งผู้เขียน ๆ ตื่นเต้น เพราะไม่เคยเจอสิงห์โต มันน่ากลัวจริง ๆ ขนคอมันเป็นพวง เวลามันโกรธคนดู ท่อนท้ายมันขนเกรียน รูปสวยสง่ามาก มันมาคำรามชู ผู้เขียนถามคุณพ่อว่าฟาร์ร้องหรือกลัวฝน คุณพ่อหัวเราะ บอกว่าสิงห์โตมันร้อง ชอบกลจริง เสียงเหมือนฟาร์ร้อง ไม่มีผิด ผู้เขียนก็อย่างเคย กลัวแต่ชอบดู เลยดูเพลิน เพราะตัวเมียมันออกมาโชว์โรงอีกตัว ตอนนั้นอะไรเกิดขึ้นก็ไม่ทราบ คนแตกฮือ แล้วเสียงหัวเราะไปด้วย เห็นบางคนชี้คหน้าชี้คหัว ผู้เขียนเหลวไหล ไม่รู้เรื่อง ผลสุดท้ายจึงทราบ เพราะคนไม่เข้าใจราวเหล็กอีก ยืนหัวเราะกัน เห็นมันยกขาเหมือนหมาจิ้งผู้เขียนอยู่ต่ำ ไม่รู้สึกอะไร หรือจะโดนเข้าไปบ้างก็เป็นได้ คุณพ่อเดินไปไหนไม่ทราบ ผู้เขียนเคลื่อนไปอีกกรง ที่นี้รู้จัก เป็นเสือ แลดูไม่สู้น่ากลัว แต่ตามันเขียว แสดงความดุร้าย ออกโชว์โรงคู่ เดินไปเดินมา หาทาทางออกถ้าออกได้ คงยับเยินกันน่าดู แต่กรงเขามันคง ไว้ใจได้ สะอาดน่าอยู่ด้วย

มีถ้าให้อยู่ เสือมีป่าไม้ให้ส่วนตัว อยู่สบายไปเลย อ้อ ลืมแล้วว่าเจ้าสิงห์โต
มันน่าจะกลัวตอนนี้อีก คือมันจะโตตออก มันทำท่าถอยหลังจนสุดกรง
เหมือนแมวทำท่าตะครุบหนู ทำตึนยก ๆ ๆ แล้วโจนบึ่ง หัวติดหลังคา
แล้วก็หล่น ทำตึน ๒-๓ หน ก็หยุด คงเจ็บ หัวกะแตกหลังคาห้อง
ตอนนั้นผู้เขียนชักกลัวขึ้นมา เผื่อมันทะลุออกได้ กลัวชนลูก เห็นคุณพ่อ
เดินมาตาม คราวนั้นเดินไปไม่ไกลถึงเรือนตัวฮิปโป แหม มันน่าจะจริง
บ้านอ้ายตัวนี้ จะประมาณกว้าง ๕x๗ เมตร มีคลองให้ลงว้ายไปว้ายมาด้วย
ต้นไม้ก็ล้วนสรรมาจากป่าที่มันเคยอยู่ ต้นออกอหนัวอะไรก็มี เมื่อผู้เขียน
ถึงกรงมัน มันกำลังวายน้ำกลับบ้าน มันอ้าปากกว้าง มาแต่ไกล ถึง خانه
บ้านก็ก้าวขึ้นกระได มีกระไดให้ขึ้นชั้นสั้น ๆ เพราะขามันสั้น ต้องก้าว
สั้น ๆ เอ้อเฮอตัวโตกว่าควาย อ้วนเบอะ ปากมันทั้งใหญ่ ยาว กว้าง ครึ่ง
ของตัวมันเป็นหัวเป็นปาก เวลามันอ้าปาก ผู้เขียนเข้าไปนอนใต้สบาย ๆ
นั่งก็คงได้ คุณมันเล่นน้ำ นาสบาย แถมมีถ้าให้เข้านอนด้วย

เที่ยวต่อไป ที่นี้ดูลิง สารพัดลิง ตัวโตเท่าคนโต ๆ จนตัวเท่าลูกแมว
ก็มี กรงเป็นแถวกัน ลวดตาข่าย เอา อรุ้งอุตังนำดูเหมือนคน คือมันยืน
มันเดินเหมือนคน หนังก้จะคล้ายคนบางคน

ลิงมีหลายชนิด มาอยู่รวมกัน เป็นกรง ๆ ใหญ่ย่อม แล้วแต่ความ
โตของมัน อรุ้งอุตังมีครอบครัว ยืนกันเป็นหมู่เหมือนคน ตัวผู้ยกอันบับ
เลย เนื้อกล้ำเป็นก้อน ๆ ไม่น่ากลัว ลงมากมายดูไม่ทั่ว ๓ วันก็ไม่จบ
เรามีเวลาไม่กี่ชั่วโมง เดินไม่ไหว ลิงกอริล่า น่ากลัวมากกว่านาคู หนังกู

เจ้ายี่ราฟ อยู่ในรั้วที่กว้างใหญ่เท่าที่เห็นกลางแจ้ง ต้นไม้ก็ไม่มี มัน
เที่ยวเดินทั่วไป มีที่วิ่งกว้างขวาง ไม่ทราบว่ามันหนาวเขาจะเอามันไปไว้

ที่ไหน แต่ที่สวนก็ใหญ่โตกว่า เสียหายไม่ได้เห็นประเทศอื่น เพราะอยู่น้อยวัน คุณไม่ท้อ ได้เวลากลับบ้าน ไม่ได้โทษเรื่องไฟไหม้ ไม่ใช่เรื่องเด็กผู้ใหญ่คงโทษกันบ้างเป็นแน่

ลืมกล่าวถึงถนนสำคัญในเบอร์ลิน สายหนึ่ง คือตอนผู้เขียนไปยื่นคุไฟ ตอนตรงข้ามที่ไฟไหม้ เรายืนข้างถนนใหญ่ มีเสาไฟแกสสูงใหญ่ตลอดถนน มีต้นไม้ชนิดหนึ่งปลูกเพื่อสวยงามร่มรื่น ตามคุณพ่อว่าต้นอะไร คุณพ่อว่าต้นลินตัน ภาษาเยอรมันดังว่าอนุเจอลินตัน ใต้ต้นลินตัน ถนนสายนี้สวยมาก อยากจะว่าเหมือนราชดำเนินเดี๋ยวนี้นี้ แต่เมื่อ ๗๐ กว่าปีมาแล้ว

เซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก

เราอยู่ในเยอรมัน ๓ คืน วันแรกไปกำนันท่านทูต กินข้าวเย็น วันที่สองวันไฟไหม้ คุณแม่ตามเสด็จไปดูโอเปร่า ไปกันหมดเว้นคุณพ่อ ขอตัวจะพาลูกไปนอน กับมิสเตอร์ลัฟต์ส เลขา ฯ สถานทูต รุ่งขึ้นวันที่สามอำลาไปรัสเซีย

ไม่ได้ไปเที่ยวเลย ผ่านถนนต่างๆ โดยขึ้นรถม้าเท่านั้น เห็นบ้านเมืองเขาแน่นหนาผาติงร้านเบียร์มีทุกถนน ถนนไหน ๆ ก็มีโต๊ะตั้งถ้วยเบียร์เต็มไปหมด ซึ่งผิดกว่าถ้วยธรรมดา ปากบาน ก้นเรียว สูงใหญ่ ในทัศนะของเด็ก จะตีบครึ่งหรือจะกว่า เบียร์ในถ้วยสีดำนเหมือนโอเลี้ยง มีฟองขาวปะหน้าสัก ๔ นิ้วมือผู้เขียนได้ สังเกตว่าคนที่นั่งกินเบียร์ริมถนนนั้น ส่วนมากพุงยี่นัยน์โต๊ะเลย พลั่ตาม ๆ กัน เขาว่าเบียร์ดำทำให้อ้วน ไม่ได้ไปไหนจึงไม่มีอะไรจะวิพากษ์ ถึงสถานี ขึ้นรถไฟที่จอดรออยู่ สนทนากันเล็กน้อย ก็อำลากัน พอสมควร ได้เวลารถไฟก็ออก มิสเตอร์ลัฟต์สไปส่งที่สถานีคนเดียว รถไฟเขาใหญ่และสะอาดดี ลากันครั้งสุดท้ายแล้วรถไฟก็ออก มุ่งไปรัสเซีย

รถไฟเยอรมันเขาสะอาด ใหญ่ด้วย เดินเร็วปรือ ผู้เขียนนั่งดูภูมิประเทศทางหน้าต่าง ที่รู้ว่าเร็วเพราะเสาสูง ๆ ที่ริมทางรถไฟ เข้าใจว่าจะเป็นเสาโทรเลขหรือไฟฟ้าก็ไม่ทราบ เสามันผ่านแว็บไป ๆ นับไม่ทัน บ้านช่องริมทางรถก็งามดี ถึงทุ่งนาก็เป็นพื้นราบสุดตา เหมือนนาบ้านเรา

จะเป็นนาข้าวหรือนาอะไร ไม่ทราบ ไม่ได้ถามด้วย คุยบ้านชาวนาเขาสวย เป็นตึก ปลุกไถ่ทางรถบ้าง ไถ่ไปสัก ๆ บ้าง นาคู นั้งดูรถผ่าน นับ เสาไฟฟ้าไปบ้าง นอนไปบ้าง จำไม่ได้ว่าถึงชายแดนเมื่อไร ราว ๓ วัน จะได้หรือไม่ได้ก็ไม่ทราบ ครั้นแล้วก็ถึงชายแดนต่อกับรัสเซีย

พอเข้าเขตรัสเซีย ถึงสถานีชายแดน โฉมหน้าก็เปลี่ยนไป สถานีก็เก่า ไม่นาคู ตึกกรมก็ไม่มี แปรสภาพเป็นกระท่อมกระท้อบมุงคามุงหญ้า ผู้คนก็แต่งตัวไม่สู้เรียบร้อย นุ่งห่มก็เก่า ๆ แสดงถึงว่าจน บนหัวโพกผ้า สีต่าง ๆ แดง เขียว

ตอนเปลี่ยนรถจากของเยอรมันมาเป็นของรัสเซีย มันผิดแปลกไปนิด คุยซอมซ่อ ไม่สู้สะอาด รถก็เล็กกว่าของเยอรมัน เราเรียกคนมาขนของ กุลีหรือพวกขนส่งก็ไม่มีกุมีอะไรเลย ไม่สมารถ เสื่อเก่า ๆ ไม่นาคู แล่ง จะห่างไกลเมืองหลวง เรียกว่าชาวบ้านนอก อย่างเมืองเรา อยู่ในป่าก็คง ไม่แต่งหรือไม่มีแต่ง พอชนของเสร็จ จากสถานี ไปรถของรัสเซีย ก็ออก เดินอีก ไม่เห็นมีที่พักผู้โดยสารสถานี

รถออกทั้งเฮียต แล้วก็ออกเดิน ชั้นแรกมันไปช้า ๆ ก๊วดีทะเละ พอมันเดินเร็วเข้าซักสตุตสตั๊กกระโซกกระซากด้วย ถึงหัวโคลงโงเง ผู้ใหญ่ เขาตัวหนัก เราตัวเบา มันพึดเสี่ยเหมือนนั่งเกวียน อีตอนทางเป็นหลุม เป็นบ่อ จะต้องเดินเที่ยวเกาะ หาไม้หัวอาจะโน ชนนั้นชนนี้ ที่โซคร้าย ที่สุกก็ตอเกินข้าว เขาเอาซูปมาให้ถึงที่เรานั่ง ผู้เขียนรับจานมาถือ มันก็ กระฉอกไปกระฉอกมา พอจะตกเข้าปาก มันกระฉอกทีเดียว โพลไปเทลง ตักคุณพ่อซึ่งนั่งติดกัน ตักอีกที่มันลงตัวเอง ซูปยังไม่เข้าปากสักคำ วาควาพ เอาก็ได้ คุณพ่อเห็นว่าชินให้บ๊องเอง คงเทลงตกไกร ๆ หมด จึงรับอาสา

บ่อนให้ ถึงจะกระหนกบ้างถึงงาน ยังดีกว่าลงคัก คุณแม่นั่งหัวเราะสองพ่อลูก ตัวท่านเองก็ลำบาก จะหันเนื้อแต่ละชั้น อ้ายมีตมันก็บ่ดีเสีย เวลา นั้นไม่ทราบว่าเป็นอะไร รถมันถึงโคลงอย่างนั้น บัดนี้สงสัยว่ารางแคบ หัวต่อรางไม่เสมอ เลยสตุคไปเรื่อย ๆ ประเทศใหญ่แต่คนจนมาก นึกดู ก็น่าสงสาร ชายแดนไกล ๆ เมืองใหญ่ก็ยังมีคอร์รัปชันกัน โรคนี้ก็ยังไม่มีใครรักษาหายจนเดี๋ยวนี การเดินทางโดยรถไฟ ๗ วันกว่าจะถึงเมืองหลวง กรุงเซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก เรามาใกล้เมืองหลวงเข้า บ้านช่องก็ดูดีขึ้น แต่ไม่เหมือนที่เห็นมาต่งสามประเทศ เขามั่งคั่งสมตัวเขา

เมื่อเราถึงสถานีเซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก พอรถจอดก็มีข้าราชการสถานทูต มารับกับฝรั่ง ๒-๓ คน อยู่ที่ชานชาลาสถานี บอกกล่าวถึงสถานีหน่อย ใหญ่พอใช้ แต่ไม่ใหญ่อย่างจะทำให้ตื่นเต้น ตามบัญญัติเวลานั้น อายากจะว่าเท่าหัวลำโพงของเรา เวลาเดียวกัน พอรถจอดเรียบร้อย คุณพ่อก็จูงผู้เขียน ไปยืนตรงกระโถง มีฝรั่งรูปร่างใหญ่โตราวกับยักษ์วัดแจ้ง มาจับมือผู้เขียน เอาไปจับ ผู้เขียนเกือบจะหกล้ม ไม่เคยมีใครมาจับมือแต่เกิดมา คุณพ่อ ถ้าจะเห็นผู้เขียนล้มเลยว่่านักปัดนครลื้อพ อีกคนก็ทำอย่างเดียวกัน นีคือ มิสเตอร์ลอเรล กับนักนครลื้อพเป็นพระอภิบาลทูตกระทรวงมหาดไทย พงศ์ อายุ คงจะ ๔๐ กว่าเข้าไปแล้ว มิสเตอร์ลอเรลเป็นครูสอนอะไรไม่ทราบ ไม่ได้ถาม เขายังเป็นหนุ่ม ค่ะเนว่าราว ๓๐ ผู้ใหญ่ก็ต้อนรับกันไป ข้าราชการไทยก็มีหลวงอภิรักษ์ (ภายหลังเป็นพระยาสุรินทร) หลวงวิสุทธิเป็นเลขาฯ ท่านทั้งสองนั้นดูเหมือนจะสับเปลี่ยนหน้าที่กัน หลวงวิสุทธิอยู่ หลวงอภิรักษ์ กลับ ผู้เขียนจำไม่ได้ว่าพบท่านที่สถานทูตอีก เมื่อหักทายปราศรัยกันพอสมควรแล้ว ก็ขึ้นรถม้าราชทูต ซึ่งโอ้อ่าเป็นพิเศษ เทียมม้าเทศใหญ่สีดำ

เป็นมัน หางยาวเรียวยาว ใครๆเห็นต้องเหลียวมอง สารลึกลับอันเท่าโองน้ำ
ข้างหลังเสื้อมีแถบทองกว้าง ๑ นิ้วฟุต ติดเป็นรูปตัววี ชั้น ๓ ชั้นเต็มหลัง
เป็นเครื่องหมายว่ารถราชทูต คนอื่นที่ไม่ใช่ทูตขึ้นไม่ได้ มีรถอยู่ทุกท่าทาง
เครื่องหมายวี แถบเงิน ๒ ชั้นเท่านั้น ยศอย่างมาก ไม่แพ้เมืองเรา รถ
ราชทูตขึ้นได้แต่ตัวทูต ภรรยาและลูก

ผู้เขียนเคยต้องขึ้นคนเดียวกับครู ไปดูละครไทยที่ไปเล่นที่นั่น นั่ง
บ็อกซ์พิเศษ ใหญ่โตน่ากลัว มีเด็กตัวกระเป๋ากันคนเดียว ครูต้องแอบ
ออกนีกาย มีคนชะเง้อมองดูบ่อยๆ โรงละครนี้เป็นโรงละครหลวง หรู
มาก ละครนั้นนายบุษมรินทร์พาไปเล่น แต่ขาดทุน เพราะไปผิดฤดูกาล
หนาวกันเกือบตาย นายบุษมรินทร์เป็นบุตรเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง
นำเอาแบบเจ้าคุณพ่อ ซึ่งมีชื่อดังในเมืองเรามาแล้ว ไปเล่น ละคร
เจ้าพระยามหินทรมีชื่อโด่งดังสมัยนั้น ใครๆ ก็รู้จัก ไม่ได้เล่นเป็นเรื่อง
เป็นราว แต่เป็นฉากๆ สวยงามมาก เครื่องแต่งตัวก็สวย แว่วับ พราว
แพรวไปหมด ถ้าไปเหมาะๆ คงจะได้เงินบ้าง ทางทูตต้องจัดส่งกลับ
เพราะไม่มีเงิน

จากละครที่จำได้แม่น คือ ชุตราโคม ชุตราพัด ชุตราอะไรต่ออะไร
ไม่ได้จำ ชุตพระชุนาง คงจะมีรำฉุยฉายด้วย เหลือกว่าเด็กจะจำได้ ดู
อยู่จนเลิก กลับสถานทูต

นอกจากตัวละครซึ่งมีไม่ต่ำกว่า ๒๐ คน รวมทั้งครู ซึ่งเป็นผู้ใหญ่
ไม่ทราบกี่คน ยังมีลูกสาว ชื่อจาร์ตี หน้าตาดี จั้วว่าสวย อายุราว ๑๕-๑๖
กับลูกชายอายุ ๘ ขวบ ติดมาด้วย ชื่อจอห์น ลูกชายถวายตัวทูลกระหม่อม
ท่านก็ทรงฝากฝังไว้กับคุณพ่อคุณแม่ เด็กก็เรียกว่าคุณพ่อคุณแม่ เรียก

ผู้เขียนว่าพี่ อยู่ด้วยกันเรียบร้อย จนคุณพ่อคุณแม่จากไป ไม่ทราบว่าทรง
ฝากใครต่อไป

ผู้เขียนมีครูผู้หนึ่งมาสอนเป็นชั่วโหม่ง จอนก็เรียนด้วย ชั้นตั้งแต่ เอ
บี จอนเป็นเด็กฉลาด เรียนเร็ว แลก็ชวนตามประสาเด็ก บางทีก็แอบใส่
กุญแจห้องเรียน ขังผู้เขียนไว้ จนเวลาน้ำชา ต้องทุบประตู จึงเปิดให้
ประสาเด็กชวน แต่เราก็ดักกันตลอดเวลา ส่วนพี่สาวก็เข้าเล่นละคร เป็นตัว
ประกอบ คือ นางฟ้าเทวดา แต่งตัวเสียสวยหรู คอยบงการพวกบรวิวารให้
เต้นให้รำในชุดต่าง ๆ น่าดูเหมือนกัน

เมื่อผู้เขียนถึงรัสเซียเป็นเดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๙๐๐ (พ.ศ. ๒๔๔๓)
กำลังจะเข้าหน้าหนาว เดือนที่หนาวจัดคือธันวาคม-มกราคม จัดที่สุด น้ำ
สงสารคนจน ๆ ชาวเมืองแลชาวตะวันออก ไม่เคยประสบความหนาว บ่น
จะตายตาม ๆ กัน

จะขอเล่าเป็นตอน ๆ ไป ถ้าแปลมันจะเลอะเทอะเอา เอาตอนถึงบ้าน
ว่างน่ะละ ในบ้านมีห้องทั้งนี้ เราเช่าเช่าทั้งชั้น ถ้าเปรียบเคียงกันหนึ่ง
แฟลต ตึกมี ๔ ชั้น สถานทูตอยู่ชั้นหนึ่ง ต่อขึ้นไปมีนายพลเรือเช่า ต่อ
ขึ้นไปไม่ทราบ

ชั้นของเรามีห้องดังนี้

(๑) ห้องนอนพ่อแม่ (๒) ห้องลูก (๓) ห้องว่างสำหรับแขก
ที่มาค้างสถานทูต (๔) ห้องเขียนหนังสือคุณพ่อ (๕) ห้องกินข้าว (๖)
ห้องรับแขกคุณแม่ เต็มตลอดด้านหน้า อยู่ริมแม่น้ำนีเออร์ เป็นแม่น้ำเอก
ของเมืองหลวง (๗) ห้องโถง เรียกว่าซาลอง (๘) ติดกับซาลองเป็น
ห้องบรรทมทุลกระหม่อม (๙) ติดห้องทุลกระหม่อมเป็นห้องเลขา ฯ

(๑๐) ห้องกระได (๑๑) คิดห้องกระไดเป็นห้องบ้อย มีหนทางขึ้นกลาง
อยู่ตรงข้ามห้องกินข้าว (๑๒) ห้องแม่บ้านไทย ตรงข้ามห้องผู้เขียน
(๑๓) ห้องน้ำอยู่ตรงข้ามห้องคุณแม่ (๑๔) ห้องแม่บ้านฝรั่งอยู่ติดห้องน้ำ
(๑๕) ห้องครัวอยู่หลังบ้าน

คนใช้ต้องขึ้นไปนอนบนหลังคา (attic) คนในบ้านประจำมี คุณพ่อ
คุณแม่ แม่บ้านไทย แม่บ้านฝรั่ง เลขา ฯ สาวใช้หนึ่ง สาวใช้ในครัว
หนึ่ง หัวหน้าบ้อยหนึ่ง ผู้ช่วยบ้อยหนึ่ง คนขับรถอยู่ชั้นดิน ทุลกระหม่อม
จักรพงศ์เสด็จมาเฉพาะวันเสาร์ครึ่งวัน อาทิตย์ทั้งวัน เสวยกลางวัน น้ำชา
และเย็น มีนายพุ่มคู่แข่งหรือพระสหายตามเสด็จ วันอาทิตย์เสวยที่สถานทูต
เช้า กลางวัน น้ำชาและเย็น มักจะมีแขกมาร่วมเสมอ ๒-๓ คน ขาประจำ
คือกัปตันครูล็อพ มิสเตอร์ลอเรล ท่านทองทิพย์ฯ ทองใหญ่ (ชื่อเล่น
ทองรอด) เป็นนักเรียนนายร้อย พอรู้หนังสือราว ๑๔-๑๕ ผู้เขียนรู้จักดี
เพราะอยู่ในวัง ขึ้นอยู่กับสมเด็จพระพันวัสสาอัยกาเจ้า (สมเด็จพระตำหนัก)

ทุลกระหม่อมโปรดเสวยกับข้าวยุโรป จึงต้องมาค้างสถานทูต เพราะ
ที่สถานทูตมีเครื่องปรุงกับข้าวไทยทุกอย่าง สำหรับทำถวายทุลกระหม่อม
สมเด็จพระราชชนนีจัดส่งครบ เว้นแต่ที่ต้องใช้สด ๆ แต่ก็มิของแห้งแทน
อยู่พร้อม แม้รสจะไม่เหมือนทำสด ๆ ก็อร่อยมากเกินคาด คุณแม่เอาญาติ
หญิงไปทำกับข้าวเสวยหนึ่งคน มีหน้าที่เป็นต้นห้องคุณแม่ด้วย นับว่าเรา
สมบุญของไทย ๆ เราพอใช้

เจ้านายเสด็จมาเยี่ยมได้เสวยของไทยเราทุกมื้อ ระหว่างผู้เขียนอยู่ มี
เจ้านายเสด็จ ๕ พระองค์ คือ สมเด็จพระบรมโอรสและทุลกระหม่อมบริพัตร
สมเด็จพระยุพราชทิพยมหาราช พระองค์บุรฉัตร (ในกรมกำแพง) พระองค์

วุฒิไชย (ในกรมสิงห์) และบริวาร มีเจ้าคุณราชวัลลภ พระอภิบาลสมเด็จพระบรมโอรส หม่อมสิทธิ สุทัศน์ สมเด็จพระบรมเสด็จมาก่อนทูลกระหม่อมบริพัตร ราวใกล้ ๆ ปีใหม่ กำลังหนาวจัดมาก ตอนนี้ก็จะเล่าเป็นตอน ๆ ไป จะได้ความดีกว่าเล่าเพ้อไปเสีย

จะกล่าวถึงตอนถึงรัสเซียในคืนแรก ก็มีเรื่องทีเดียว

ตอนเช้านอนเป็นเวลา ๒ ชั่วโมง นอนนุ่ม นอนสบาย ผ่านมหนาวห่มอุ่น รุ่งเช้าตื่นนอนแต่เช้า เด็กเคยตื่นราวห้ารุ่ง พ่อแม่มยังไม่ตื่น ผู้เขียนแต่งตัวเอง คือใส่เสื้อผ้าที่ผลัดเมื่อวานนี้ สวมรองเท้า เขาวางไว้ให้หน้าเตียงเป็นผ้าสักหลาดสีน้ำเงินแก่ มีตุ่มหนึ่งเม็ดใส่รอบข้อเท้ากันหลุด ที่ผ้าเท้าเป็นยางแผ่นมัน ๆ สีดำ บาง ๆ สำหรับใส่ในห้องนอน ผู้เขียนไม่เคยเห็น ไม่เคยรู้อะไรทั้งนั้น

แต่งตัวใส่เสื้อผ้าใส่รองเท้า เปิดประตูมายืนที่ทางเดิน (corridor) มองซ้ายมองขวา ไม่มีคน เขายังไม่ตื่นกัน ก็ยังไปดูห้องผู้ช่วยคุณแม่ เห็นเขากำลังแต่งตัว เอาผ้าหนา ๆ โปกหิ้ว ถามเขาว่าจะไปไหน เขาจะไปตลาด ผู้เขียนว่าไปด้วยคน คุณพ่อคุณแม่ก็ยังไม่นอน ฉันจะอยู่กับใครล่ะ ผู้ช่วยเขาซื้อเมื่อนุ่ม ต่อมาคุณแม่ให้เรียกว่าน่านุ่ม ตกลงเรียกเขานำน่านุ่มล้งเลอยู่พักหนึ่งก็ตกลง ไปก๊วกกัน ให้อยู่ที่ไม่มีคนตื่นสักคน ผู้เขียนก็ใจวิ่งไปเอาหมวกแบบกลาสีมาใส่ ซึ่งเข้าชุดเสื้อผ้าแบบกลาสีที่แต่งมาในรถเดินบ้อออกไปกับเขา ถึงทางเลี้ยวก็เลี้ยวมุ่งตรงแนวไปออกถนนเนียบสกีเป็นถนนเอกของเมืองหลวง (อย่างอูลเตอร์ลินเคน) แต่ด้อยกว่า ไม่ได้หนึ่งกระฟีกของสายเอกเยอรมัน ทุกอย่างดูแล้วทำให้ผู้เขียน แม้จะเป็นเด็ก ก็สงสาร เป็นเพราะได้ไปเห็นคิ ๆ มาแล้ว ตอนนี้ไม่ทราบว่าจะไปไหนกัน

ตามน้ำนมไปเรื่อยจนถึงตลาด ที่รู้เพราะเห็นปลาตัวโต ๆ ในหีบแก้ว มัน
 ว่ายไปว่ายมา เห็นคนซื้อเขาฆ่ามัน ผู้เขียนไม่อยากจะ สงสารปลา เลยเลี้ยว
 เข้าไปในร้านของชำ หีบปลานั้นเขาตั้งริมทางเท้า น้ำเปรอะอย่างบ้านเรา
 มีร้านขายของเบ็ดเตล็ดใกล้ ๆ เห็นแล้วคุ้นตาเหมือนบ้านเรามาก ในร้านมี
 หิ้งแขวนของพะรุงพะรัง บนหิ้งมีชะลอมสาน ใส่หอม กระเทียม พริกแห้ง
 เม็ดใหญ่ แล้วอะไรอีกจำไม่ได้ มีมะพร้าวแก่หนึ่งลูก เขาเกลาขูดเป็นรูป
 หน้าลิง เขียนปากเขียนตาทาปากเสียแดง ตาคำมีคิ้ว ตั้งอยู่บนร้าน ผู้เขียน
 ยืนดูมะพร้าวเพลิน ไม่เห็นมีที่ไหนที่ผ่านมา มาพบที่ประเทศสุดท้ายนี้แหละ
 น้ำนมซื้อของแล้วก็บ่ายหน้ากลับบ้าน ระหว่างเดินทางกลับ ผู้เขียนสังเกต
 ดูว่าคนที่ผ่านเราไปมา เกือบทั้งนั้นดูหน้าผู้เขียนแล้วดูเท้า ตัวไม่ยกดู ไม่
 แปลกอะไร ตาของเขา เขาจะดูก็ว่าเขาไม่ได้ ประหลาดที่ดูหน้าแล้วทำไม
 ดูตื่น แปลกหน่อย เดินมาถึงบ้าน ก็ขึ้นไปคุยคุณแม่ ๆ ตื่นแล้ว แต่งตัว
 จะมารับประทานอาหารเช้า คุณแม่ถามว่าไปไหนมา ผู้เขียนว่าไปตลาดกับ
 น้ำนม เท่านั้นเองราวกับโลกจะแตกแยก ถามว่าแต่งตัวอย่างนี้หรือไปตลาด
 ผู้เขียนตอบหน้าตาเฉย ไปอย่างนี้แหละ คุณแม่ก็เรียกน้ำนมมา แม่บ้าน
 ฝรั่งเศส (ชื่อมาดามว์เซลแอนนา) นางสาวใช้มา ส่งภาษาฝรั่งเศสบ้างกับ
 แม่บ้านฝรั่ง ส่งภาษาไทยกับน้ำนม เสียงฟังไม่ได้ศัพท์เลย ผู้เขียนรู้แต่ว่า
 ถูกดูกันเป็นแถว วิ่งกันวุ่นวาย ผู้เขียนไม่ถูกดู ถึงถูกก็คงไม่รู้เรื่องอะไร
 เห็นหอบผ้าเช็ดตัว เสือนอนไปทางห้องนํ้ากัน ให้ตม่น้ำใส่อ่างอาบนํ้า ปิด
 ประตูแกนกัน อะอะมาก ผู้เขียนยืนงง ๆ หมุนไปหมุนมา ดูเขาอะอะ
 เพลินไป อยู่ ๆ มาดามว์เซลแอนนาก็มาอ้อมเอาผู้เขียนไปห้องนํ้า ทำไมต้อง
 อ้อมไม่รู้ ไปตลาดก็ยังเดินได้ อยู่ ถึงห้องนํ้าเห็นควั่นขันจากอ่างนํ้าโขม

ตกใจมาก เขาจะเอาเราลวกน้ำร้อนกรรมมัง ๒-๓ คนยืนเต็มห้องน้ำ ห้องก็ร้อนนากร้อน เขาเหล่านั้นรีบถอดเสื้อผ้าวางเร็ว แล้วเอาตัวผู้เขียนลงจุ่มผู้เขียนคันชั๊ตขึ้น น้ำเป็นควันจะให้ลง บังเอิญคุณแม่เข้ามาบงการให้เอาลงให้ได้ ตัวถูกจุ่มลงไปบ้าง คันขึ้นมาได้บ้าง น้ำก็ดูหายร้อนไป พอทนได้ที่แรกก็คิดว่าจะถูกลวก ให้ตัวจมน้ำอุ่น พอควรแล้วเอาขึ้น เอาผ้าเช็ดตัวผืนโตยกับผ้าเบสึงเกตุปั่นแก้อี พอยกตัวผู้เขียนขึ้นปั๊บ ก็วางปั๊บ ลงไปบนเก้าอี้ รวบรวมหัวด้วยผ้าเช็ดตัว เช็ดตัวแห้งแล้วใส่เสื้อนอน พาดูม้วนไปห้องนอน คล้าย ๆ กับว่าถ้าถูกอากาศจะตายนั้นแหละ เราไปเดินมาตั้งแต่ ๒ ชั่วโมง ไม่เห็นมีท่าว่าจะตาย เอามาลวกน้ำร้อนอย่างนี้น่าจะตายมากกว่า หายใจไม่ออก เสร็จแล้วพาเข้าห้องนอน ยัดตัวเข้าในเตียง คลุมหัวตลอดคืน เหลือแต่ปากกับตา ตอนนั้นเหงื่อแตก บอกว่าร้อนก็ไม่เชื่อ ช้ายังเอาน้ำอะไรก็ไม่รู้ร้อน ๆ จะว่าซาก็ไม่ใช่ เป็นใบไม้หรือดอกไม้งามเหมือนชาใส่ น้ำตาลให้ชดทั้งร้อน ๆ ปล้ำปลุกรีบเร่งกันไปทุกอย่าง ผู้เขียนทั้งร้อนทั้งเหนื่อย ฤทธิ์ที่เขารับร้อนจะเอาตัวเข้าเตียง ผู้เขียนเจ้าเล่ห์ ขึ้นคั่นรณรงค์มีคนมานั่งเฝ้าเรา สงบไว้ดีกว่า ภายในที่นอนเหงื่อไหลเลย มาดมัวเซลแอนนามาเผื่ออยู่พักหนึ่ง เห็นเรียบร้อยแล้วเขาก็ไป หน้าต่างประตูปิดหมด ซ้าเขาปล่อยไอน้ำเข้าท่อ ห้องก็ซ้าอุ่นอีก พอไปกันหมดแล้วผู้เขียนผลัดผ้าหมอนนอกเสียบ้าง ค่อยสบายหน่อย ได้ความว่าคุณแม่กลัวปวดบวมเพราะประสพการณ์แต่อยู่เมืองร้อน แล้วเขาว่าเป็นโรคปวดข้อ ตกใจที่อากาศเย็นแล้วในเดือนตุลาคม เสื้อผ้าก็บาง พ้นรองเท้ายากก็บาง ถ้าเป็นหวัดก็แย เลยกาหลกััน รีบเอาเข้าที่อบอุ่น คือที่นอน กาหลกัันเพราะไปตลาดในชุดห้องนอน ทำให้ผู้ใหญ่อุณหภูมิเย็นเกินไปหนาว

ชีวิตประจำวันระหว่างอยู่รัสเซีย การกินอยู่ของผู้เขียนพิศดารมาก มีกฎต่าง ๆ หลายอย่าง

- (๑) ต้องกินข้าวโอ๊ต ๑ ชาม กับนม น้ำตาล
- (๒) ต้องกินน้ำมันตับปลาอันเหม็นคาว น้ำอ้วก
- (๓) ห้ามกินน้ำตาลอดกาล
- (๔) ต้องกินนมสดแทนน้ำตาลอดกาล

ล้วนเป็นกฎที่สดแสนจะทนได้ง่าย ๆ ขอบรรยายความสุดจะทนทั้งนี้

ข้าวโอ๊ตนั้นใครไม่เคยได้ชิม ไม่ต้องเสียใจ (ข้าวหมาเรายังจะอร่อยกว่ามาก) ถ้าไม่เคาะน้ำตาล กลิ่นไม่ลงแน่ ผู้เขียนบางทีเปลี่ยนใส่เกลือน้ำมันแทนบ้างแก้เบื่อ

น้ำมันตับปลาต้องกินเพียว ๆ ถ้าไม่บีบจุมกมันคงจะไหลออกมาหมดทั้งของเก่าของใหม่

ห้ามกินน้ำตาลอดกาล ผู้เขียนมองคุน้านับตู้เก็บถ้วยแก้ว (Side-board) เหมือนนูดาว เอาไม่ถึง ขโมยยากมาก เพราะจะต้องต่อเก้าอี้หนึ่งชั้น ปีนขึ้นตรงที่วางชั้นสอง ชั้นสาม ยังต้องเขย่งสุดตัว กว่าถึงขวดน้ำ ยังเสี่ยงพลัดตกแตกอีกด้วย แต่ได้ลิ้มรสน้ำพอชื่นใจ จะทำอีกก็ดูจะไม่คุ้มค่าเหนื่อย ใครมาเห็นเข้ากลัวเขาไปบอกคุณแม่ เดียวถูกดู ขอต่อข้อสองคือน้ำมันตับปลา ที่โซคร้ายกว่าข้าวโอ๊ตมากอยู่ เพราะมันเหม็นคาวอย่างฉกาจจรรจ์หนึ่งซ็อนโตะเท่านั้น กว่าจะกลืนก็แทบตาย ผู้เขียนค้นหาวิธีให้กินง่ายเข้า คิดไป คิดมา เกิดปัญญาออกมา ก็ว่าในห้องเขียนหนังสือคุณพ่อ มีขนมอยู่หนึ่งถาดเงิน เป็นช่องสี่ ๖ ช่อง ถาดโต ถ้าวัดดูถือว่าผ่าศูนย์กลางราว ๑๒ นิ้ว มีขนมอยู่เต็มทุกช่อง ขนมแข็ง พวกที่เรียกว่า Sweet มีฝาปิด

เรียบร้อย ขนมนี้เป็นขนมแขกตุรกี ถวายทูตกระหม่อมจักรพรรค์ เมื่อเสด็จไปเยี่ยมประเทศนั้น ไม่นานก่อนผู้เขียนถึงรัสเซีย ขนมนี้ากินหลายอย่าง มีขนม Turkish delight นุ่มๆ เหมือน Mashmellow หวานจับใจสีต่างๆ ผู้เขียนชอบที่สุด มันแก้ความหิว ผู้เขียนนอนน้ำมันตับปลา ๑ ข้อนโตะจากห้องกินข้าว เหนียวบีบจุมกแล้ววิ่งไปห้อยคุณพ่อ กว่าขนม ๒ ก้อน ยัดเข้าปาก พอเต็ม ความเหินความก็คลาย ตอนนั้นเลือกกินตามชอบใจ เป็นของเด็กผู้เดียว ไม่เห็นผู้ใหญ่แตะ พอพลองก็มีคนมาเติม เต็ม ตลอดจนผู้เขียนต้องออกจากประเทศ ขนมก็เกือบหมดพอดี

ในโตะกินข้าวก็เหมือนกัน ถูบบังคับอีก คราวนี้เด็กจอนโดนด้วย คือ สมองวักกับเคปเปอร์ซอส ความจริงคนชอบก็จะว่าน่ากินไม่น้อย มันเป็นแท่งขาวๆ เหมือนตำห้อย่อนที่เราแกงจืด ทอดเกรียม ราดด้วยซอสเคปเปอร์ มีลูกเคปเปอร์ลอยในน้ำมันเนยสีเขียวๆ แต่สองเด็กไม่ชอบ แต่ต้องจำกิน เพราะเขาตักให้ บอกไม่ทัน เห็นตาคุณแม่ ก็ต้องกระตือรือร้นเข้าไป เพราะมันอ่อนมันจึงลงไปได้ง่ายๆ แต่จอนแล้วจอนรอด จอนอ้ากลับ ก็ไม่ญาติกับเจ้ามันสมองลูกวุ้นนั้นเลย น้ำมันพอสุ นานๆ เข้าชินไปเอง ไม่ค่อยกระหายน้ำ แต่กรรมไม่สิ้น โดนเจ้านมเปรี้ยว (โยกัต) เข้าอีก แหมร้ายเหมือนกัน เปรี้ยวเปรี้ยวๆ ที่สุด ต้องประเด้น้ำตาลเกือบครึ่งตัว คุณแม่คุมเองโดยมีตำรา กินเข้าไปๆ คุณแม่กินด้วย คุมอยู่ในห้องนอนเสียด้วย ไม่มีที่เททิ้ง ถ้าเป็นห้องผู้เขียน มีอ่างล้างมือ เผลอๆ ลงท่อไปครึ่งหนึ่งก็ยังดี ประหลาดอยู่อย่าง ไม่ยกขโมยน้ำก็ออก ซึ่งเอาง่ายๆ อาจจะเห็นเป็นน้ำบ้วนปากล้างมือ ไม่กล้ากิน กินนมดูจะดีกว่า

คนที่มารับประทานที่โต๊ะเสวยบ่อยที่สุดก็ป้านครูลีพอ แกจะต้องนั่งใกล้ผู้เขียน ใครจัดไม่ทราบ แล้วแกชอบจะอวดกำลังของแก โดยบีบลูกมันฮ้อ (Walnut) ด้วยนิ้ว เพื่อให้ผู้เขียนตื่นตื่นแลษมว่าแกเก่ง แกทำให้เห็นจริง ๆ เสียด้วย แกเอามันฮ้อใส่หว่างนิ้วอันเบ้อเรอของแก แล้วบีบปลายนิ้วเข้าหากัน เสียงดังแกร็ก มันฮ้อก็แยกออกง่าย ๆ แกส่งให้ผู้เขียนเห็นผู้เขียนทำหน้าประหลาดใจ แกยิ้มใหญ่ นั่งใกล้แก รู้สึกว่านั่งใกล้ยักษ์วัดโพธิ์ แต่ไม่ดู ใจดี มาทีไรจะต้องแสดงกำลังนิ้วให้ดู นัยเล็ก ๆ เช่น เฮซัลนัท เซสนัท แกบีบเอาบีบเอา ผู้เขียนกินสบาย

เครื่องเสวยทูลกระหม่อมส่วนมากมีดังนี้ ของฝรั่งแน่นอนมีพิสเค้ก ขนหน้า เขาทำมาชั้นหน้าบีบ ทอดมาเกรียมข้างนอก ข้างในแดงอมเหลือง นารับประทาน แต่ดีกว่าเนื้อดิบ ไม่ชอบ ผู้ใหญ่ดุษฎีเลย ชุบไม่ว่าชั้นหรือใส อร่อยทั้งนั้น ดูเหมือนจะมี ๓ ชุติ ล้วนดี ๆ ถัดมาก็กับข้าวไทย มีแกงเผ็ด จะเป็นไก่หรือเนื้อ ชาติไม่ได้ หมักกรอบ ปลาแห้งผัด เหมือนทำรับประทานในเมืองเรา ไม่มีผัด ปลาแนม คุณแม่ช่างปรนนิบัติ ทูลกระหม่อมจึงโปรดมาก เด็กอดของเผ็ด ต้องห้ามอีก แต่พิสเค้กกินได้เราก็กินไม่ค่อยชอบ แต่น้ำซอสราดข้าวดีมาก กับข้าวไทยวันเสาร์-อาทิตย์ จึงจะได้รับประทาน ไม่ได้ทำทุกวัน ผู้เขียนคิดถึงแกงเผ็ดเนื้อน้ำพริกกะปิ แต่อดอีก เป็นเด็กนั้นลำบาก น้ำก็กินไม่ได้ สุดแสนจะทน ผู้ใหญ่เขากินเหล้าแดง คือแคลเวร์ท แทนน้ำ เขาถึงไม่อย่าน้ำ เหล้าแทนน้ำกันทีเดียว ทุกมื้อเสียด้วย

พุดถึงของหวาน มีผลไม้ตำน้ำตาลราดครีม พุดถึงต่าง ๆ ผลไม้สดทุกที่ที่ทำของอร่อย ๆ โดยมากล้วนขนมเด็กชอบทั้งนั้น

พูดถึงผลไม้แล้วเป็นลึกลับทีเดียว เช่น ลูกพีช แอปเปิ้ล พลัม องุ่น แอปเปิ้ล ล้วนผลไม้ชั้นเยี่ยม ไม่เคยกินที่ไหนดีเท่า ผลไม้อื่นก็ดี เช่น กรีนเกซ แต่ผู้เขียนไม่ค่อยชอบ ที่ผู้เขียนชอบที่สุดคือ แอปเปิ้ล มาจาก เมืองไครเมีย มันทั้งหวานทั้งกรอบและฉ่ำด้วย ถัดมาก็แพร ทั้งฉ่ำทั้งหวาน หอมด้วย ยังมีเจ้าเซอรีของชอบของผู้เขียน สมปากเด็ก ผู้ใหญ่ไม่เห็นกิน ไม่มีบนโต๊ะ น้ำนมซื้อมาให้ ๑ ถังใหญ่ กินคนเดียวสบายใจ ดีเท่าที่ มีสเตอร์จอห์นสันซื้อให้ที่เย็นัว ต้องขอเข้าชมผลไม้ของรัสเซีย ที่กินที่ สถานทูตคงจะเป็นชั้นหนึ่ง ดีทุกอย่าง ที่ออกชื่อมา จะยิ่งหย่อนก็เป็นเอก หรือรองเท่านั้น ของเขาดีจริง ๆ เคยไปเก็บใน green house ที่อังกฤษ ไม่ดีเท่า

การเรียนหนังสือ หากยังไม่ได้อ่าน คุณพ่อก็พาผู้เขียนไปขับรถอวดม้า เข้าบ้านเย็นบ้าง ทุกวันต้องออกนอกบ้าน เว้นไม่ได้ เหมือนเฝ้าสมเด็จพระ เป็นกฎ ไม่ว่าจะเดิน จะขึ้นรถ แม้จะเหาะ ก็ต้องไป ไม่ว่าจะหนาวหรือ ร้อน คุณพ่อพาเที่ยว คุณแม่ไม่ไป นาน ๆ ออกที่ ไปรถขับเอง นั่งได้ ผู้เขียนหัดขับบ้าง เพราะถนนริมแม่น้ำมันกว้างและตรงดี เรียกว่า Admiralty Guey รถไม่มีมาก นาน ๆ จะเห็นสักคัน ถนนโล่ง ถึงกระนั้นก็ดูเหมือน จะมีนกหวีดสัญญาณ เวลาแอมเปอเรอและแอมเปรสเต็จตากลม เสด็จประทับ เที่ยวไม่มี แอมเปรสทุกครั้งที่เห็น รถขับเร็วปรือทีเดียว ไม่ทันเห็นพระ พักตร์ กว่าจะรู้ก็เห็นแต่หลัง มักจะมีผ้าโปร่งปิดพระพักตร์ ปล่อยชายปลิว ตามลมไปยาวเขียว มีราชองครักษ์แต่งเป็นทหารรักษาพระองค์คอร์แซกซ์ม้า ตามเสด็จ เกือบต้องห่อผ้าเหยียดทีเดียว เพราะรถพระที่นั่งขับเร็ว ถ้าจะ ต้องเบร็ก ก็ไม่ทันแน่

ผู้เขียนไม่ต้องเรียนหนังสือเสียนาน ครูไม่มี แต่แล้วก็ได้ในที่สุดเป็นคนแก่ๆ เฒ่ามากด้วย ผอมโซ แลดูแล้วเหมือนคนกินไม่อิ่ม คุณหน้าตาเสียแล้วน่าสงสาร เสื่อก็เก่า บางก็บาง ไม่สมกับความหนาวในอากาศ ชื่อว่ามิสซิสเพจ (Page) เป็นชาวอังกฤษ ผัวตาย มีลูกหญิง ๒ คน อายุเท่าๆ ผู้เขียนนี้แหละ สอนก็ไม่ยากอะไร ผู้เขียนฟังจะอ่านได้แต่คำง่าย ๆ เท่านั้น แกกั๊กแต่ว่าสอนไป วันหนึ่งแกมาถึงสักครู แกก็ควักขนมปังดำ (Black bread) อย่างคนจนกิน ชื่อดำ แท้จริงไม่ดำ แต่เป็นสีแสดเหลืองหม่นเหม็นเปรี้ยวด้วย ผู้เขียนเห็นแล้วเกิดสงสาร ถ้ามกเว่ายังไม่ได้กินข้าวหรือแกเว่าย ที่บ้านไม่มีจะกิน ผู้เขียนขอจะสงสารไม่ได้ จึงวิ่งไปหามาควมัวเซล แอนนา ว่าขออะไรให้ครูกินหน่อย เขาไม่มีข้าวกิน แม่บ้านใจดี ลูกชั้นกุติ กุจอ ทอดไข่ขาว ขนมปังทาเนย มีกาแฟอีก ๑ ถ้วย มิสซิสเพจกินอึมน้ำสำหรับแล้วจึงไปสอนหนังสือ ต่อมาทุกวัน ผู้เขียนขอให้มาควมัวเซล แอนนาจัดอาหารเช้าให้ทุกวัน จนแกต้องจากไปในเวลาไม่ช้านัก คุณแม่มกจะเห็นไม่เหมาะะ จึงหาครูใหม่มาแทน

ผู้เขียนได้ครูใหม่ คราวนี้อังกฤษเหมือนกัน แต่ตรงข้าม อ้วนบื้อเรื้อเทียว อยู่ตึกกินดี นุ่งห่มดี สมฐานะ ชื่อมิสสมิธ (Miss Smith) สอนดีด้วย ผู้เขียนรู้สึกกระตือรือร้นมาก สะกด ๔ ตัว อ่านได้ แลเข้าใจง่าย จนอ่านนิทานง่าย ๆ ได้ ผู้เขียนชอบอ่านหนังสือนิทานมาก ชอบฟังนิทานด้วย จึงพยายามเป็นพิเศษ เพราะจะได้ไม่ต้องรอใคร ๆ เขาเล่าให้ฟัง โดยมากเขาปฏิเสธ เจ็บใจ เพียรเอาเอง เรียน มุลบท จบเสียเล่มหนึ่งเมื่อ ๔-๕ ขวบ พอได้เบี่ยเอาเองได้ แม้แต่เรื่องพงศาวดารจีน แต่ก็ไม่ใคร่ได้เรียนเครียด เพราะคุณพ่อมักจะมาขัดจังหวะ ขอครูให้ปล่อยตัวไปซื้อรถเทียว คุณแม่ไม่

ค่อยสบาย ไม่ได้ควบคุมเท่าใด มักจะเรียกมิสสมิธไปตามความก้าวหน้า
 ครงรายงานว่าดี ไม่งั้นคงเรียกไปสวดเอาบ้าง จอนก็เรียนดีเหมือนกัน ต่อมา
 คุณแม่ไม่ค่อยไปไหน ไม่รู้จะทำอะไร เลยจ้างครูสาวหน้าตาน่าเอ็นดูมาเป็น
 ครูระบายสีน้ำมัน ทำเป็นแผ่น ๆ รูปดอกไม้ ๔ แผ่น ว่าจะทำเป็นฉากกัน
 ห้อง ผู้เขียนก็พลอยได้เรียนภาษาฝรั่งเศส เพราะแม่สาวคนนั้นแกพูดฝรั่งเศส
 ทั้งเรียนวาดภาพเงาคำชาวค่าย ผู้เขียนชอบทั้งสองอย่าง น่าเสียตาย ต้อง
 เลิกเล่นเพราะแม่ป่วย เรียนได้นิดเดียว ภาษาอังกฤษเรียนบ้างเล่นบ้าง ความ
 ผิดของคุณพ่อ อาศัยเรารักการอ่านจึงกระตือรือร้นไปเอง ดนตรีก็ชอบ ขึ้น
 เปียนโนได้ตั้งหลายบท ยังมีสิ่งประหลาดมาก ที่ว่าครูไม่รู้จนแล้วว่าผู้เขียน
 อ่านโน้ตไม่ออก แต่เล่นกับครูก็ได้ เล่นเดี่ยวก็ได้ เล่นคู่เอ็ตก็ได้ ไม่เห็น
 ครูว่าอะไร คงไม่ผิด เข้า ๆ ก็ไปทำเอกเซอร์ไชส์เอง สายหน่อยครูสมิธ
 ก็มาเล่นด้วย ไม่เข้าใจตัวเองว่าเพราะอะไรถึงทำอย่างนั้นได้โดยครูไม่รู้ ถ้า
 ผิดโน้ตครูจะต้องรู้ เสียงโน้ตมันจะบอก ผู้เขียนเมื่อตอนนั้นภาวนาขออย่า
 ให้ครูรู้เลย ขออย่าให้ผิด ขอมีอย่าให้พลาด

ทุลกระหม่อมมักจะเสด็จไปข้างนอก ไปเที่ยวไหนไม่ทราบ เห็นเกาะ
 เกาะกันว่า นางแมวขาว ผู้เขียนรู้แต่ว่าเป็นผู้หญิงละครบัลเล่ต์ ไม่สนใจ
 บางอาทิตย์ทุลกระหม่อมจะชวนเพื่อนนักเรียน พวกนี้ถีบรถจักรยานไปเที่ยว
 ชายทะเล เรียกว่าแหลมอะไรจำไม่ได้ ขบวนเสด็จนั้นจะมีคุณพ่อและผู้เขียน
 ตามเสด็จด้วย คุณพ่อซื้อจักรยานขนาดสมตัวให้ ๑ คัน เพื่อตามเสด็จด้วย
 กว่าจะไปถึงชายทะเล ต้องข้ามสะพานเกาะถึง ๗ เกาะ บางทีคุณแม่ก็ขึ้น
 รถม้าตามไป ถีบรถไม่ได้และไม่เป็นด้วย ผู้เขียนซ่าซอมาแต่ในวัง ไม่
 ไหวหวั่นเลย ทุลกระหม่อมไปไหนก็ตามไปได้ แต่กว่าจะถึงที่ตากอากาศ

ชายทะเล ก็ออกเหน่อๆ หยุตพักช้ออะไรต่ออะไรกินกันสบายมาก เห็นทะเลกว้างใหญ่ มีเครื่องดื่มเป็นส่วนมาก ร้านย่อยๆ ไม่หรูหรา ไม่กว้างขวาง คนหยุตมองดูผู้เขียนตลอดทาง ที่นี้เขาทุ้งตัว เป็นของแปลกสำหรับเขา ทัวเมืองไม่มีเด็กเล็กเท่าผู้เขียนถึบรถกลางถนน บางคนหยุตจนสุตตา ยืมให้กันเหมือนจะเอ็นดูอย่างนั้นแหละ กลับมาบ้านทันสเว่นาชา

น้ำชารัสเซียไม่ใส่นม แต่ใส่มะนาวฝรั่ง เรียกว่าแลมมอน หั่นชิ้นบาง ๆ มีขนมเค้กอร่อย ๑ ก้อน เคลือบด้วยช็อคโกแลตครีมไอซิ่งรอยอัมมันปั่น อยากจะว่าไม่มีที่เปรียบ อร่อยจริง ๆ มีเพรตเซล (Pretzel) หนึ่งจานด้วย ทูลกระหม่อมไม่เคยทรงเปื้อขนมชนิดนี้เลย แต่ผู้เขียนถึงรัสเซียจนกลับ ทูลกระหม่อมไม่เคยรับสั่งให้เปลี่ยนขนมเสียที เสวยอยู่ได้จนผู้เขียนกลับก็ยังเสวยอยู่ แปลกมาก แต่ผู้เขียนก็โดยเสด็จตลอดจนอำลาจากประเทศรัสเซียด้วยความอาลัยเหมือนกัน ภายหลังผ่านชีวิตมาถึง ๘๕ ก็อยากจะว่าไม่เคยกินขนมอะไรเทียมเท่า คล้ายโมคาเค้ก (Mocha) แต่อร่อยกว่า ไม่ทราบทำอะไร มันเหมาะเจาะจริง ๆ

ต้องขอชมขนมต่าง ๆ และ Sweet ต่าง ๆ ของเขา ก็อย่างประหลาด ไม่น่าคิดว่าจะทำได้ดี ๆ ผู้เขียนรู้จัก Sweet ดีแลไม่ตืออยู่มาก จากในวังเพราะไปเบิกเอามาเล่นบู๊บู๊ยา กินบ้างทิ้งบ้าง ไปเลือกเอาอย่างดี ๆ ทั้งนั้น เช่น ไล่กายน อร่อยที่สุดชื่อ Melcato ภาษาไทยเรา แมงขาโต Nugatin ภาษาไทยหนูกัตติน ลูกกวาดเหล้า ช็อคโกแลตต่าง ๆ จำไม่หวาดไหว แต่ของรัสเซียมันแปลกตามความเห็นของผู้เขียน แต่ละอย่างที่ผู้เขียนได้รับเป็นของขวัญคริสต์มาส เพื่อนฝรั่งคุณแม่เขาเอามาให้ สองพี่น้อง เป็นลูกหมอบประจำพระองค์สมเด็จพระพันปีแห่งรัสเซีย พระราชมารดาพระเจ้าซาร์

ชื่อ ออลก้าและนาสตาซา กล่องสวย ขนมหวีตช่างในก็อรร้อย ใคร ๆ อีกหลายคนให้ ล้วนอรร้อยเหลือจะอธิบายถูก ขนมหวีตช่างในก็อรร้อย ล้วนน่ากินน่าอรร้อย คุณแม่ซื้อมา ๑ ก้อน อรร้อยมาก เคี้ยวแล้วยังนึกไม่ออกว่าทำอย่างไร บรรยายากศแม้วันคริสต์มาสสุขซ่อมซ่อม แต่ขนมหวีตช่างในก็อรร้อยจริง ๆ

วันคริสต์มาสเราออกไปดูร้านที่ถนนแถบสก็๊พพอสเฟ็ก ก็ไม่หรูหราอะไร ผู้เขียนยังได้ทำบุญทำทานด้วยคั้นนั้น คือว่ามีรถม้ารับจ้างจอดอยู่ริมถนนที่เราเดินอยู่ คนขับนั่งเอามือกอดตอก สั่นกึกๆ ม้าเทียมก็ผอม คนขับก็ผอม เสื้อผ้าก็บาง ม้าก็ย่นตัวสั้น ผู้เขียนหยุดดูแล้วถามว่า วันนั้นได้ค่าจ้างเท่าไร เขาวางยังไม่ได้เลย ผู้เขียนสงสัย แอบไปขอคุณพ่อๆ ถามว่าจะเอาไปซื้ออะไร ผู้เขียนว่าจะให้คนรถ (ภาษารุสเซียจำคล้ายคล้ายคลึงคลา มันทั้งว่า "อัสวอยซิก") คุณพ่อควักกระเป๋าสตางค์ออกมา พอเปิดเท่านั้น ผู้เขียนก็ฉวยมันทีเดียว คว่ำเอาไปมากอยู่ เอาไปยื่นให้คนขับรถ คุณพ่อเสียรู้ ก็ไม่ว่าอะไร คนรถถอดหมวกอันเก่าโหลกออกคำนับใหญ่ แล้วเราก็กินต่อไป ไม่มีอะไรน่าดู กลับบ้านดีกว่า

(การเดินทางกลับจากรุสเซีย แล้วเข้าไปอยู่ในวังอีก ขอได้อ่านจากบทสัมภาษณ์ใน
อัตชีวประวัติ)

วันสวรรคต สมเด็จพระปิยมหาราช

ข้าพเจ้าประสพอะไรบางอย่างในคืนวันสวรรคตของสมเด็จพระปิยมหาราช
เจ้า รัชกาลที่ ๕ วันปรีชาโยคของชาวไทยเรา ๒๓ ตุลาคม ๒๔๕๓

ข้าพเจ้าผู้เขียนนี้ เป็นนางพระกำนัล รับผิดชอบใกล้ชิดสมเด็จพระบรม
ราชินีนาถ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี มีหน้าที่ตามเสด็จเวลาเสด็จ
ทรงเยี่ยมเจ้านายฝ่ายใน บางทีก็นอกพระราชฐานบ้าง มีหน้าที่ตั้งเครื่องเสวย
ตามเวรและเวลา

พวกเรานางพระกำนัลมีหลายคนด้วยกัน จึงจัดเป็นเวรกัน ๒ ผลัด
ผลัดหนึ่งมีรุ่นพี่เป็นหัวหน้า ๒ คน และรุ่นน้อง ๓-๔ คน ฝ่ายดูแลถวาย
ปรนนิบัติให้ทรงพระสำราญตลอดมา มิได้มีการละเมิดกันเลย ยามร้อนก็
ถวายอยู่กลางแจ้ง ยามหนาวก็ถวายผ้าคลุมที่อบอุ่น ถือกันว่าหากใครถูกทรง
เตือนสั่งที่บกพร่องก็ต้องขายหน้านิดหน่อย เพราะไม่เคยทรงกริ้วเลย

ในวันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๔๕๓ นั้น ผู้เขียนทราบว่าจะอยู่หัวทรง
พระประจวร แต่ไม่ทราบพระโรค สมเด็จพระที่นั่งอัมพรฯ
ผู้เขียนไม่ได้ขึ้นไป เพราะไม่ใช่เวร เป็นเวรเจ้าจอมถนอม เวรของผู้เขียน
เป็นเวรกลางคืน ต่อมาผู้เขียนทราบว่าต้องทรงประจวรหนัก เพราะสมเด็จพระ
ไม่ได้เสด็จกลับพระตำหนักเช่นเคย พวกเราก็ได้แต่ซบซิบกัน สมเด็จพระ
พระตำหนักอยู่ไม่ไกลพระที่นั่งอัมพรฯ หนัก ชั่วคล่องกัน มีสะพานเชื่อม จัด

ว่าทางฝ่ายพระที่นั่งอัมพร ฯ เป็นฝ่ายหน้า ทางพระตำหนักสมเด็จพระที่นั่งเป็นฝ่ายใน ใครจะข้ามเข้ามาไม่ได้ นอกจากจะได้รับอนุญาต

วันนั้น บรรยาศกเจียบเหงามาก บนพระที่นั่งก็สังัด โดยปกติเวลา ไกลเที่ยงจะมีผู้คนเดินขวักไขว่ เพราะพระเจ้าอยู่หัวบรรทมตื่นแล้ว และจะเสวยพระกระยาหารกลางวัน มีเจ้าจอมเฝ้าตามหน้าที่ ตั้งเครื่อง มารับงาน และมีพระเจ้าลูกเธอบางพระองค์ ร่วมเสวยด้วย ดังนั้นคนจึงจ้อแจ แต่วันนั้นไม่มีเสียงอะไรเลย แม้แต่เสียงพูดกัน ผู้เขียนได้แต่สันนิษฐานว่าคงทรงประชวรหนัก

ขอทวนกล่าวถึงฝ่ายผู้เขียนว่า ในระยะนั้น ต้องนอนพักในเวลากลางวัน เพื่อรับเวรในเวลากลางคืน เฉพาะในวันนั้นหลับไม่ลง เพราะใจเป็นห่วง และทุกคนก็นั่งจับเหงาหงอยตาจ้องไปทางชั้น ๓ ของพระที่นั่งอัมพร ฯ ซึ่งอยู่ตรงข้ามตำหนักสมเด็จพระที่นั่งและซึ่งได้รับพระราชทานนามว่า “สวนสี่ฤดู” ส่วนพระตำหนักของสมเด็จพระอัยกาเจ้านั้นพระราชทานนามว่า “สวนหงษ์” อยู่ห่างออกไปหน่อย

ระหว่างเวลาพักกลางวัน ในวันนั้นผู้เขียนไม่ได้พักผ่อนหรือหลับนอนเลย ได้แต่เดินใจลอย และมีได้พูดคุยจ้อแจกับเพื่อนๆ เช่นเคย จนพลบค่ำ จึงจำเป็นต้องบังคับตัวเองให้นอน เพราะอีกไม่ช้า ก็จะต้องไปรับเวร ในที่สุกกี้หลับไป มาตกใจตื่น เพราะมีตัวอะไรมากัดหัวแม่เท้า จนเลือดไหล พร้อมกับก็ได้ยินเสียงหนูประมาณว่าหลายสิบตัวยกขบวนกันวิ่งไปวิ่งมาเหนือผ้าเพดานในอาคารที่ผู้เขียนอยู่ นอกจากจะวิ่งไปวิ่งมาตลอดอาคารซึ่งกันเป็นห้องๆ ยาวไป และมีราว ๑๒-๑๕ ห้องแล้ว พวกหนูยังส่งเสียงร้องกุกๆ กุตลอดเวลา ผู้เขียนเคยได้ยินผู้ใหญ่เล่ากันว่า เมื่อหนูร้องกุกๆ จะมีเหตุไม่ดี

เกิดขึ้น แต่ผู้เขียนไม่เคยได้ยินจึงมีความกลัวเป็นอย่างยิ่ง ประกอบด้วย
 พระเจ้าอยู่หัวก็กำลังทรงประชวรอยู่ด้วย ขณะนั้นเวลาประมาณ ๒๓ น.
 เห็นจะได้ บรรยากาศเงียบสงัด รู้สึกว่ามีผู้เขียนอยู่คนเดียวในที่นั้น ไม่
 ทราบว่าคนอื่นไปไหนกันหมด คงจะไปนั่งที่สะพานเชื่อมคลองกันผ้ายในที่
 กล่าวแล้วข้างต้น ผู้เขียนจึงลงใจ จะนอนต่อก็กว่หนูจะมากัดเข้าอีก จะ
 นั้ร้อจนถึงเวลารับเวรก็ทนหนาวหุพวกหนูที่วิ่งกราวๆ และส่งเสียงร้องกุกๆ
 ไม่ไหว จึงเปิดห้องไปยืนที่ประตู มองซ้ายมองขวาไม่เห็นใครตื่นอยู่
 เปรียบเหมือนเป็นเมืองหลับ แต่เมื่อมองไปยังพระที่นั่งอัมพร ฯ ซึ่งมอง
 เห็นพระบัญชาชั้น ๓ ถนัด ทันใดนั้นผู้เขียนก็เห็นดาวดวงหนึ่งส่งแสงสว่าง
 ลอยอยู่ในระดับเดียวกับพระแท่นบรรทมของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 ผู้เขียนคะเนได้ เพราะเคยเห็นเฝ้าเวลาเสวยเนื่อง ๆ ดาวนั้นมีแสงสว่างมากยิ่ง
 กว่าดาวใด ๆ ที่ผู้เขียนเคยเห็นและมีหางยาวพาดไปทางพระที่นั่งอนันตสมาคม
 คล้ายแสงไฟฉายใหญ่ ๆ จึงทราบว่าเป็นดาวหางเฮลซ์ที่โฉบจันกันในขณะที่
 (Haileys Comet) ผู้เขียนยืนฟังประตูอยู่คนเดียว ไม่อาจเคลื่อนไหวได้อยู่
 พักหนึ่ง จึงได้สติว่าจะต้องไปเปลี่ยนเวรเจ้าจอมถนอมในไม่ช้า ซึ่งเธอได้
 ตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไปเฝ้าพระอาการประชวรอยู่บนพระที่นั่งอัมพร ฯ ชั้น ๓

ผู้เขียนจึงเตรียมตัวและขึ้นไปยังพระที่นั่งอัมพร ฯ ตามทางขึ้นเห็นแต่
 คนหน้าเศร้า ๆ พนักงานประจำพระที่นั่งล้วนหม่นหมอง ไม่มีใคร
 ทักทายใคร พอถึงชั้น ๒ มีคนนั่งตามชั้นบันไดมาก ถึงกับต้องออกปาก
 ขอร้องเพื่อที่จะสามารถขึ้นไปได้

ชั้น ๓ เงียบกริบ ได้ยินแต่เสียงคล้ายเสียงกรนมาจากห้องพระบรรทม
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีผู้คนในบริเวณนั้นน้อยและไม่ได้สังเกต

เพราะจะรีบไปเปลี่ยนแวร เมื่อไปถึงเห็นสมเด็จพระบรมกับพื้น อยู่สุด
ห้องพระบรมพระเจ้าอยู่หัว เนื่องจากผู้เขียนไม่เคยเห็นอาการเจ็บในขนาด
หนัก ซึ่งภาษาสมัยใหม่เรียกว่าเข้าชั้นโคม่า ดังนั้นเมื่อได้ยินเสียงคล้ายเสียง
กรนจึงนึกว่า ในหลวงทรงสบายขึ้นแล้ว และกำลังบรรทมหลับสนิท จึง
ดีใจเป็นอันมาก นึกว่าจะนอนให้สบายเสียที และได้ล้มตัวลงนอน ที่ปลาย
พระบาทสมเด็จพระ ขณะเมื่อกลานผ่านพระแท่นในหลวง เพื่อไปยังที่สมเด็จพระ
ทรงบรรทมอยู่ ได้ชะเง้อดูภาพที่เห็นคือองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
อวบอ้วน พระพักตร์อิ้ม ทรงพระภูษาแดงผืนเดียว และทรงกรนสม่ำเสมอ
อยู่

ด้วยอาการดีใจที่ในหลวงทรงสบายขึ้นแล้ว และเห็นสมเด็จพระบรมอยู่
และเนื่องด้วยความตึงเครียดได้หย่อนคลายลง ประกอบกับความเหนื่อยอ่อน
มาทั้งวัน ดังนั้นเมื่อล้มตัวลงนอนพระที่สมเด็จพระจึงหลับไปทันที

มารู้ตัวตกใจตื่น เมื่อได้ยินเสียงร้องเซ็งแซ่ ซึ่งในขณะนั้นผู้เขียน
เหลือที่จะเดาว่าเป็นเสียงอะไร เหลือบตาไปดูนอกห้องบรรทม เห็นคน
จำนวนมากมายกกำลังหมอบซบกับพื้นเป็นกอง ๆ ไม่ทราบว่าเป็นใคร ผู้
เขียนตั้งหน้าที่จะหาสมเด็จพระ โดยเอามือค่อยคลำที่พระที่ (ในห้องบรรทมมีด
มาก มีแต่ไฟแดงดวงเดียว) แต่ก็คลำเปล่าไม่พบสมเด็จพระ เมื่อผู้เขียนทราบว่า
เสียงเซ็งแซ่ข้างต้นเป็นเสียงร้องไห้ ของคนจำนวนมาก พร้อม ๆ กัน จึง
ทราบว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว ผู้เขียนตกใจ หายว่อง
ลุกไปดูที่พระแท่น จึงเห็นสมเด็จพระ และเห็นหมอบประจำพระองค์ (ชื่อหมอ
ไรเตอร์) กำลังถวายยานิคมสมเด็จพระ ขณะนั้นทรงหมดสติ พนักงานได้
อัญเชิญลงบนพระเกี้ยวเพื่อนำกลับพระตำหนัก ผู้เขียนก็หอบของที่ขนขึ้นไป

รวมทั้งหีบหมากสวย และบ้านพระโอรส (กระโถน) รีบตามพระเกี้ยวลงไปจากพระที่นั่งอัมพร ฯ ระหว่างเดินฝ่าฝูงคนที่หมอบซบกันอยู่ ผู้เขียนยังจำได้สองคนคือ หนึ่ง เจ้าจอมมารดาซุ่มกับพระเจ้าลูกเธอสองพระองค์ (เจ้าจอมมารดาซุ่มเป็นพี่พระยาบวรรัตนราชพัลลภ - นพ ไกรฤกษ์) สอง เจ้าจอมเอิบ คนโปรดมาก อยู่ข้างพระแท่นเบี่ยงขวาของพระบรมศพ (เจ้าจอมเอิบเป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรพันธ์ ฯ แห่งตระกูลขุนนาถ) และคลับคล้ายคลับคลาอีกองค์หนึ่งคือ พระอรรคชายาเธอ เสด็จย่าของพระองค์ชายภาณุพันธุ์ยุคล ซบกับเจ้าฟ้ามาลินีนพดาราและเจ้าฟ้านิภาณุพดล นอกจากนั้น ก็ยังมีอีกมากมาย ไม่ได้ทันจดจำ เพราะจะรีบตามพระเกี้ยวให้ทัน แต่ก็ไม่ทันไปทันเอาเมื่อพระเกี้ยวถึงสวนสัตุยุแล้ว สมเด็จพระที่นั่งไม่พ้น หมอต้องเฝ้าพระอาการอยู่ตลอดรุ่ง จนกระทั่งตลอดวันของวันที่ ๒๓ ก็ยังไม่คืนพระสติ

ต่อมาผู้เขียนได้รับหมายให้ไปเป็นนางร้องให้ ให้ไปตั้งแต่ ๘ โมงเช้าในวันนั้น โดยแต่งขาวทั้งชุด ท่านผู้สำเร็จราชการของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (คุณท้าวบม) ท่านก็จัดไปตามหมาย เมื่อผู้เขียนออกจากพระตำหนัก จะเข้าไปเป็นนางร้องให้ในวังหลวง สมเด็จพระที่นั่งไม่คืนพระสติ ภายหลังทราบจากเพื่อน ๆ ที่ไม่ได้เข้าไปเป็นนางร้องให้ว่า พอรู้สึกพระองค์ก็ทรงพระกรแสงจนหมดพระสติไปอีก หลายครั้งหลายคราว

ผู้เขียนได้ไปนั่งร้องไห้อยู่ที่พระที่นั่งสุทโธมหาราษฎา การร้องไห้นั้น แท้ที่จริงเป็นการร้องเพลงอย่างเศร้าที่สุด เกิดมาผู้เขียนก็เพิ่งเคยได้ยินขณะนั้นผู้เขียนอายุในราว ๑๙ - ๒๐ และรู้สึกว่าเพลงร้องไห้นั้นช่างเศร้าเสียนี้กระไร ทุกคนหน้าตาไหลรินจริงและสะอื้นจริง ๆ ยังมีเสียงปี่ที่โหยหวนและเสียงกลองชนะ (ฉิ่งพรวด) เลายิ่งไปกันใหญ่

นางร้องให้มีผลัดกันหลายผลัด แต่ละผลัดแบ่งเป็นยาม ๆ คือยามรุ่ง
 ยามเที่ยง- ยามค่ำ และ สองยาม เมื่อได้เวลาผลัดใครผู้หนึ่ง ๆ ก็ไปรวมกันที่
 พระที่นั่งดุสิตฯ แต่ละผลัดของนางร้องให้ จะมีทั้งหมด ๑๔ คน แบ่งออก
 เป็น ๒ พวก คือต้นเสียง ๖ คน นอกนั้นเป็นลูกคู่ พวกต้นเสียงนั้นโดย
 มากเป็นคนประจำของวงดนตรีของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ส่วนลูกคู่ ๘
 คนก็จัดเอาพวกเจ้าจอมที่ยังสาวอยู่ ไปเป็นรวมทั้งตัวผู้เขียนด้วย การจะต่ง
 ต้นร้องให้นั้นต้องคอยฟังเสียงประโคมก่อน แล้วจึงจะร้องบทเพลงพิเศษโดย
 ร้องกันไปรับกันไป จนเสียงประโคมหยุด เป็นอันหมดพิธีของผลัดนั้น
 แต่หากผลัดใดประจวบกับวันทำบุญใหญ่ทุก ๆ ๗ วัน นางร้องให้จะต้องร้อง
 แทรกระหว่างยามค่ำกับสองยามอีกวาระหนึ่ง วันทำบุญใหญ่จะมีเจ้านาย
 ชุนนาง และชาวต่างประเทศมาร่วมเป็นจำนวนมาก นางร้องให้ต้องปฏิบัติ
 หน้าที่ที่เป็นพิเศษ และต้องทำงานหนักกว่าวันธรรมดาหน่อย ปฏิบัติเช่นนี้
 ตลอดไปเป็นเวลาร่วมปีจนถวายพระเพลิง

บทนางร้องให้

- ๑ ต้นเสียงร้องพร้อมกัน “โอ้พระร่มโพธิ์ทอง พระพุทธเจ้าข้าเอ๋ย”
 “พระทูลกระหม่อมแก้ว พระพุทธเจ้าข้าเอ๋ย”
 ลูกคู่รับ “พระพุทธเจ้าข้าเอ๋ย พระทูลกระหม่อมแก้ว”
 “พระพุทธเจ้าข้าเอ๋ย”
 ๒ ต้นเสียง “โอ้พระร่มโพธิ์ทอง พระเสด็จสู่สวรรคาลัย”
 “ละข้าพระบาททุกกลไ้ว พระพุทธเจ้าข้าเอ๋ย”

ลูกคู่

๓ ต้นเสียง

ลูกคู่

“พระทูลกระหม่อมแก้ว พระพุทธเจ้าข้าเอย”

“พระพุทธเจ้าข้าเอย พระทูลกระหม่อมแก้ว”

“พระพุทธเจ้าข้าเอย”

“โอ้พระร่มโพธิ์ทอง พระเสด็จสู่สารทศไถ่”

“ข้าพระบาทจะขอตามเสด็จไป พระพุทธเจ้าข้าเอย”

“พระทูลกระหม่อมแก้ว พระพุทธเจ้าข้าเอย”

“พระพุทธเจ้าข้าเอย พระทูลกระหม่อมแก้ว”

“พระพุทธเจ้าข้าเอย”

